

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi

Jerzy Bański

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom IX

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

RURAL AREAS STUDY GROUP
STANISLAW LESZCZYCKI INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL
ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 9

**SPATIAL DIMENSION
OF THE CONTEMPORARY PROCESSES
IN THE RURAL AREAS**

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom IX

PRZESTRZENNY WYMIAR WSPÓŁCZESNYCH PROCESÓW NA WSI

Jerzy BAŃSKI

WARSZAWA 2005

<http://rcin.org.pl>

RADA REDAKCYJNA:

Jan FALKOWSKI (przewodniczący),
Benicjusz GŁĘBOCKI, Bronisław GÓRZ, Michał JASIULEWICZ,
Eugeniusz RYDZ, Władysława STOLA

KOMITET REDAKCYJNY:

Redaktor: Jerzy BAŃSKI
Członkowie: Roman KULIKOWSKI, Mariusz KOWALSKI,
Włodzimierz ZGLIŃSKI
Sekretarz: Barbara SOLON

Recenzent tomu:

Doc. dr hab. Roman KULIKOWSKI

Adres redakcji

00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 421, tel. (22) 697-89-21

Redakcja techniczna:

Barbara SOLON

Skład, łamanie i projekt okładki:

W-TEAM

**Publikacja sfinansowana ze środków na naukę w ramach projektu badawczego
finansowanego w latach 2002–2005, Numer projektu 3 PO4E 037 23, tytuł –
*Przeobrażenia polskiej przestrzeni wiejskiej: procesy i perspektywy***

ISSN 1642-4689

ISBN 83-904856-7-2

Oddano do druku w listopadzie 2005 r.

Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum”

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Cel i zakres opracowania	9
Rozwój badań geograficznych na temat obszarów wiejskich	11
Wybór obszarów badań szczegółowych	13
Charakterystyka wybranych obszarów	17
Obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego	17
Obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego	24
Obszary rolnicze i leśne	35
Obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych	43
Obszary turystyczne i rekreacyjne	50
Diagnoza i charakterystyka współczesnych procesów na wsi	57
Klasyfikacja procesów na obszarach wiejskich	57
Procesy przyrodnicze	58
Procesy demograficzne i społeczne	60
Procesy gospodarcze	75
Przeobrażenia obszarów wiejskich w ujęciu kontinuum przestrzennego	107
Ocena współczesnych procesów i zjawisk na wsi	115
Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich	123
Rozwój obszarów wiejskich w świetle dokumentów planistycznych i strategicznych	123
Wizja polskiej wsi i scenariusze rozwoju	125
Podsumowanie	129
Literatura	133
Summary	137
Aneks	145

WPROWADZENIE

Ostatnia dekada ubiegłego wieku i pierwsze lata tego wieku przyniosły istotne zmiany gospodarcze, społeczne i kulturowe na polskiej wsi. Są one kształtowane przez różnorodne procesy i zjawiska, wśród których część ujawniła się po 1989 roku. Okres ostatnich kilkunastu lat jest niepowtarzalny ze względu na zmianę systemu politycznego i ekonomicznego oraz wejście naszego kraju do struktur Europy Zachodniej. Dynamika zmian na wsi nabrała dużego tempa, wykazując jednocześnie wyraźne zróżnicowanie regionalne. Zmiany te wymagają rozpoznania i oceny, a to z kolei może stanowić podłoże do prognozowania oraz wyznaczenia możliwych kierunków rozwoju i metod aktywizacji obszarów wiejskich w przyszłości.

Okres przemian społeczno-gospodarczych jest już na tyle długi, aby pokusić się o identyfikację i ocenę procesów oraz zjawisk gospodarczych i społecznych, jakie miały miejsce w polskiej przestrzeni wiejskiej. Jest to podstawowy cel niniejszej publikacji. Umożliwi to określenie tendencji dalszych przemian oraz czynników hamujących i stymulujących rozwój obszarów wiejskich.

Publikacja jest efektem badań prowadzonych w ramach projektu nr 3 PO4E 037 23 pt. „Przeobrażenia polskiej przestrzeni wiejskiej: procesy i perspektywy” realizowanego pod moim kierunkiem w latach 2002–2005 ze środków na naukę. Uczestniczyli w nim bezpośrednio lub jako doradcy, specjaliści z Akademii Pedagogicznej w Krakowie (prof. dr hab. Bronisław Górz), Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (prof. dr hab. Władysława Stola, doc. dr hab. Roman Kulikowski), Pomorskiej Akademii Pedagogicznej (prof. dr hab. Eugeniusz Rydz), Uniwersytetu Adama Mickiewicza (prof. dr hab. Beniejusz Głębocki) i Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (dr hab. Roman Rudnicki). Badania terenowe oraz szczegółowe charakterystyki wybranych obszarów wiejskich wykonali: dr Radosław Ułiszak (AP-Kraków), doc. dr hab. Roman Kulikowski, doc. dr hab. Jerzy Solon, dr Włodzimierz Zgliński, mgr Konrad Czapiewski, mgr Dariusz Świątek (IGiPZ PAN), prof. dr hab. Eugeniusz Rydz (PAP), dr Anna Kołodziejczak, dr Małgorzata Polna (UAM), dr Waldemar Gorzyscy-Wilkowski (UMCS), dr hab. Roman Rudnicki, dr Mieczysław Kluba (UMK). Wszystkim wymienionym osobom dziękuję za owocną współpracę.

Szczególne słowa podziękowania należą się pracownikom Zespołu Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN: mgr Konradowi Czapiewskiemu, doc. dr hab. Romanowi Kulikowskiemu, mgr Barbarze Solon, prof. dr hab. Władysławie Sto-

li, mgr Dariuszowi Świątkowi, dr Włodzimierzowi Zglińskiemu, za współpracę, udzieloną pomoc i życzliwość.

Wcześniej w ramach tego projektu ukazały się dwie zwarte publikacje „Aspects of Changes in European Rural Space” (Gillmor, Bański 2003) oraz „Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy” (Bański 2004) stanowiące zbiory artykułów.

CEL I ZAKRES OPRACOWANIA

W publikowanych dotychczas przez geografów pracach, problematyka wiejska rzadko ujmowana była kompleksowo. Na ogół badacze prowadzą wyspecjalizowane studia, pogłębiające naszą wiedzę o wsi, ale w bardzo wąskim zakresie i sporadycznie wykorzystują badania innych dyscyplin naukowych zajmujących się tą problematyką. Tę lukę może wypełnić niniejsze opracowanie, którego głównym celem jest identyfikacja i ocena współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych, jakie zachodzą w przestrzeni wiejskiej.

Okres transformacji jest już na tyle długi, aby można było pokusić się o identyfikację i ocenę procesów oraz zjawisk gospodarczych i społecznych, jakie miały miejsce na obszarach wiejskich. Obserwujemy bądź obserwowaliśmy: likwidację gospodarstw państwowych w rolnictwie, powstanie wielkich prywatnych własności ziemskich, rozwój nowych funkcji gospodarczych na terenach wiejskich, dynamiczny rozwój stref podmiejskich wokół dużych aglomeracji miejskich, wzrost bezrobocia rejestrowanego i ukrytego, zjawisko ubóstwa i wykluczenia społecznego oraz wiele innych procesów, które wymagają zdiagnozowania i wskazania na mapie Polski. Każdy z nich zostanie opisany i oceniony w kontekście wpływu na dotychczasowy i przyszły rozwój obszarów wiejskich.

Identyfikacja i rozpoznanie procesów towarzyszących okresowi transformacji oraz obszarów, na których one występują ze szczególnym nasileniem, umożliwi opracowanie scenariuszy rozwoju wsi na najbliższe kilkanaście lat. Możliwe też będzie określenie tendencji dalszych przemian oraz czynników hamujących lub stymulujących rozwój obszarów wiejskich.

Badania prowadzono w dwóch skalach – szczegółowej i ogólnej. Badania ogólne objęły studia literatury oraz dostępny materiał statystyczny publikowany przez Główny Urząd Statystyczny, w tym szczególnie wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 1996, 2002 oraz Bank Danych Regionalnych 1995–2003. Badania szczegółowe objęły niewielkie obszary wiejskie (23 gminy) z różnych części kraju (patrz rozdz. *Wybór obszarów badań szczegółowych*).

Opracowanie składa się z czterech części. W pierwszej – wstępnej – omówiono cel i zakres opracowania, dotychczasowe badania geograficzne na temat przestrzennego zróżnicowania obszarów wiejskich oraz sposób wyboru obszarów wiejskich do badań szczegółowych. Druga część pracy dotyczy charakterystyki wybranych gmin. Omówiono w niej według podobnego schematu wszyst-

kie 23 gminy. Skrótowy opis gmin zawiera następujące elementy: położenie, charakterystykę ludnościową, cechy osadnictwa, użytkowanie ziemi, poziom wyposażenia w infrastrukturę techniczną, charakterystykę rolnictwa i innych sektorów gospodarki. O ile to było możliwe identyfikowano główne procesy i zjawiska, które uwidoczniły się w trakcie badań terenowych i analiz statystycznych. Trzecia część pracy zawiera diagnozę i charakterystykę współczesnych procesów na obszarach wiejskich. Zidentyfikowano w niej trzy grupy procesów (przyrodnicze, demograficzne i społeczne oraz gospodarcze), które poddano analizie i ocenie. Ta część opracowania odnosi się do całego kraju, z tym że szczegółowe analizy wykonano w oparciu o ankiety wykonane w gminach. Ostatnia część opracowania ma charakter dyskusyjny. Podjęto w niej próbę wskazania perspektyw, jakie stoją przed polską wsią. Wskazano także cztery możliwe scenariusze rozwoju obszarów wiejskich w zależności od obecnego stanu rozwoju i kierunków rozwoju zawartych w dokumentach planistycznych i strategicznych.

ROZWÓJ BADAŃ GEOGRAFICZNYCH NA TEMAT OBSZARÓW WIEJSKICH

Przez długi czas obszary wiejskie były zaniedbywane przez geografów. Wzrost zainteresowania wsią nastąpił dopiero w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Wówczas to pojawiły się pierwsze podręczniki akademickie, a na niektórych uczelniach wprowadzono wykłady na temat obszarów wiejskich. Pionierskie prace w tym zakresie prowadzone były przez geografów francuskich, których badania koncentrowały się początkowo na zagadnieniach rolniczych (George 1963; *Notes...*, 1957). Podobnie zatem jak to ma do dziś miejsce w Polsce, wieś postrzegana była przez pryzmat dominacji funkcji rolniczej. Wydany kilkanaście lat później podręcznik autorstwa J. Bonnamour (1973) był już poświęcony także zagadnieniom pozarolniczym i poruszał problematykę metod badawczych w geografii wsi.

Geografia wsi jako odrębna dyscyplina nauk geograficznych pojawiła się w zasadzie dopiero w latach siedemdziesiątych. W 1972 r. wydano w Wielkiej Brytanii podręcznik *Rural Geography. An Introductory Survey* autorstwa H. Clout`a (1972). Prócz tematyki rolniczej poruszał zagadnienia społeczne, ekonomiczne i użytkowania ziemi na terenach wiejskich. Kolejne lata cechował dalszy rozwój tej dyscypliny wiedzy. Oprócz artykułów w czasopismach naukowych pojawiło się wiele podręczników akademickich z zakresu geografii wsi (Cloke i Little 1990; Gilg 1985; Pacione 1984; Phillips i Williams 1984).

Obszary wiejskie stały się też przedmiotem zainteresowania organizacji międzynarodowych – FAO, MUG. W ramach Międzynarodowej Unii Geograficznej powstała w 1972 r. Grupa Robocza do spraw Planowania i Rozwoju Obszarów Wiejskich (*Working Group for Rural Planning and Development*), przekształcona w 1984 r. w Komisję Przemian Systemów Wiejskich (*Commission on Changing Rural Systems*). W ramach Komisji zorganizowano szereg konferencji i seminariów o zasięgu światowym lub regionalnym. Dziś w Międzynarodowej Unii Geograficznej działa Komisja Zrównoważonych Systemów Wiejskich (*Commission on The Sustainability of Rural Systems*).

W latach 80. i 90. oprócz badań empirycznych dużo uwagi poświęcano teorii i metodologii w geografii wsi. M. Pacione (1984) zauważa, że w początkowym okresie geografia wsi miała charakter opisowy i koncentrowała się na problematyce rolniczej, historycznej analizie zmian osadnictwa wiejskiego oraz użytkowaniu ziemi. W miarę jej rozwoju, szczególnie zaś w latach 70., studia rozszerzono na takie zagadnienia, jak: transport na wsi, zatrudnienie ludności wiej-

skiej, budownictwo wiejskie, polityka rozwoju obszarów wiejskich oraz wypracowywano teoretyczne podstawy i metodologię badań przestrzennych wsi. Autor w innym miejscu tej pracy zwraca uwagę na to, że badania obszarów wiejskich nie powinny ograniczać się do ujęć opisowych, ponieważ posiadają już własną teorię i metodologię oraz rozwiązują właściwą dla terenów wiejskich problematykę.

Współczesne badania obszarów wiejskich w Europie Zachodniej mają charakter problemowy, a nie przedmiotowy. Bada się przede wszystkim procesy zachodzące w przestrzeni wiejskiej (Ilbery 1998). Coraz wyraźniej traktuje się ją jako przestrzeń społeczną (Cloke, Milbourne 1992; Cloke i in. 1994; Halfacree 1995, 1997; Philips 1998). Ważnymi problemami badawczymi stają się: konflikty społeczne, relacje człowiek – przyroda, zmiany ludnościowe, współczesna kolonizacja wsi, zrównoważony rozwój wsi, rozwój nowych funkcji gospodarczych itp. Zdaniem wielu badaczy zachodnich w ostatnim, „postproduktywistycznym” okresie przemian na obszarach wiejskich następuje redukcja efektów produkcyjnych z jednoczesnym integrowaniem rolnictwa z szeroko rozumianą ekonomiką wsi i środowiskiem naturalnym.

W Polsce geografowie od dawna interesowali się obszarami wiejskimi, ale ich badania były wyspecjalizowane i prowadzone na ogół pod szyldem geografii rolnictwa, ludności (np. Eberhardt 1989; Stasiak 1983) i osadnictwa (np. Szulc 1976, 1982). Tendencja specjalizacyjna dominowała nad kompleksową. Brakowało kompleksowych ujęć wsi i rozwiązań ogólnych problemów dotyczących obszarów wiejskich. Wieś utożsamiana była z rolnictwem i nie dostrzegano potrzeby badań całej struktury przestrzennej i procesów zachodzących pomiędzy jej elementami.

Do końca lat 80. powstało niewiele prac geograficznych ujmujących wieś całościowo. Należą do nich między innymi prace: J.Kostrowickiego (1976), A.Stasiaka (1980, 1981) i W.Stoli (1987, 1988). W tym samym czasie powstało wiele prac dotyczących rolnictwa, osadnictwa wiejskiego, procesów ludnościowych, użytkowania ziemi, ale wszystkie one wykazują wąską specjalizację badających i oderwanie od innych form działalności gospodarczej na wsi.

Dopiero w ostatniej dekadzie ubiegłego wieku pojawiły się publikacje świadczące o wzroście zainteresowania procesami, jakie zachodzą na terenach wiejskich (Bański 2004; Falkowski 1992, 1993; Falkowski i Rydz 1996; Gałczyńska i Kulikowski 2003; Głębocki 1998; Jasiulewicz 1998; Sasinowski i Rudnicki 1998; Skawińska 1994; Stasiak 2000; Stasiak i Zgliński 1997; Stola 1993; Tkocz 1998). Są to na ogół prace zbiorowe, w których autorzy podejmują wspólne badania dotyczące wsi.

Powyższy przegląd wskazuje, że w Polsce badania identyfikujące zjawiska i procesy przeobrażeń przestrzeni wiejskiej, czy też badania dotyczące perspektyw rozwoju różnych typów obszarów wiejskich, nie były dotychczas realizowane na szeroką skalę. Uzasadnia to konieczność podjęcia takich studiów.

WYBÓR OBSZARÓW BADAŃ SZCZEGÓŁOWYCH

Podstawą tego opracowania są badania szczegółowe wykonane w 23 gminach wiejskich i miejsko-wiejskich. Źródłem informacji były ankiety uzyskane w trakcie badań terenowych, wywiady z przedstawicielami władz samorządowych oraz materiały statystyczne Głównego Urzędu statystycznego (GUS), w tym przede wszystkim wyniki Spisu Rolnego 1996 i 2002 oraz Bank Danych Regionalnych (BDR) z okresu 1995–2003.

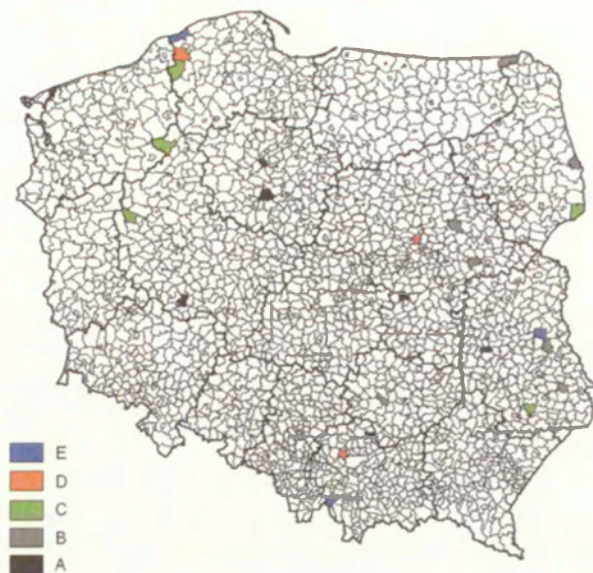
Doboru gmin dokonano przede wszystkim na podstawie wcześniejszych badań na temat zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich. W efekcie studiów literatury oraz informacji udzielonych przez współpracujących w projekcie naukowców z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku i Akademii Pedagogicznej w Krakowie wybrano gminy reprezentujące 5 grup obszarów (ryc. 1):

- obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego (Belsk Duży, Gniewkowo, Krobia, Raclawice, Unisław, Wojciechów),
- obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego (Dubeninki, Grabowiec, Kotuń, Krynki, Lochów, Sobków, Wierzbica),
- obszary rolnicze i leśne (Jastrowie, Kępice, Sieraków, Zwierzyniec),
- obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych (Kobylnica, Nieporęt, Zabierzów)
- obszary turystyczne i rekreacyjne (Urszulin, Ustka, Zawoja).

Gminy wymienionych obszarów zlokalizowane są w siedmiu regionach Polski:

- Mazowsze (Belsk Duży, Kotuń, Łochów, Nieporęt),
- Małopolska (Raclawice, Sobków, Zabierzów, Zawoja),
- Wielkopolska (Jastrowie, Krobia, Sieraków),
- Lubelszczyzna (Grabowiec, Urszulin, Wierzbica, Wojciechów, Zwierzyniec),
- Pomorze (Kępice, Kobylnica, Ustka),
- Podlasie (Dubeninki, Krynki),
- Kujawy (Gniewkowo, Unisław).

Można je także badać w ujęciu kontinuum przestrzennego (rdzeń-peryferie), wyróżniając:

Ryc. 1. Gminy wybrane do badań ankietowych

A – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego, B – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego, C – obszary rolnicze i leśne, D – obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych, E – obszary turystyczne i rekreacyjne

Communes chosen to survey research

A – agricultural areas with superiority of intensive and commercial agriculture, B – agricultural areas with superiority of non-commercial agriculture, C – agricultural and forest areas, D – suburban areas with mixed functions, E – tourist and recreation areas

- gminy leżące w sąsiedztwie dużych miast, tj. Warszawy (Nieporęt), Krakowa (Zabierzów), Lublina (Wojciechów), Torunia (Gniewkowo), Bydgoszczy (Unisław), Słupska (Kobylnica i Ustka)¹,
- gminy reprezentujące typowe obszary wiejskie położone w znacznej odległości od dużych metropolii ale w sąsiedztwie szlaków komunikacyjnych (Belsk Duży, Jastrowie, Kępice, Kotuń, Krobia, Łochów, Raclawice, Sieraków, Sobków),
- gminy peryferyjne leżące z dala od dużych miast i głównych ciągów komunikacyjnych (Dubeninki, Grabowiec, Krynki, Urszulin, Wierzbica, Zawoja, Zwierzyniec).

W sumie wykonano i opracowano 2831 ankiet. Ich rozkład regionalny był następujący: Kujawy – 267, Lubelszczyzna – 457, Małopolska – 473, Mazowsze – 376, Podlasie – 161, Pomorze – 637, Wielkopolska – 460, zaś w przy-

¹ W dalszej części opracowania za gminy podmiejskie przyjęto Kobylnicę, Nieporęt i Zabierzów, które sąsiadują bezpośrednio z miastami i wykazują wyraźne cechy typowe dla obszarów podmiejskich, tj. rozwój funkcji mieszkalnej i usług, duży ruch budowlany, silne procesy urbanizacyjne, utrata cech krajobrazu wiejskiego.

padku pięciu grup gmin: obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego – 902 ankiety, obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego – 648, obszary rolnicze i leśne – 577, obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych – 428, obszary turystyczne i rekreacyjne – 343.

W gospodarstwach rolniczych wykonano 1183 ankiety, pozostałe zaś w gospodarstwach nie prowadzących działalności rolniczej¹.

---

¹ Działalność rolniczą lub jej brak deklarowali mieszkańcy gospodarstwa domowego. Mała ilość gospodarstw rolnych (około 42%) w ogólnej liczbie badanych gospodarstw domowych wynika m.in. z licznej grupy gospodarstw dysponujących bardzo niewielką powierzchnią gruntów rolnych. Ich właściciele uzyskują dochody z innych źródeł i przez to nie deklarują się jako rolnicy.

CHARAKTERYSTYKA WYBRANYCH OBSZARÓW

OBSZARY ROLNICZE O PRZEWADZE ROLNICTWA INTENSYWNEGO I TOWAROWEGO

BELSK DUŻY

Gmina położona jest około 50 km na południe od Warszawy, na terenie grójcko-skierniewickiego rejonu sadowniczego. Podstawową funkcją gminy jest wysokotowarowe rolnictwo (około 90% gospodarstw produkuje wyłącznie na rynek), wyspecjalizowane w produkcji sadowniczej. Wielkość powierzchni sadów i intensywność produkcji sadowniczej sprawiają, że Belsk Duży można uznać za „najbardziej sadowniczą gminę w Polsce”.

Liczba ludności gminy jest ustabilizowana (6833 w 2001 r.) i w ciągu ostatnich kilkunastu lat nie ulegała większym zmianom. Zarówno przyrost naturalny, jak i saldo migracji osiągają w zależności od roku niewielkie wartości ujemne lub dodatnie. W ostatnich latach osłabło tempo przyrostu naturalnego, a jego wskaźnik ma ujemne wartości. Tym niemniej sytuację demograficzną należy ocenić jako korzystną.

Rozwój sadownictwa spowodował zanikanie typowych form zabudowy gospodarstw, tj. stodół, obór, chlewni, a ich miejsce zajęły magazyny, przechowalnie i wiaty na maszyny rolnicze. Dobrą sytuację materialną właścicieli gospodarstw sadowniczych odzwierciedla m.in. standard domów mieszkalnych. Mają one estetyczny wygląd i są wyposażone we wszystkie podstawowe elementy infrastruktury technicznej.

Lata dziewięćdziesiąte przyniosły wiele niekorzystnych zjawisk utrudniających rozwój sadownictwa. Załamał się wschodni rynek odbierający dotychczas 30–40% zbiorów, wzrosły ceny środków produkcji, zlikwidowano spółdzielnie ogrodnicze zajmujące się dystrybucją środków produkcji i zbytem owoców. Produkcja sadownicza była jednak na tyle opłacalna, że powierzchnia sadów rosła (z 5733 ha w 1995 r. do 6712 ha w 2004 r.), głównie kosztem gruntów ornych. W roku 2004 sady stanowiły około 74% ogólnej powierzchni ziem zagospodarowanych przez rolnictwo. Ważnym problemem podnoszonym przez właścicieli większych sadów jest brak sezonowej siły roboczej. Dlatego też korzystają oni często z pracy robotników ukraińskich i białoruskich.

Intensywna gospodarka rolna spowodowała znaczne wylesienie gminy. Współcześnie lasy zajmują około 6% jej powierzchni. Brak innych atrakcyjnych

Fot. 1. Sad w rejonie Belska Dużego
Orchard in Belsk Duży commune

elementów środowiska przyrodniczego i kulturowego sprawia, że Belsk Duży nie jest szczególnie interesujący z punktu widzenia turystyki i rekreacji.

Stosunkowo dobrze rozwinięta jest sieć wodociągowa, do której podłączonych jest około 1/3 budynków mieszkalnych. Natomiast duże braki występują w zakresie kanalizacji (korzysta z niej zaledwie 6% gospodarstw domowych). W ostatnich latach główny nacisk kładzie się na rozbudowę sieci kanalizacyjnej odprowadzającej ścieki do wybudowanej niedawno oczyszczalni ścieków.

Położenie blisko Warszawy oraz możliwości pracy w dużych gospodarstwach rolnych uchroniły mieszkańców gminy przed gwałtownym wzrostem bezrobocia. Co ciekawe, gospodarstwa sadownicze dają możliwość zatrudnienia osób spoza gospodarstwa, przede wszystkim do prac sezonowych. Z możliwości tej niechętnie korzystają osoby bezrobotne, dlatego też w sezonie zbiorów do Belska przyjeżdża duża grupa robotników ze Wschodu.

GNIEWKOWO

Gmina Gniewkowo położona jest w środkowej części województwa kujawsko-pomorskiego około 20 km na południowy zachód od Torunia. Dzięki położeniu przy drodze krajowej nr 15, gmina ma dogodne połączenia komunikacyjne z Inowrocławiem i Toruniem. Centrum administracyjne i handlowe stanowi miasto Gniewkowo.

W 2002 r. gminę zamieszkiwało 14 995 osób, z tym, że około połowa ludności (7373) mieszkała w mieście. Liczba ludności wiejskiej jest ustabilizowana i w ciągu ostatnich lat podlegała niewielkim wahaniom (w 1990 r. na wsi miesz-

kało 7630 osób, a w 2002 – 7613). W latach dziewięćdziesiątych ruchy migracyjne osłabły przede wszystkim w wyniku kurczenia się rynku pracy w miastach. W odniesieniu do poszczególnych wsi dał się jednak zauważyć proces wzrostu liczby mieszkańców na terenach o dogodnym położeniu komunikacyjnym i spadku – we siach położonych peryferyjnie.

Podobnie jak w innych gminach, w Gniewkowie obserwowany był spadek przyrostu naturalnego, który w 2002 r. osiągnął wartość 0,1%. Wpłynął na to kształtujący się nowy model rodziny oraz zachwiana nieco struktura płci, w której przeważają mężczyźni (w tym głównie w grupie wiekowej 20–30 lat).

Warunki przyrodnicze, w tym bardzo dobrej jakości gleby, sprzyjają gospodarce rolnej (wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej – 87,4 pkt.). Dlatego też użytki rolne są główną formą zagospodarowania ziemi i zajmują około 63% ogólnej powierzchni. Udział użytków rolnych jest przestrzennie zróżnicowany na obszarze gminy i nawiązuje do jakości gleb. Im są one lepsze, tym udział użytków rolnych jest wyższy. Udział lasów (około 26%) bliski jest przeciętnej w kraju.

Okres ostatnich kilkunastu lat przyniósł wyraźną poprawę zaopatrzenia wsi w wodę bieżącą. Od 1990 r. długość sieci wodociągowej wzrosła prawie trzykrotnie i obecnie korzysta z niej 95% mieszkańców gminy. Sprzyjała temu w większości zwarta sieć osadnicza. Niestety, w zakresie kanalizacji poprawa była niewielka (w 2002 r. na terenie gminy było tylko 3,5 km czynnej sieci kanalizacyjnej).

Po likwidacji gospodarstw państwowych znaczną część ich ziemi przejęło za pośrednictwem Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP)¹ rolnictwo indywidualne. Dzięki temu powierzchnia użytków rolnych w tym sektorze wzrosła z 6404 ha w 1988 r. do 8246 ha w 2003 r. Zjawisko to razem z procesem likwidacji wielu gospodarstw indywidualnych przyczyniło się do wzrostu przeciętnej wielkości gospodarstw do ponad 9 ha. Widoczny był tu więc proces koncentracji ziemi.

W ostatniej dekadzie nie zaobserwowano istotnych zmian w strukturze produkcji rolnej. W produkcji roślinnej najważniejszymi uprawami są pszenica, jęczmień, buraki cukrowe i warzywa, z tym, że w ciągu ostatnich lat wzrósł znacząco udział jęczmienia i warzyw gruntowych. Z kolei w produkcji zwierzęcej najważniejszą rolę odgrywa trzoda chlewna.

Największy zakład przemysłowy zatrudniający około 650 osób przetwarza cykorię oraz produkuje koncentraty spożywcze i susz warzyw. Współpracuje z nim wiele gospodarstw rolnych, które mają zakontraktowane dostawy warzyw. Produkty eksportuje się do Francji, Hiszpanii, Japonii, Szwajcarii, Stanów Zjednoczonych. Od 1994 r. na terenie gminy działa też francuska firma Bonduelle, będąca głównym udziałowcem zakładu zajmującego się produkcją

¹ W 2004 r. AWRSP przekształcono w Agencję Nieruchomości Rolnych.

mrożonek. Pozostałe podmioty gospodarcze, na ogół jednoosobowe lub rodzinne zajmują się handlem lub usługami.

Ograniczenia na rynku pracy i rosnące bezrobocie spowodowały wyraźny spadek liczby pracujących poza swoim gospodarstwem. To zjawisko spowodowało wzrost bezrobocia ukrytego w rolnictwie.

KROBIA

Krobia jest gminą miejsko-wiejską położoną w województwie wielkopolskim, około 80 km na południe od Poznania. Gmina leży nieco na uboczu. Znaczenie regionalne ma linia kolejowa z Głogowa przez Krobię do Ostrowa Wielkopolskiego. Dogodne połączenia z ośrodkami regionalnymi i aglomeracją poznańską zapewnia komunikacja autobusowa PKS.

W 2003 r. gminę zamieszkiwało 12 984 osób, z czego 68,8% stanowili mieszkańcy wsi. Ostatnie lata charakteryzują się stabilizacją liczby ludności w gminie i niewielkim jej odpływem ze wsi do miasta. W strukturze zatrudnienia mieszkańców wsi 56% stanowią pracujący w rolnictwie i leśnictwie, 30% – w przemyśle, 14% – w usługach i handlu. Lata dziewięćdziesiąte charakteryzuje powolny, lecz stały wzrost liczby bezrobotnych. W 2002 r. wskaźnik bezrobocia wynosił 13%, a zatem znacznie mniej niż przeciętna w kraju. Relatywnie większy odsetek ludności bezrobotnej związany jest z obszarami wiejskimi (około 61% ogółu bezrobotnych w gminie).

Występujące tu gleby są na ogół urodzajne i sprzyjają gospodarce rolnej, dlatego też użytki rolne zajmują ponad 87% ogólnej powierzchni gminy, zaś lasy tylko 4%. W strukturze zasiewów przeważają zboża – głównie pszenica, mieszanki zbożowe, jęczmień oraz pszenżyto. Działalność zakładu w Pudliszkach zajmującego się przetwórstwem owocowo-warzywnym (koncentrat pomidorowy, ketchupy, nowoczesne i tradycyjne dania gotowe, warzywa w puszkach i sałatki warzywne), stwarza możliwości podpisania umów na dostawy warzyw. Spowodowało to w ostatnich latach rozwój upraw warzywniczych, w tym szczególnie pomidorów. Pomimo tego większe znaczenie odgrywa produkcja zwierzęca – około 45% gospodarstw rolnych prowadzi głównie produkcję zwierzęcą, a około 36% produkcję mieszaną. W produkcji zwierzęcej największe znaczenie ma chów trzody chlewnej.

Sieć wodociągowa obejmuje zasięgiem prawie całą gminę. Jedyne pojedyncze budynki znacznie oddalone od terenów osadniczych nie posiadają wodociągu i ich mieszkańcy muszą czerpać wodę z własnych studni. Dużo gorzej przedstawia się poziom skanalizowania. Urządzenia kanalizacyjne mają jedynie dwie miejscowości: Gogolewo i Pudliszki.

Na koniec 2001 r. zarejestrowanych było w gminie 891 podmiotów gospodarczych, z czego 421 na terenach wiejskich. W strukturze wielkościowej przeważają podmioty niewielkie, rodzinne. Jednym z większych przedsiębiorstw sta-

nowiących w znacznym stopniu własność kapitału zagranicznego (H.J.Heinz Company) są „Pudliszki” S.A., które w grudniu 2002 r. zatrudniały 451 mieszkańców gminy.

Od 2000 r. gmina korzysta ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska, które umożliwiły budowę kanalizacji dla miasta Krobia. Duży wkład w rozwój infrastruktury wnosi zakład Pudliszki w związku z wdrażaniem programu „Oaza Natury”.

RACŁAWICE

Gmina Raclawice położona jest w północnej części województwa małopolskiego, ponad 40 km od Krakowa. Jest typowym obszarem rolniczym, o znikomym udziale pozarolniczych struktur gospodarczych.

Od dawna gminę cechują niekorzystne zjawiska demograficzne. W okresie 1978–2002 liczba ludności spadła o około 20% do 2775 osób, a przyczyną tego, oprócz migracji, był silny ubytek naturalny (około –7%). Migracje są powodem znacznych deformacji w strukturze płci i wieku ludności. W przeciwieństwie do innych obszarów wiejskich, w Raclawicach zaznacza się wyraźny niedobór mężczyzn; współczynnik feminizacji osiąga wartość 114. Ponadto ubytek naturalny ludności i migracja spowodowały proces starzenia się ludności gminy (w 2000 r. udział osób w wieku poprodukcyjnym wynosił ok. 19%).

Dobre warunki glebowe sprzyjają gospodarce rolnej dlatego też około 77% powierzchni gminy zajmują użytki rolne. Wśród nich prawie 95% zajmują grunty orne, reszta zaś to użytki zielone. W strukturze zasiewów przeważają zboża (prawie 68% ogólnej powierzchni zasiewów). Na dalszym miejscu znajdują się ziemniaki (12,3%), rośliny pastewne (10,4%) oraz przemysłowe (4,3%). Rolnictwo cechuje się wysokim poziomem chowu zwierząt produkcyjnych – na 100 ha przypada prawie 39 sztuk bydła i ponad 230 sztuk trzody chlewnej.

Prawie wszystkie wsie korzystają już z wodociągu sieciowego, którego budowa była priorytetowym zadaniem gminy. Brak natomiast w ogóle inwestycji w zakresie kanalizacji i oczyszczalni ścieków. Tylko nowa szkoła w Raclawicach ma własną oczyszczalnię ścieków. Budowa sieci kanalizacyjnej będzie przedsięwzięciem bardzo droгим, ponieważ zabudowa wsi jest rozproszona. Duże braki występują też w systemie infrastruktury społecznej.

Prawie połowa ludności utrzymuje się wyłącznie z pracy we własnym gospodarstwie rolnym. Uzyskuje ona niewielkie dochody, znacznie uszczuplone w ostatnich latach z powodu ograniczenia do minimum uprawy tytoniu, który stanowił kiedyś ważną dziedzinę działalności rolniczej. Z pracy poza rolnictwem utrzymuje się około 15% gospodarstw domowych, zaś w co trzecim gospodarstwie domowym głównym źródłem utrzymania jest emerytura lub renta.

W okresie gospodarki socjalistycznej większość gospodarstw rolnych objęta była systemem kontraktacji, który dotyczył przede wszystkim uprawy tytoniu i buraków cukrowych. Po 1989 r. rolnicy nie potrafili sami podjąć działań, które mogłyby wzmocnić ich ekonomiczną kondycję. Zachowują się biernie i podejmują sprawdzone i „bezpieczne” kierunki produkcji. Z tej przyczyny wzrosła powierzchnia uprawy zbóż.

Fot. 2. Krajobraz rolniczy w rejonie Raclawic
Agricultural landscape in Raclawice commune

UNISŁAW

Gmina Unisław leży nad Wisłą, w powiecie chełmińskim. Podstawowy układ sieci drogowej tworzą trasy łączące Unisław z Chełmnem, Bydgoszczą i Toruniem.

W 2003 r. gmina liczyła 6764 mieszkańców, z czego ponad połowa mieszkała we wsi Unisław. Sytuacja demograficzna jest stosunkowo stabilna, z tym że w latach dziewięćdziesiątych nastąpił niewielki ubytek ludności związany zarówno z ubytkiem naturalnym jak i migracjami. W strukturze płci przeważają kobiety (wskaźnik feminizacji – 106), zaś w strukturze wiekowej obserwuje się spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym i wzrost udziału pozostałych dwóch grup wiekowych.

Sieć wodociągowa dociera do wszystkich sołectw. Szczególnie ważne jest to dla wsi położonych w Basenie Unisławskim, gdzie jakość wody w studniach jest bardzo zła. Sieć kanalizacyjna budowana jest od 1993 r. i obecnie obejmuje trzy miejscowości: Raciniewo, Stablewice i Unisław. Korzysta z niej około 1800 osób, tj. niespełna 27% wszystkich mieszkańców gminy. W 1997 r. oddano do użytku oczyszczalnię ścieków.

Warunki glebowe są zróżnicowane, co wyraźnie wpływa na charakter i poziom produkcji rolnej. Udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni gminy przekracza wartość 76%, a w ich strukturze dominują grunty orne. W strukturze zasiewów przeważają zboża, a wśród okopowych – ziemniaki. W ciągu ostatnich lat największy wzrost powierzchni upraw dotyczył rzepaku, zbóż i warzyw gruntowych.

W produkcji zwierzęcej przeważa kierunek mieszany, ale w ostatnich latach obserwowany był bardzo duży spadek pogłowia bydła (w tym głównie krów mlecznych) i stabilizacja pogłowia trzody chlewnej. Lata 1996–2002 przyniosły ekstensyfikację produkcji rolnej, polegającą na wzroście udziału roślin zbożowych w strukturze zasiewów i wzroście powierzchni gruntów okresowo nie uprawianych.

Na terenie gminy w 2002 r. działało 446 podmiotów gospodarczych. Najwięcej nowych przedsiębiorstw powstało w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych. Są to wyłącznie małe firmy działające w handlu i usługach, zatrudniające do 5 osób. Według ich właścicieli największe trudności w rozwoju firm sprawia zbyt towarów i usług.

Gmina aktywnie uczestniczy w pozyskiwaniu środków finansowych z zewnątrz na prowadzenie działalności inwestycyjnej. W 2003 r. wartość zaplanowanych inwestycji wynosiła 2153 tys. zł, z czego 44% stanowiły środki pochodzące z Unii Europejskiej.

WOJCIECHÓW

Gmina Wojciechów, położona jest około 25 km na zachód od Lublina, w sąsiedztwie Nałęczowa. Posiada wysokie walory krajobrazowe i wiele atrakcji turystycznych. Należą do nich gotycko-renesansowa Wieża Ariańska z XVI wieku, jedyne w Polsce Muzeum Kowalstwa (fot. 3), późnobarokowy kościół drewniany, a także przebiegający przez teren gminy szlak turystyczny z Kazimierza Dolnego przez Nałęczów do Lublina. W gminie organizowane są cykliczne imprezy, jak: Festyn Agroturystyczny, Ogólnopolskie Spotkania Kowali, Ogólnopolskie Warsztaty Kowalskie oraz Ogólnopolskie Targi Sztuki Kowalskiej. Jednakże baza turystyczna jest skromnie rozwinięta.

Wojciechów cechuje powolny spadek liczby ludności, z tym że w ciągu ostatnich kilku lat nastąpiła jej stabilizacja. W przyszłości można się spodziewać napływu ludności z Lublina i rozwoju funkcji mieszkalnej. Jest to główny kierunek współczesnych inwestycji mieszkaniowych w rejonie Lublina.

Gmina ma charakter rolniczy. Dzięki dobrym jakościowo glebom wytworzonym na lessach użytki rolne zajmują aż 88% jej powierzchni. W ich strukturze zdecydowanie przeważają grunty orne, stosunkowo dużo jest też sadów. W strukturze wielkościowej gospodarstw rolnych przeważają podmioty małe, o powierzchni poniżej 5 ha. Produkuje się przede wszystkim zboża oraz buraki

Fot. 3. Muzeum kowalstwa w Wojciechowie
Museum of smithing in Wojciechów commune

cukrowe, ziemniaki, rzepak i warzywa gruntowe. Coraz większego znaczenie nabiera uprawa owoców: malin, wiśni, porzeczek, truskawek i jabłek.

Nową formą działalności gospodarstw rolnych jest agroturystyka. Sprzyjają temu znakomite warunki mikroklimatyczne i przyrodnicze. Powstały tu pionierskie gospodarstwa agroturystyczne Lubelszczyzny, a Wojciechów jest siedzibą Lubelskiego Stowarzyszenia Agroturystycznego.

Wszystkie miejscowości gminy podłączone są do sieci elektrycznej, telefonicznej i gazowej. Jednakże bardzo niewielką długość ma sieć wodociągowa i kanalizacyjna. Sytuacja w tym zakresie ulegnie niebawem poprawie, ponieważ przygotowane są już plany jej rozbudowy.

Na terenie gminy funkcjonują wyłącznie drobne zakłady wytwórcze – kowalstwa artystycznego, punkty handlowe i usługowe. W okresie 1995–2002 liczba podmiotów gospodarczych w gminie wzrosła trzykrotnie. Jednakże ich liczba w przeliczeniu na 1000 mieszkańców jest nadal bardzo niska i wynosi 40.

OBSZARY ROLNICZE O PRZEWADZE ROLNICTWA TRADYCYJNEGO I MAŁO INTENSYWNEGO

DUBENINKI

Gmina położona jest w północno-wschodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, w powiecie gołdapskim, w sąsiedztwie granicy polsko-rosyjskiej. Jest to jeden z najchłodniejszych obszarów Polski, co wraz z niską jakością gleb ogranicza możliwości roślinnej produkcji rolniczej.

Tabela 1. Struktura użytkowania ziemi w badanych gminach

Gminy	Struktura użytkowania ziemi		
	użytki rolne	lasy	inne grunty
Belsk Duży	84,2	9,5	6,3
Gniewkowo	63,0	24,8	12,1
Krobia	86,2	4,3	9,5
Raclawice	69,2	18,0	12,8
Unisław	77,0	8,6	14,4
Wojciechów	83,4	5,6	11,1
Dubeninki	47,2	41,2	11,6
Grabowiec	85,9	10,1	4,0
Kotuń	68,3	19,8	11,8
Krynki	52,7	40,3	6,9
Łochów	49,1	36,9	14,0
Sobków	70,0	21,4	8,6
Wierzbica	77,7	8,6	13,7
Jastrowie	18,0	73,9	8,1
Kępice	31,1	61,5	7,4
Sieraków	27,8	61,4	10,8
Zwierzyniec	25,1	69,8	5,1
Kobylnica	60,9	31,6	7,5
Nieporęt	35,5	45,0	19,5
Zabierzów	53,1	15,6	31,3
Urszulín	60,2	24,4	15,4
Ustka	54,0	30,7	15,3
Zawoja	26,7	66,0	7,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Sieć osadnicza jest rzadka i dominują w niej dwie większe miejscowości Dubeninki i Żytkiejmy liczące odpowiednio około 850 i 1000 mieszkańców. Pozostałe miejscowości są bardzo małe, liczące na ogół nie więcej niż 100 mieszkańców. Ważnym elementem w architekturze miejscowości jest wielorodzinna zabudowa blokowa stanowiąca pozostałość po państwowych gospodarstwach rolnych.

W 2003 r. gmina liczyła 3267 mieszkańców. Od wielu lat saldo migracji jest ujemne, co razem z bardzo niewielkim przyrostem naturalnym daje w efekcie stały ubytek ludności. Ponadto zmienia się struktura wieku mieszkańców – od 1978 r. prawie trzykrotnie wzrósł udział ludności w wieku poprodukcyjnym (do około 15%) i wyraźnie spadł udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (z 40% do 27%).

Użytki rolne i lasy zajmują podobny udział w strukturze użytkowania ziemi, z tym że powierzchnia użytków rolnych systematycznie zmniejsza się i obecnie stanowi około 47% powierzchni ogólnej gminy. Grunty zalesione i leśne w większości wchodzi w skład Puszczy Rominckiej zajmując północną, silnie zabagnioną część gminy.

Układ komunikacyjny gminy Dubieninki z powodu jej peryferyjnego położenia i braku przejść granicznych jest bardzo ubogi i przeważnie w złym stanie technicznym. Słaby jest też poziom wyposażenia gminy w inne elementy infrastruktury technicznej. Od początku lat dziewięćdziesiątych obserwuje się jednak wyraźną poprawę w zakresie rozwoju sieci wodno-kanalizacyjnej, co jest priorytetowym zadaniem, jakie stawiają sobie obecnie władze samorządowe.

Najważniejszą funkcją gospodarczą gminy jest rolnictwo uzupełniane przez gospodarkę leśną oraz turystykę. Do końca lat osiemdziesiątych dominującym sektorem produkcyjnym było rolnictwo państwowe dające zatrudnienie około 500 osobom. W 1995 r. z majątkiem popegeerowskim związane było już tylko 12 osób. Po upadku PGR jego grunty zostały częściowo sprzedane lub wydzierżawione. Dzięki temu poprawiła się struktura agrarna gospodarstw indywidualnych, których średnia powierzchnia wynosi około 19 ha. Najlepsze jakościowo grunty są odłogowane.

Ostatnie lata przyniosły ekstensyfikację produkcji roślinnej – w powierzchni zasiewów wzrósł udział roślin zbożowych (głównie mieszanki zbożowe) do około 85%. Produkcja roślinna podporządkowana jest produkcji zwierzęcej, w której nie ma wyraźnej specjalizacji.

Poważny problem związany z rozwojem gospodarczym gminy stwarza utworzony w 1999 r. Park Krajobrazowy Puszczy Rominckiej. Wprowadzie jego powołanie wpłynęło na poprawę atrakcyjności turystycznej gminy, ale również zmniejszyło wpływy do budżetu gminy z tytułu podatku leśnego oraz ograniczyło rozwój działalności gospodarczej związanej z pozyskiwaniem drewna i jego przetwórstwem. Trzeba tu bowiem zaznaczyć, że po upadku PGR najwięcej miejsc pracy dają drobne firmy prywatne związane z przemysłem drzewnym.

Upadek gospodarstw państwowych był podstawową przyczyną negatywnych procesów społeczno-gospodarczych w gminie. Zaprzestały swojej działalności większe zakłady produkcyjne i spółdzielnie (np. Filia Augustowskich Zakładów Obuwniczych w Żytkiejmach, zakłady przemysłu rolno-pasowego w Przerośli Gołdapskiej). Ograniczenie miejsc pracy i trudności z jej znalezieniem wpłynęły na proces wyludniania się gminy i starzenia jej mieszkańców. Ma to odbicie m.in. w zahamowaniu ruchu budowlanego (np. w 2002 r. w całej gminie oddano do użytku tylko jeden dom jednorodzinny). Nastąpiła też kumulacja wszystkich negatywnych skutków strukturalnego bezrobocia: zubożenie ludności, olbrzymie obciążenia budżetu gminy zasiłkami socjalnymi, apatia związana z wykluczeniem i marginalizacją społeczną, zjawiska patologii, kłopoty związane

z utrzymaniem popegeerowskich osiedli pracowniczych itp. Obecnie najwięcej miejsc pracy dają drobne podmioty gospodarcze, których liczba w okresie 1995–2002 wzrosła z 51 do 446. Tym niemniej co trzeci mieszkaniec gminy w wieku produkcyjnym pozostaje bez pracy.

Główne kierunki rozwoju gminy powinny wynikać z wykorzystania jej naturalnych atutów, a więc powinno to być bezkolizyjne łączenie funkcji rolniczej, leśnej i turystyczno-rekreacyjnej. Powinny temu towarzyszyć przemyślane inwestycje w zakresie infrastruktury technicznej, bazy turystycznej oraz łagodzenie konfliktów na linii leśnictwo i ochrona środowiska – firmy przetwarzające drewno.

Fot. 4. Jedna z atrakcji turystycznych gminy Dubeninki – nieczynny wiadukt kolejowy w Stańczykach

Tourist attraction in Dubeninki commune – inoperative railway flyover in Stańczyki

GRABOWIEC

Gmina Grabowiec leży z dala od ośrodków miejskich, na południu województwa lubelskiego, w powiecie zamojskim. Nie przebiegają tędy ważniejsze drogi ani linie kolejowe. Stan środowiska przyrodniczego jest dobry, a warunki agroeologiczne sprzyjają działalności rolniczej.

W sieci osadniczej centralną rolę odgrywa miejscowość Grabowiec (960 mieszkańców), natomiast pozostałe osady są mniejsze i liczą od 100 do 500 mieszkańców.

Gęstość zaludnienia na obszarze gminy jest niska i wynosi około 40 osób na 1 km². Peryferyjne położenie gminy i brak perspektyw rozwojowych są elementami generującymi niekorzystne zmiany demograficzne. Ostatnie kilkanaście lat,

to stały spadek liczby mieszkańców gminy, wynikający z utrzymującego się od końca lat osiemdziesiątych ubytku naturalnego (np. w 2001 r. wyniósł on 5,2‰) oraz ujemnego bilansu migracyjnego. Konsekwencją tego jest proces starzenia się ludności Grabowca – obecnie w wieku poprodukcyjnym jest co czwarty mieszkaniec gminy.

W strukturze użytkowania ziemi zdecydowanie przeważają użytki rolne (około 85% powierzchni gminy). Niewielka jest zaś powierzchnia lasów, co wraz z niekorzystną rzeźbą terenu na niektórych obszarach stwarza problem powierzchniowej erozji wietrznej i wodnej gleby. Jest on stopniowo łagodzony poprzez zalesianie gruntów marginalnych – zwłaszcza położonych na silnie nachylonych stokach.

Rzadka sieć osadnicza ogranicza możliwości rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej. Z wodociągu korzysta około 40% mieszkańców gminy, natomiast brak jest sieci kanalizacyjnej. Placówki oświatowe, służby zdrowia i kultury uległy redukcji i koncentrują się w Grabowcu, przez co pogorszyła się ich dostępność. Na uwagę zasługuje jednak polepszenie się standardu wielu obiektów usługowych.

Rolnictwo stanowi podstawowy sektor gospodarki gminy, w którym zajęcie znajduje większość jej mieszkańców. Dobre warunki agroekologiczne sprawiają, że gospodarstwa specjalizują się w produkcji roślinnej. Zdecydowanie przeważa uprawa zbóż, w tym głównie pszenicy. Efekty produkcyjne nie odzwierciedlają jednak korzystnych warunków przyrodniczych, co wynika z niekorzystnej struktury agrarnej, niskiego poziomu wykształcenia rolników i niedo-inwestowania gospodarstw rolnych.

Pomimo niewielkiej przeciętnej powierzchni (6 ha użytków rolnych) gospodarstwa charakteryzują się silnym zróżnicowaniem wielkościowym. Obok gospodarstw małych, mających charakter samozaopatrzeniowy, funkcjonuje tutaj liczna grupa gospodarstw kilkunastohektarowych i większych, które stopniowo przejmują ziemię tych pierwszych. Problemem jest to, że większość gospodarstw rolnych posiada kilka, a nawet kilkanaście działek, często znacznie od siebie oddalonych.

Funkcję rolniczą uzupełniają usługi. Firmy związane z różnymi gałęziami usług stanowią prawie połowę ze wszystkich 157 podmiotów gospodarczych działających w 2002 r. na terenie gminy. Przedsiębiorstwa są niewielkie, o tradycyjnym charakterze i prawie wyłącznie mają znaczenie lokalne. Do największych firm należą: zakład przetwórstwa spożywczego, tartak, piekarnia, młyn. W drugiej połowie lat 90. upadły lub znalazły się w stanie likwidacji najważniejsze uprzednio działające firmy, które stanowiły podstawę bazy ekonomicznej gminy: GS „Samopomoc Chłopska”, Spółdzielnia Kółek Rolniczych i gorzelnia.

Dzięki wybitnie rolniczemu charakterowi gminy poziom bezrobocia rejestrowanego nie jest wysoki i na początku 2002 r. wynosił 13%. Uwzględniając jednak liczną grupę małych gospodarstw z nadmiarem rąk do pracy, można się spo-

Fot. 5. Krajobraz rolniczy w gminie Grabowiec
Agricultural landscape in Grabowiec commune

dziewać, że udział osób w wieku produkcyjnym, pozostających realnie bez pracy jest znacznie wyższy. Potwierdzają to pośrednio szacunki władz gminy, według których około połowa mieszkańców gminy boryka się z problemami finansowymi, natomiast 5% żyje w niedostatku. Najgorsza sytuacja materialna dotyka przede wszystkim rodziny, które utrzymują się z prowadzenia niewielkich gospodarstw rolnych.

Przyszłość gminy związana jest rolnictwem. Stopniowo rosnać powinno znaczenie gospodarstw dużych przejmujących ziemię od tych najmniejszych. Inwestycje oraz większe zróżnicowanie struktury produkcji wpłyną na poprawę kondycji gospodarstw i wytworzenie się wokół nich podmiotów o charakterze produkcyjnym (przetwórstwo rolno-spożywcze) i usługowym.

KOTUŃ

Gmina Kotuń położona jest we wschodniej części województwa mazowieckiego, w strefie oddziaływania dużego ośrodka miejskiego – Siedlec. W północnej części gminę przecina międzynarodowy szlak komunikacji drogowej (Świecko-Terespol) i kolejowej (Kunowice-Terespol). W przyszłości przez południową część gminy przebiegać będzie autostrada A2 z węzłem komunikacyjnym w rejonie miejscowości Trzemuszka.

Zgodnie ze stanem na 31 XII 2002 roku w gminie mieszkało 8529 osób. Od ponad 30 lat obserwować można powolny, lecz stały spadek liczby mieszkańców, co jest wynikiem przede wszystkim ujemnego salda migracji. Od połowy lat dziewięćdziesiątych przyczynia się do tego również ubytek naturalny.

Użytkowanie ziemi, tak jak w większości gmin o rolniczym charakterze zdominowane jest przez użytki rolne (70% ogółu). Warunki agroekologiczne nie są sprzyjające (gleby należą raczej do kompleksów słabych), dlatego też stosunkowo duży udział mają użytki zielone. Lasy i grunty zalesione zajmując powierzchnię 3300 ha, stanowią około 22% powierzchni gminy.

Na terenie gminy znajdują się 32 miejscowości wyraźnie zróżnicowane pod względem wielkości i liczby mieszkańców. Dzięki dużej gęstości dróg oraz linii kolejowej, dostępność komunikacyjna jest zadowalająca. Korzystnie na tle innych gmin Mazowsza wygląda sytuacja w zakresie zaopatrzenia w wodę bieżącą. Dzięki inwestycjom z ostatnich lat, w czasie których długość sieci wodociągowej wzrosła z około 6 km w 1995 r. do 83 km w 2002 r. korzysta z niej już około 75% mieszkańców gminy. Niestety w przypadku sieci kanalizacyjnej prace rozpoczęto dopiero w 2001 r., a wybudowany 6 km odcinek obsługiwał około połowę mieszkańców miejscowości Kotuń.

Rolnictwo jest podstawową funkcją gospodarczą gminy, ale bez wyraźnej jego specjalizacji. Ponadto więcej niż połowa istniejących gospodarstw ma charakter samozaopatrzeniowy, co wynika przede wszystkim z ich niewielkiej powierzchni. Duża grupa właścicieli takich gospodarstw uzyskuje dodatkowe dochody z pracy poza rolnictwem. Tylko większe gospodarstwa (powyżej 10 ha) wykazują specjalizację produkcji. Na gruntach ornych uprawia się głównie zboża, ziemniaki i rośliny pastewne. W produkcji zwierzęcej przeważa tucz trzody chlewnej i produkcja mleka.

Rolnictwo uzupełniają usługi i handel stanowiące 90% działających na terenie gminy podmiotów gospodarczych. Przemysł i drobna wytwórczość jest reprezentowana przez dwa zakłady z branży spożywczej oraz niewielkie przedsiębiorstwa należące do przemysłu drzewnego.

W 2002 r. stopa bezrobocia wynosiła 28,3%. W rzeczywistości skala tego zjawiska jest większa, ze względu na ukryte bezrobocie w rolnictwie. Władze gminy starają się przyciągnąć inwestorów, proponując ulgi podatkowe i wyznaczając specjalne obszary dla inwestycji. Pomimo podejmowania takich działań, nie przyniosły one wymiernych rezultatów, a proces ubożenia obejmuje coraz większą część mieszkańców gminy.

KRYNKI

Gmina Krynki, położona jest peryferyjnie, przy granicy z Białorusią, pomiędzy dwoma szlakami komunikacyjnymi prowadzącymi do przejść granicznych w Bobrownikach i Kuźnicy Białostockiej. Stwarza to pewne bariery rozwoju gospodarczego Krynek. Rozwój gospodarczy będzie się koncentrował raczej w gminach posiadających przejścia graniczne.

Gmina ma bardzo rzadką sieć osadniczą. Ponad 70% mieszkańców mieszka w Krynkach, poza którymi tylko dwie wsie liczą ponad 100 osób i aż pięć osad

zamieszkuje nie więcej niż 10 osób. Taka sytuacja stwarza wiele problemów związanych z dostępnością komunikacyjną i wyposażeniem gospodarstw domowych w podstawowe elementy infrastruktury technicznej. Zadowolające wyposażenie w sieć wodno-kanalizacyjną mają tylko Krynki, natomiast jej budowa w innych osadach liczących niewiele mieszkańców jest przy obecnych możliwościach finansowych gminy raczej niemożliwa.

Rolnictwo odgrywa najważniejszą rolę w gospodarce Krynek ale użytkowane grunty należą do przeciętnych lub słabych klas jakościowych, co wraz z niekorzystnymi warunkami klimatycznymi (krótki okres wegetacji) stwarza utrudnienia w produkcji roślinnej. Tylko duże gospodarstwa prowadzą produkcję towarową, a wśród nich niektóre specjalizują się w uprawie borówki, porzeczek i aronii. Brak opłacalności produkcji, rozdrobnienie agrarne i upadek gospodarki państwowej sprawiły, że duża część gruntów jest odłogowana i ugorowana.

Funkcję rolniczą uzupełnia leśnictwo. Lasy zajmują około 36% powierzchni gminy i duża ich część objęta jest różnymi formami ochrony (strefa chronionego krajobrazu „Wzgórza Sokolskie”, Puszcza Knyszyńska). Dzięki licznym walorom przyrodniczym oraz kulturowym (zabytki związane z religią katolicką, prawosławną, muzułmańską oraz judaizmem) Krynki mają bogatą ofertę turystyczną, ale z racji położenia kierowana ona być powinna przede wszystkim do mieszkańców Białegostoku (wypoczynek sobotnio-niedzielny i drugie domy).

Ważnym elementem działalności pozarolniczej w gminie było w przeszłości garbarstwo. Niestety na przestrzeni lat 90. obserwowany jest stopniowy jego upadek. Zakłady Garbarskie, będące największym pracodawcą w Krynkach, zostały w połowie lat 90. przejęte przez Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe „Krisbut”, które zawiesiło swoją działalność. Obróbką skóry zajmują się teraz niewielkie zakłady rzemieślnicze, a największym pracodawcą (zatrudniającym około 200 osób) jest rozlewnia wód „Krynka”. Upadek zakładów Garbarskich i PGR (zatrudniającego 400 osób) spowodowały wysokie bezrobocie (w 2003 r. bez pracy było około 500 osób) i ucieczkę ludności z gminy.

ŁOCHÓW

Łochów jest gminą miejsko-wiejską położoną we wschodniej części woj. mazowieckiego, w widłach rzek Bugu i Liwca. Przez teren gminy przebiega linia kolejowa Warszawa-Białystok oraz drogi krajowe Ostrów Mazowiecka-Mińsk Mazowiecki i Wyszaków-Węgrów obciążone ruchem tranzytowym.

Powstałe układy przestrzenne wsi dostosowane zostały do istniejących warunków gospodarczo-przyrodniczych. Dominują układy liniowe oparte o istniejące ciągi komunikacyjne i skupioną zabudowę. W okresie ostatnich kilkunastu lat w systemie osadniczym gminy coraz większą rolę odgrywa rozwój zabudowy rekreacyjnej. Dotyczy to zwłaszcza atrakcyjnych pod względem turystycznym okolic Liwca oraz obszarów nadbużańskich.

Około 80% powierzchni gminy wchodzi w skład Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego (wraz z jego otuliną) z unikatowymi obszarami bagien i lasów bogatych w rzadkie gatunki zwierząt i roślin. Obszar ten podlega restrykcyjnym przepisom mającym na celu zachowanie środowiska w naturalnym stanie. Walory przyrodnicze i duża lesistość (36% powierzchni ogólnej) przyciągają mieszkańców Warszawy głównie na wypoczynek sobotnio-niedzielny i letniskowy. Na terenie gminy znajduje się kilka tysięcy domów letniskowych o bardzo zróżnicowanych standardzie (część z nich stanowią całoroczne domy mieszkalne). W sąsiedztwie osiedli letniskowych wytworzyła się sfera usług (budowa domków letniskowych, kopanie studni, usługi stolarskie itp.) i handlu (dużo sklepów ma charakter sezonowy).

W 2003 r. w gminie mieszkały 17 404 osoby, z tym że w samym mieście Łochów – 6408 osób. W latach 1970–2002 liczba ludności wzrosła o około 13%. Wzrost ten wystąpił poprzez zwiększanie się liczby ludności miejskiej. W tym samym czasie liczba ludności wiejskiej uległa zmniejszeniu.

Budowa sieci infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich gminy rozpoczęła się dopiero na początku lat 90. Dotychczas rozbudowywano głównie sieć wodociagową. Istnieją duże dysproporcje pomiędzy rozwojem sieci wodociagowej i kanalizacyjnej (długość tej pierwszej wynosiła w 2002 r. 162 km, natomiast drugiej – tylko 9 km). W przyszłości planuje się rozbudowę sieci kanalizacyjnej, lecz istniejące plany dotyczą przede wszystkim miasta.

Ścieki sanitarne z gospodarstw domowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich odprowadza się głównie do zbiorników bezodpływowych (szamb). Innym rozwiązaniem jest rozlewanie ścieków na gruntach rolnych. Takie postę-

Fot. 6. Osiedle letniskowe w okolicach Łochowa
Second houses estate in Łochów commune

powania przyczynia się do pogarszania jakości wód podziemnych pierwszego poziomu wodonośnego.

W gospodarce Łochowa przeważa rolnictwo z udziałem leśnictwa, turystyki i przemysłu. Znaczenie tego ostatniego stopniowo słabnie. Na terenie gminy działały dwa duże zakłady przemysłowe – Fabryka Maszyn Budowlanych „Bumar-Proma” i Dziewiarska Spółdzielnia Pracy Anitex, które pod koniec lat dziewięćdziesiątych znalazły się w stanie upadłości. Potencjał gospodarczy gminy opiera się na małych firmach, których liczba w okresie 1991–2001 wzrosła z 345 do 875. Prawie połowa z nich prowadzi działalność usługową, 36% – działalność handlową, a tylko 9% – produkcyjną.

Poziom rozwoju rolnictwa jest na ogół niski, dlatego też przeważają gospodarstwa produkujące na własne potrzeby. Znaczna ich część uzyskuje dochody z innych źródeł, tj. rent, emerytur i pracy najemnej. Duża grupa mieszkańców wsi dojeżdża do pracy do ośrodków położonych wzdłuż linii kolejowej.

Najważniejszymi współczesnymi procesami na terenach wiejskich w gminie Łochów są: rosnące bezrobocie, ubożenie mieszkańców, zmiana kwalifikacji gruntów rolnych i towarzyszące mu rozdrobnienie działek oraz rozwój budownictwa letniskowego z przystosowaniem domów do całorocznego użytkowania.

SOBKÓW

Gmina Sobków stanowi część powiatu jędrzejowskiego i położona jest około 25 km na południe od Kielc, na szlaku komunikacyjnym Warszawa-Kraków. Gmina nie posiada wysokich walorów turystycznych, ale są one wystarczające dla rozwoju turystyki i rekreacji o znaczeniu lokalnym. Na jej obszarze znajduje się część Chęcińsko-Kieleckiego Parku Krajobrazowego oraz Włoszczowsko-Jędrzejowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Sytuację w zakresie rozwoju turystyki mógłby zdecydowanie zmienić planowany sztuczny zbiornik wodny „Chęciny” o objętości 75 mln m³ i 16,5 km² powierzchni. Wcześniej jednak konieczne jest wyposażenie gminy w podstawowe elementy infrastruktury technicznej.

Sytuacja demograficzna gminy liczącej w 2002 r. 8225 mieszkańców jest ustabilizowana. Z roku na rok notuje się niewielki spadek liczby mieszkańców (10–20 osób) wynikający przede wszystkim z ujemnego salda migracji. Osobami najczęściej wyjeżdżającymi z gminy są ludzie młodzi.

Gmina ma bardzo dobre położenie komunikacyjne, gdyż przez jej teren przebiega drogowa trasa międzynarodowa oraz linia kolejowa Warszawa-Kraków. Stosunkowo duża jest gęstość dróg lokalnych. Obecnie realizowany jest program związany z rozbudową wodociągu. Do 2001 r. do sieci przyłączono około 40% wszystkich gospodarstw domowych. Niepokojącym zjawiskiem jest to, że rozwojowi sieci wodociągowej nie towarzyszy rozbudowa sieci kanalizacyjnej, brak również oczyszczalni ścieków.

Podstawową funkcją gminy jest rolnictwo użytkujące około 80% gruntów na ogół o niskiej jakości gleb. Rolnictwo tego terenu cechuje niski poziom towarowości i tradycyjny, wielokierunkowy charakter produkcji. Obraz zacofanego rolnictwa dopełnia niewielka przeciętna powierzchnia gospodarstw (5,8 ha) słabo wyposażonych w elementy infrastruktury technicznej. Istnieje niewielka liczba dużych gospodarstw rolnych prowadzących wyspecjalizowaną produkcję. Część mieszkańców gminy znajduje zatrudnienie w Kielcach i Jędrzejowie, jednakże zjawisko dojazdów do pracy w porównaniu z latami osiemdziesiątymi straciło na znaczeniu.

Wśród działających podmiotów gospodarczych przeważają firmy handlowe (głównie sklepy spożywcze i przemysłowo-spożywcze) i usługowe (transportowe i budowlane). Niewiele jest natomiast podmiotów, które prowadzą działalność produkcyjną. Należą do nich głównie firmy bazujące na miejscowych surowcach skalnych, zajmujące się wydobyciem i produkcją kruszywa.

WIERZBICA

Gmina Wierzbica położona jest około 20 km na północ od Chełma, w powiecie chełmskim. Położenie peryferyjne i brak ważnych szlaków komunikacyjnych ograniczają możliwości jej gospodarczego rozwoju. Dlatego też dominującym zajęciem mieszkańców jest rolnictwo.

W 2002 r. w gminie mieszkało 5488 osób, co dawało niski wskaźnik gęstości zaludnienia – 37 osób/km². Niski przyrost naturalny i nieznaczne ruchy migracyjne sprawiają, że w latach dziewięćdziesiątych liczba ludności w gminie nie ulegała większym zmianom. Wcześniej, np. w latach osiemdziesiątych Wierzbicę charakteryzowały silne procesy depopulacyjne. Można przyjąć, że doprowadziły one do „wysycenia ludnościowego gminy”, przez co obecnie zmiany nie mogą być duże. Obserwowany jest jednak inny niekorzystny proces, tj. wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym, kosztem ludności w wieku produkcyjnym.

W użytkowaniu ziemi przeważają użytki rolne, które zajmują prawie 80% powierzchni gminy. Gleby zaliczane do klas średnich, wykorzystywane są głównie pod uprawę zbóż (pszenicy i jęczmienia). Gospodarstwa rolne prowadzą mieszaną lub roślinną produkcję. Około połowa gospodarstw produkuje na własne potrzeby, pozostałe to gospodarstwa towarowe. W stosunku do innych obszarów Lubelszczyzny przeciętna powierzchnia gospodarstw jest znaczna i wynosi około 8 ha.

Oprócz niekorzystnego położenia komunikacyjnego, gmina ma też niezadowalający poziom wyposażenia w infrastrukturę techniczną. Braki w tym zakresie są wypełniane w ciągu ostatnich kilku lat. Na przykład w 1995 r. sieć wodociągowa miała 16 km, a w 2001 r. jej długość wzrosła do 28 km. Niestety, tak jak w większości badanych gmin, rozwojowi wodociągów nie towarzyszy roz-

budowa sieci kanalizacyjnej. Z oczyszczalni ścieków korzystają wyłącznie mieszkańcy wsi gminnej.

Z kolei pod względem wyposażenia w infrastrukturę społeczną Wierzbica nie odbiega od przeciętnej. Na terenie gminy znajduje się przedszkole, 4 szkoły podstawowe z 3 filiami oraz gimnazjum publiczne, biblioteka gminna z dwoma filiami, ośrodek zdrowia oraz ośrodek pomocy społecznej.

Fot. 7. Krajobraz rolniczy w gminie Wierzbica
Agricultural landscape in Wierzbica commune

Gmina ma wybitnie monofunkcyjny charakter – z rolnictwem związane jest około 95% pracujących osób w wieku produkcyjnym. Na jej terenie nie ma większych zakładów produkcyjnych, a liczba podmiotów gospodarczych reprezentujących głównie handel i usługi naprawcze w przeliczeniu na mieszkańców odpowiada 60% średniej wartości dla obszarów wiejskich w kraju. Pomimo tego poziom bezrobocia jest poniżej średniej krajowej, ale wynika to przede wszystkim z możliwości pracy we własnym gospodarstwie. Problem bezrobocia poważnie wzrasta jeśli uwzględnimy bezrobocie ukryte.

OBSZARY ROLNICZE I LEŚNE

JASTROWIE

Gmina Jastrowie położona jest na północy województwa wielkopolskiego, w powiecie złotowskim. Głównym jej ośrodkiem jest miasto Jastrowie. Przez gminę przebiegają dwie ważne drogi krajowe: Kostrzyn-Gdańsk i Poznań-

Tabela 2. Podstawowe dane ludnościowe w badanych gminach, 2002

Gminy	Udział grup wiekowych			Wskaźnik feminizacji	Liczba mieszkańców
	przedprodukcyjni	produkcyjni	poprodukcyjni		
Belsk Duży	22,8	60,4	16,8	101,8	6834
Gniewkowo	24,9	61,9	13,2	97,1	7488
Krobia	26,1	59,5	14,4	101,6	8836
Raclawice	22,7	54,6	22,7	94,2	2577
Unisław	24,9	61,5	13,6	105,9	6726
Wojciechów	21,7	58,5	19,8	104,9	5878
Dubeninki	25,7	59,5	14,8	100,4	3263
Grabowiec	22,4	53,8	23,8	101,0	4770
Kotuń	25,6	56,9	17,5	101,1	8400
Krynki	21,2	55,2	23,6	103,9	3588
Łochów	24,3	58,0	17,7	102,1	11013
Sobków	23,3	60,0	16,7	98,1	8225
Wierzbica	25,5	60,2	14,3	95,9	5488
Jastrowie	28,1	59,2	12,7	98,3	3005
Kępice	28,0	60,3	11,7	91,2	5756
Sieraków	27,0	61,3	11,7	99,2	2623
Zwierzyniec	22,2	56,8	21,0	101,4	3954
Kobylnica	25,1	63,3	11,6	97,1	9462
Nieporęt	22,7	64,5	12,8	102,2	12351
Zabierzów	20,9	62,1	17,0	108,1	21846
Urszulin	25,5	56,0	18,5	97,4	4112
Ustka	25,0	62,6	12,4	99,5	7242
Zawoja	25,6	58,2	16,2	97,3	8758

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Koło Brzeg, krzyżujące się w okolicach miasta. Przez gminę przebiega też linia kolejowa Poznań-Koło Brzeg dzięki czemu Jastrowie można uznać za węzeł komunikacyjny.

W 2002 r. ludność gminy liczyła 11 652 osoby, z czego 8586 osób stanowili mieszkańcy miasta, a 3066 osób (26,3%) mieszkańcy wsi. Obszary wiejskie charakteryzuje niekorzystna struktura płci, w której przeważają mężczyźni. W porównaniu z przeciętną dla województwa wielkopolskiego ludność gminy jest stosunkowo młoda, a w wieku poprodukcyjnym jest zaledwie 11% jej mieszkańców. Saldo migracji w gminie było ujemne, ale w ostatnich latach wzrasta liczba mieszkańców miasta Jastrowie przenoszących się na wieś.

W strukturze użytkowania ziemi dominują lasy, które w 2002 r. stanowiły około 71% powierzchni gminy. Użytki rolne zajmują tylko około 20% powierz-

chni ogólnej, a w ich strukturze przeważają grunty orne. W niezbyt odległej przeszłości duża część użytków rolnych należała do gospodarstw państwowych. Po ich upadku ziemię przejęła AWRSP, która do dziś (jako Agencja Nieruchomości Rolnych) jest właścicielem około połowy gruntów rolnych.

Większość terenów wiejskich gminy wyposażona jest w wodociągi, aż 95% jej mieszkańców korzysta z centralnych ujęć wody. Wyjątkiem są wsie Budy, Kolonia Brzeźnica, Sypniewko i rozproszone pojedyncze zabudowania korzystające z indywidualnych źródeł zaopatrzenia w wodę. O wiele gorzej przedstawia się sytuacja pod względem wyposażenia w sieć kanalizacyjną. Jedyne w dwóch wsiach istnieje kanalizacja odprowadzająca ścieki do oczyszczalni.

W 2002 r. na terenie gminy działały tylko 273 gospodarstwa rolne o przeciętnej powierzchni 19 ha. Nie oddaje to faktycznej wielkości gospodarstw, bowiem przy zachodzącym tu procesie polaryzacji większość to gospodarstwa małe. Gospodarstwa rolne, w większości towarowe, charakteryzuje mieszany kierunek produkcji. W strukturze zasiewów przeważają zboża, których udział sięga 90%. Ostatnie lata przyniosły wyraźną ekstensyfikację produkcji roślinnej, udział zbóż wzrósł o około 15%, głównie kosztem roślin intensyfikujących (zwłaszcza ziemniaków), a także pastewnych. To samo dotyczy produkcji zwierzęcej, w której ograniczono przede wszystkim chów bydła. Cechuje ją natomiast wysokie natężenie chowu trzody chlewnej. Produkty przeznaczane na sprzedaż to przede wszystkim żywiec wieprzowy, mleko, zboża i ziemniaki.

Duża powierzchnia lasów i urozmaicone środowisko naturalne sprzyja rozwojowi różnych form turystyki. Wypoczynek w ośrodkach wczasowych i kilku gospodarstwach agroturystycznych jest oferowany przede wszystkim dla przy-

Fot. 8. Rezerwat leśny *Diabli Skok* w nadleśnictwie Jastrowie
Forest reserve *Diabli Skok* in Jastrowie commune

biarzy, wędkarzy oraz osób lubiących oglądać rzadko spotykane i chronione rośliny i zwierzęta. Ponadto lasy są atrakcyjnymi terenami łowieckimi – na terenie gminy działa 7 kół łowieckich.

Działalność produkcyjna, usługi i handel skoncentrowane są w Jastrowiu i Sypniewie. Najwięcej podmiotów działa w usługach i handlu. W 2002 r. było 672 podmiotów gospodarczych, których liczba od 1990 r. wzrosła ponad 2,5-krotnie. Niestety nie przekładało się to na wzrost zatrudnienia, wręcz odwrotnie, z roku na rok rosło bezrobocie osiągając w 2002 r. poziom 22%. Prawie połowa zarejestrowanych bezrobotnych to ludzie młodzi w wieku do 35 lat. Pracę traciły głównie osoby zatrudnione w przemyśle i budownictwie.

KĘPICE

Gmina Kępice leży w zachodniej części województwa pomorskiego, w powiecie słupskim. Sieć osadniczą tworzy miasto Kępice i 17 wsi, z których 8 liczy ponad 200 mieszkańców. Gmina leży na uboczu głównych ciągów komunikacyjnych. W jej sąsiedztwie przebiega droga krajowa Bydgoszcz-Słupsk. Sieć drogowa na terenie gminy jest rzadka. Główna droga wojewódzka przebiega przez Kępice. Przez gminę biegną też dwie linie kolejowe, z tym że tylko jedna z nich obsługuje lokalny ruch pasażerski.

W 2002 r. w gminie mieszkało 5735 osób. Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat liczba ludności była stabilna. Od 2000 r. obserwuje się jednak powolny jej spadek, co może świadczyć o rozpoczynającym się procesie depopulacji. Stopniowo wzrasta też udział ludności w wieku poprodukcyjnym, ale i tak jest on nadal mniejszy (około 12%) niż przeciętna w kraju. Zmniejsza się natomiast udział ludności najmłodszej, co jest wynikiem słabnącego tempa przyrostu naturalnego. W strukturze płci przeważają mężczyźni (na 100 mężczyzn przypadka około 91 kobiet). Szczególnie niekorzystnym zjawiskiem jest to, że przewaga mężczyzn dotyczy ludności młodej, natomiast wśród ludności starszej (powyżej 60 lat) przeważają kobiety.

W strukturze użytkowania ziemi przeważają lasy (61%), prawie wyłącznie państwowe (z ogólnej powierzchni 17 653 ha do prywatnych właścicieli należało tylko 55 ha) i użytki rolne (31%). Wśród użytków rolnych zdecydowaną większość stanowiły grunty orne, zajmując 84% ich powierzchni, a w dalszej kolejności łąki (11%) i pastwiska (5%). Do 1992 r. duża część użytków rolnych należała do PGR Biesowice. Po likwidacji gospodarstwa grunty przejęła AWRSP i wydzierżawiła je indywidualnym gospodarstwom rolnym.

Lata dziewięćdziesiąte przyniosły wiele inwestycji w zakresie sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Dzięki temu stopień zwodociągowania na wsi wynosi obecnie 83%, a stopień skanalizowania – 21%. Jak na obszary wiejskie są to wskaźniki raczej wysokie. W 1997 r. oddano do eksploatacji nową oczyszczalnię ścieków w Kępicach.

W gminie działa kilka szkół podstawowych, dwa gimnazja, Zespół Szkół Leśnych i Ogólnokształcących oraz Wyższa Szkoła Biznesu Wiejskiego. Znacznie gorzej wygląda opieka zdrowotna. Państwowy ośrodek zdrowia w Kępicach został zlikwidowany, a jego miejsce zajęły przychodnie niepubliczne.

Na obszarze gminy panują średnio korzystne warunki dla produkcji rolnej. Przed okresem transformacji gospodarka rolna prowadzona była w oparciu o wielkoobszarowe rolnictwo uspołecznione, które specjalizowało się w produkcji zwierzęcej. Upadek PGR, w połączeniu z recesją gospodarczą przyczynił się do kryzysu przetwórstwa rolnego i usług rolniczych, powodując na obszarze gminy spadek produkcji rolnej oraz wzrost strukturalnego bezrobocia wśród ludności wiejskiej. Nastąpiła silna ekstensyfikacja produkcji roślinnej i częściowe odejście od chowu zwierząt. Wśród upraw poza zbożami duże znaczenie ma uprawa rzepaku na biopaliwa i ziemniaków (przeznaczonych do produkcji frytek). Duża powierzchnia gruntów ornych jest odłogowana.

Kępice były kiedyś ośrodkiem celulozowo-papierniczym korzystającym z bogactwa rozległych lasów. Po wojnie na miejscu papierni uruchomiono garbarnię, którą obecnie postawiono w stan likwidacji. Wśród działających zakładów przemysłowych największe znaczenie mają przedsiębiorstwa z branży metalowej i drzewnej. Obecnie w gminie poza rolnictwem działają 353 podmioty gospodarcze.

Gmina ma duży potencjał turystyczny, ale nie jest obszarem dostatecznie wykorzystanym przez turystykę. Wynika to z braku odpowiedniej infrastruktury turystycznej oraz konkurencji niezbyt odległych terenów nadmorskich.

Fot. 9. Miasto Kępice otoczone lasami
Forests around Kępice city

Początek lat dziewięćdziesiątych przyniósł gwałtowny wzrost bezrobotnych, co wiązało się z likwidacją PGR. Obecnie około 60% wszystkich bezrobotnych to mieszkańcy wsi. Niepokojącym zjawiskiem jest to, że około 22% ogółu bezrobotnych to ludzie młodzi w wieku do 24 lat.

SIERAKÓW. WIELKOPOLSKI

Gmina Sieraków Wielkopolski położona jest w zachodniej części województwa wielkopolskiego, w powiecie międzychodzkiem, około 70–85 km na północny zachód od Poznania. Charakterystycznym elementem krajobrazu gminy są lasy i jeziora.

Sieć osadniczą gminy tworzy miasto Sieraków i 15 wsi sołeckich. Wsie są zróżnicowane pod względem liczby ludności. W czterech wioskach, tj. Lutomiu, Grobi, Izdebnie i Kaczlinie mieszka ponad połowa ludności obszarów wiejskich. Pozostałe miejscowości są na ogół małe i liczą do 200 mieszkańców.

Największy udział w powierzchni ogółem zajmują lasy (57%), a następnie użytki rolne (28,5%), wody (8%) i tereny zabudowane (5,5%). W strukturze użytków rolnych przeważają grunty orne. Duży udział lasów oraz działalność w przeszłości sektora państwowego w gospodarce rolnej sprawiły, że najważniejszym właścicielem gruntów jest Skarb Państwa (ponad 70% ogółu).

W 2002 r. w gminie mieszkało 8566 osób, z czego 2619 – na obszarach wiejskich. W okresie 1989–2002 liczba ludności gminy wzrosła o 1%. Gminę cechuje ujemne saldo migracji, ale zjawisko to wyraźnie osłabło w ostatnich kilkunastu latach.

Sieć dróg jest lepiej rozwinięta w południowej części gminy, natomiast na północy jest rzadka, przez co dostępność komunikacyjna jest tam ograniczona. Przez teren gminy przebiega 6 dróg wojewódzkich oraz niezelektryfikowana, jednotorowa linia kolejowa Szamotuły-Międzychód (bez przewozu pasażerskiego).

Gmina posiada dobrze rozwiniętą sieć wodociągową, z której korzysta około 85% gospodarstw domowych. Jej rozwój nastąpił głównie w latach dziewięćdziesiątych (długość sieci wodociągowej na wsi wzrosła z 14,4 km w 1989 r. do 60,7 km w 2002 r.). Natomiast sieć kanalizacyjna występuje tylko na obszarze miasta Sieraków. W trosce o ochronę wód powierzchniowych i podziemnych w 1996 r. oddano do użytku oczyszczalnię ścieków. Niestety żadna z miejscowości wiejskich nie jest wyposażona w kanalizację sanitarną.

W 1996 r. zapoczątkowano rozwój sieci gazowej. Obecnie gaz wykorzystywany jest głównie przez Hutę Szkła „Warta”, a także przez niektóre gospodarstwa domowe w Sierakowie i Grobi.

Na terenie gminy zarejestrowanych jest ponad 400 gospodarstw rolnych o średniej wielkości przekraczającej 13 ha. W strukturze produkcji rolnej przeważa produkcja zwierzęca, której podporządkowana jest produkcja roślinna

nastawiona na uprawę żyta i mieszanek zbożowych. W produkcji zwierzęcej przeważa chów trzody chlewnej. Głównym odbiorcą produkcji zwierzęcej są Zakłady Mięsne „Bartek”. Duże znaczenie ma też gospodarka rybacka. Chodzi tu przede wszystkim o hodowlę ryb słodkowodnych prowadzoną przez Gospodarstwo Rybackie Skarbu Państwa w Lutomiu.

Większość podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON działa w mieście Sieraków. W okresie 1995-2002 ich liczba na obszarach wiejskich uległa podwojeniu z 73 do 142. Przeważają firmy usługowe i handlowe.

Dużą rolę w gospodarce gminy odgrywa leśnictwo. Ze względu na wysoki udział gleb niskich klas bonitacyjnych przewiduje się dolesienia szczególnie enklaw gruntów niskiej jakości, leżących wśród lasów lub na terenach do nich przylegających.

Wśród procesów, jakie wystąpiły po 1989 r. w gminie, wskazać należy przede wszystkim na intensywny rozwój funkcji turystycznej. Turystyka jest dla lokalnych władz jednym z najważniejszych elementów rozwoju gospodarczego. Gmina posiada dobrze rozwiniętą infrastrukturę w tym zakresie. W 1998 r. gmina Sieraków Wielkopolski była po Poznaniu drugą pod względem ilości udzielonych noclegów w byłym województwie poznańskim. Przez obszar gminy przebiega 5 pieszych szlaków turystycznych oraz jeden szlak rowerowy. Liczne zbiorniki wodne są podstawą do rozwoju sportów wodnych i wypoczynku. W gminie działa też 13 gospodarstw agroturystycznych.

Negatywnym zjawiskiem związanym z upadkiem sektora państwowego w rolnictwie jest ponadprzeciętny wzrost bezrobocia w wioskach, w których funkcjonowały PGR. Brak propozycji pracy w innych sektorach gospodarki

Fot. 10. Krajobraz leśny w gminie Sieraków
Forest landscape in Sieraków commune

wpływa negatywnie na byłych pracowników tych podmiotów, rodząc wśród nich społeczne zjawiska patologiczne (zwłaszcza alkoholizm).

ZWIERZYNIEC

Gmina Zwierzyniec leży w południowej części województwa lubelskiego, na południowo-zachodnim krańcu powiatu zamojskiego, około 100 km od Lublina. Ośrodkiem centralnym gminy jest Zwierzyniec, który uzyskał prawa miejskie w 1990 r.

Gęstość zaludnienia na obszarze gminy jest bardzo niska i wynosi jedynie 24,1 osób na 1 km². Osadnictwo w tym silnie urzeźbionym obszarze rozmieszczone jest przede wszystkim pasmowo – w dnach dolin. Miejscowości są na ogół dość duże; największa wieś – Żurawnica – liczy ponad 800 mieszkańców.

Współczesne procesy demograficzne w gminie charakteryzuje powolny spadek liczby ludności oraz wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym, kosztem najmłodszej grupy wiekowej. Od początku lat dziewięćdziesiątych obszar gminy cechuje też ubytek naturalny oraz na ogół ujemny bilans migracji. Wysokie walory przyrodniczo-krajobrazowe ściągają na ten obszar mieszkańców innych gmin (głównie miast), którzy osiedlają się przede wszystkim w sąsiedztwie Zwierzyńca.

Gmina Zwierzyniec posiada szczególne walory przyrodnicze, zwłaszcza zaś piękne lasy, które zajmują aż 70% jej powierzchni. Wskutek tego ok. 1/4 powierzchni jednostki leży w granicach Roztoczańskiego Parku Narodowego. Zaledwie 25% powierzchni gminy zajmują użytki rolne, wśród których najwięcej jest gruntów ornych (81%). Znaczna część gruntów ornych jest odłogowana (w niektórych gospodarstwach rolnych odłogi przekraczają połowę ich ogólnej powierzchni).

Sieć dróg jest dobrze rozwinięta, ale brak dróg o znaczeniu ponadregionalnym. Przez gminę przebiegają dwie równoległe linie kolejowe: normalnotorowa ze Stałowej Woli do Zawady oraz szerokotorowa (dawna Linia Hutniczo-Siarkowa).

Stan infrastruktury technicznej w gminie jest silnie zróżnicowany. Długość sieci wodociągowej wynosiła w 2001 r. 41 km, natomiast sieci kanalizacyjnej – jedynie 7,2 km. Obszar gminy obsługiwany jest przez nowoczesną oczyszczalnię, wybudowaną w roku 2001 w Zwierzyńcu, której przepustowość wykorzystana jest, jak dotychczas, w ok. 15%. Większość sieci wodociągowej i całość kanalizacji powstała po roku 1990.

Rolnictwo jest jednym z głównych działów gospodarki gminy. Na jej obszarze działa około 1100 indywidualnych gospodarstw rolnych, na ogół o niewielkiej powierzchni – do 5 ha. Produkcja jest wielokierunkowa i ma charakter samozaopatrzeniowy. Duża część gospodarstw czerpie dochody z rent i emerytur oraz działalności pozarolniczej.

Fot. 11. Wieś w rejonie Zwierzynca z suszarniami tytoniu
Village in Zwierzyniec commune with tobacco's dry rooms

Lasy są istotnym źródłem surowca dla lokalnego przetwórstwa. W Zwierzynku działa duży zakład meblowy, oparty na lokalnym surowcu, produkujący m.in. na rynek niemiecki. Specyficznym rodzajem gospodarki leśnej jest prowadzona w kilku miejscach hodowla konika polskiego.

Pod koniec 2001 r. na obszarze gminy działało 157 podmiotów gospodarczych. Wśród nich dominującą handel i naprawy, w których specjalizuje się 58 firm. Oprócz tego funkcjonują tutaj 44 przedsiębiorstwa przemysłowe, 14 firm zajmuje się budownictwem, 15 – transportem, 15 – innymi usługami, 27 firm działa w sferze rolnictwa i leśnictwa. Wszystkie przedsiębiorstwa są niewielkie i mają znaczenie lokalne.

Miasto Zwierzyniec jest od dawna jednym z najpopularniejszych ośrodków turystyczno-rekreacyjnych na Roztoczu. Ruch turystyczny i baza noclegowa skupiają się w samym mieście. Jednakże w coraz większym stopniu penetrowane są przez turystów okolice Zwierzynca. W ostatnich latach pojawiło się także zjawisko wykupywania starych siedlisk rolniczych przeznaczanych na bazę letniskową („drugie domy”) oraz powstało wiele gospodarstw agroturystycznych.

OBSZARY PODMIEJSKIE O FUNKCJACH MIESZANYCH

KOBYLNICIA

Kobylnica jest gminą wiejską położoną w powiecie słupskim, w zachodniej części województwa pomorskiego. Gmina leży w bezpośrednim sąsiedztwie Słupska i duży jej fragment jest strefą podmiejską. Kobylnica należy do bogat-

Tabela 3. Podstawowe dane na temat gospodarki w badanych gminach

Gminy	Liczba podmiotów gospodarczych		Liczba podmiotów na 1000 mieszkańców		Odsetek mieszkańców obsługiwanych przez	
	1995	2003	1995	2003	wodociąg	kanalizacja
Belsk Duży	215	453	31,0	66,3	33,2	12,0
Gniewkowo	184	307	23,5	41,0	85,2	45,9
Krobia	218	454	23,9	51,4	93,2	27,8
Raławice	60	132	22,2	51,2	77,6	0,0
Unisław	313	430	46,6	63,9	69,4	35,5
Wojciechów	78	245	12,7	41,7	7,3	3,4
Dubeninki	44	143	12,1	43,8	74,8	29,3
Grabowiec	82	183	15,3	38,4	30,9	0,0
Kotuń	218	338	25,2	40,2	52,6	13,2
Krynki	99	208	23,7	58,0	74,7	51,8
Łochów	252	561	21,8	50,9	86,6	6,2
Sobków	156	462	18,3	56,2	58,1	0,0
Wierzbica	94	190	16,2	34,6	44,9	22,3
Jastrowie	69	138	21,8	45,9	80,6	9,8
Kępice	195	381	33,2	66,2	76,2	35,2
Sieraków	73	146	26,9	55,7	70,1	0,0
Zwierzyniec	95	170	23,3	43,0	77,8	0,0
Kobylnica	491	993	51,8	104,9	87,5	50,4
Nieporęt	735	1441	81,1	116,7	43,3	26,5
Zabierzów	893	1834	43,9	84,0	82,6	39,9
Urszulin	108	218	24,4	53,0	66,0	10,3
Ustka	532	736	72,4	101,6	93,7	50,9
Zawoja	451	751	52,3	85,8	19,9	6,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

szych gmin wiejskich w województwie pomorskim. Pomimo to w 1995 r. szacowano, że około 45% mieszkańców gminy żyje poniżej granicy ubóstwa.

Kobylnica ma nietypowy układ przestrzenny. Część granicząca ze Słupskiem ma charakter podmiejski, reszta zaś jest typowym obszarem wiejskim. Tereny położone w strefie podmiejskiej, dzięki korzystnej rencie położenia przekształcają się dynamicznie, tracąc cechy krajobrazu wiejskiego. Wśród 38 wsi – 5 z nich liczy powyżej 500 mieszkańców, 21 – od 100 do 500 mieszkańców i 12 poniżej 100 mieszkańców. W sąsiedztwie Słupska liczba ludności na wsi wzrasta, natomiast we wsiach położonych w większej odległości od tego miasta, obserwuje się odwrotne zjawisko.

W 2002 r. Kobylnicę zamieszkiwało 9398 osób. Od 1990 r. następował powolny, ale stały wzrost liczby ludności w gminie. W latach 1998–2002 wynikało to przede wszystkim z napływu mieszkańców Słupska. W strukturze wieku spadła wyraźnie liczba osób z roczników najmłodszych, wzrosła natomiast liczba osób w wieku średnim oraz ludzi starszych. Tym niemniej struktura wiekowa ludności (26,3% w wieku przedprodukcyjnym, 62,1% – produkcyjnym i 11,6% – poprodukcyjnym) na tle innych obszarów kraju jest stosunkowo korzystna.

Bliskość dużego ośrodka miejskiego i napływ mieszkańców Słupska sprawiają, że poprawia się przeciętny poziom wykształcenia ludności. W okresie 1988–2002 udział ludności z wykształceniem wyższym wzrósł z 2,8% do 5,1%, a z wykształceniem średnim z 15,2% do 18,7%.

Gmina zajmuje powierzchnię 24 495 ha. W strukturze użytkowania ziemi największym udziałem charakteryzują się użytki rolne (około 60% w 2002 r.), wśród których zdecydowaną większość stanowią grunty orne. Lata dziewięćdziesiąte cechuje powolny ubytek użytków rolnych i towarzyszy mu wzrost powierzchni zalesionej. W 2001 r. lasy zajmowały 7733 ha, tj. 31,6% powierzchni ogólnej gminy.

Przez obszar gminy przebiegają dwie drogi krajowe: Szczecin-Gdańsk i Poznań-Słupsk. Ruch drogowy o zasięgu ponadregionalnym odbywa się również przy wykorzystaniu dróg powiatowych w Kobylnicy stanowiących objazd centrum Słupska na kierunku wschód-zachód. Generalnie układ dróg na linii północ-południe jest lepiej rozwinięty od układu wschód-zachód. Przez obszar gminy przebiegają dwie linie kolejowe: jednotorowa i zelektryfikowana linia Stargard Szczeciński-Koszalin-Gdańsk oraz linia o znaczenia regionalnym Miastko-Słupsk-Ustka.

System zaopatrzenia w wodę jest dobrze rozwinięty. Dynamiczny przyrost długości sieci wodociągowej nastąpił w drugiej połowie lat 90. Obecnie z wodociągów korzystają prawie wszyscy mieszkańcy gminy. Wadą systemu jest znaczne rozproszenie istniejących ujęć wody oraz dekapitalizacja wodociągów przejętych po byłych PGR.

Z kanalizacji korzysta około 68% mieszkańców gminy, ale tylko około 17% gospodarstw rolnych. Budowę nowej kanalizacji rozpoczęto w 1999 r. Ścieki odprowadzane są do układu kanalizacyjnego miasta Słupska. W ośmiu miejscowościach kanalizacja obejmuje budynki mieszkalne byłych PGR. Istniejące tam oczyszczalnie ścieków nie pracują poprawnie, są zniszczone i kwalifikują się do likwidacji.

Po upadku państwowych gospodarstw rolnych wzrosła liczba gospodarstw indywidualnych, ale chodzi tu przede wszystkim o te najmniejsze – do 1 ha. Pojawiły się także wielkoobszarowe gospodarstwa dysponujące prawie połową ogólnej powierzchni użytków rolnych.

Rolnictwo gminy reprezentuje różne kierunki produkcji. W kierunku roślinnym wiodącą rolę odgrywa uprawa zbóż oraz ziemniaków i rzepaku. W przypa-

dku produkcji zwierzęcej najważniejsze znaczenie ma chów bydła, choć w ostatnich latach drastycznie spadło jego pogłowie. Problemem jest słabo rozwinięty system dystrybucji lokalnej produkcji rolniczej. Producenci rolni działają zazwyczaj indywidualnie, poszukując rynków zbytu dla swoich produktów.

Po 1990 r. nastąpił wyraźny wzrost liczby podmiotów gospodarczych. W 2000 r. na terenie gminy zarejestrowanych było 926 przedsiębiorstw. Do największych należy Nestle Polska (przetwórstwo mleka), Flair Poland (wyrób mebli tapicerowanych), Krężel (produkcja elementów i roboty inżynieryjno-drogowe), Presko (produkcja butów), Drewzen (produkcja stolarki budowlanej), Seeman (wyroby metalowe). Produkcja jest bardzo zróżnicowana i znaczną jej część kieruje się na eksport.

Bardzo ważną rolę odgrywają usługi i handel, które koncentrują się w sąsiedztwie Słupska. W okresie 1995–2002 liczba sklepów w gminie wzrosła z 74 do 157, w tym wybudowano największy w okolicy hipermarket – REAL.

Gmina Kobylnica posiada dobre warunki do rozwoju funkcji turystyczno-wypoczynkowej. Pomimo to jej obszar nie jest dostatecznie wykorzystywany przez turystów. Wynika to z braku bazy noclegowej oraz konkurencji obszarów nadmorskich. Nie ma też większego zainteresowania budową drugich domów. Na ogół kupowane działki przeznacza się pod zabudowę jednorodzinną o charakterze rezydencjalnym.

NIEPORĘT

Gmina Nieporęt stanowi część powiatu legionowskiego i położona jest w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy. Należy do bogatych gmin o zróżnicowanych funkcjach gospodarczych. Przez gminę przechodzi Kanał Żerański, łączący Wisłę z Zalewem Zegrzyńskim (miejsce połączenia Bugu z Narwią).

W latach 1990–2002 r. liczba mieszkańców gminy wzrosła o 23% i wyniosła 10 334 osób. W strukturze wiekowej tej jednostki 64% to osoby w wieku produkcyjnym, 22% – przedprodukcyjnym i 14% – poprodukcyjnym. Wzrost liczby mieszkańców gminy wynikał przede wszystkim z napływu mieszkańców Warszawy, w mniejszym stopniu z przyrostu naturalnego.

W czterech największych miejscowościach gminy (Nieporęt, Białobrzegi, Michałów Reginów oraz Zegrze Południowe) mieszka około 60% ogółu mieszkańców. Niekorzystne warunki dla budownictwa mieszkaniowego (podmokły teren) spowodowały, że rozwija się ono w formie dwóch pasm zabudowy. Jednakże w większości miejscowości spotyka się chaotyczne budownictwo, sprawiające wrażenie nieładu architektonicznego.

W strukturze użytkowania ziemi największy udział zajmują lasy (41%), a następnie użytki rolne (37%). Wśród ziem zagospodarowanych przez rolnictwo największą powierzchnię zajmują grunty orne, stosunkowo dużo jest też sadów.

Gęstość sieci drogowej w gminie Nieporęt jest duża (50 km/100 km²) i znacznie przewyższa średnią krajową dla gmin wiejskich. Połączenie komunikacyjne z Warszawą jest dobre, ale duże natężenie ruchu powoduje częste „korki”, co wydłuża czas dojazdu do miasta.

W zakresie wyposażenia w infrastrukturę wodno-kanalizacyjną sytuacja jest niekorzystna, ale zapóźnienia nadrabiane są w szybkim tempie. Na przykład w 1995 r. było zaledwie 3,5 km czynnej sieci wodociągowej, zaś w 2002 r. jej długość wzrosła do 70 km. Rozwojowi sieci wodociągowej nie towarzyszyła rozbudowa sieci kanalizacyjnej. Dobrze rozwinięta w gminie jest sieć gazowa, gdyż korzysta z niej ponad połowa gospodarstw domowych.

W gminie Nieporęt na koniec 2002 r. było prawie 140 podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 mieszkańców, co stanowi wartość trzykrotnie wyższą od średniej na obszarach wiejskich Polski. Najliczniejszą grupę stanowią podmioty z zakresu handlu i usług.

Pomimo iż rolnictwo odgrywa coraz mniejszą rolę w zatrudnieniu mieszkańców gminy, to w dalszym ciągu jest to główne źródło dochodu dla znacznej grupy osób – wyłącznie z rolnictwa utrzymuje się 436 osób, czyli 6,6% osób w wieku produkcyjnym. Produkcja rolna ma charakter mieszany. Duże znaczenie odgrywają uprawy pod osłonami.

Turystyka i rekreacja obok mieszkalnictwa pełni jedną z podstawowych funkcji w gminie. Zdecydowały o tym wysokie walory krajobrazowe (jezioro, lasy) oraz bliskość dużej aglomeracji miejskiej. Na brzegach Jeziora Zegrzyńskiego znajduje się kilka ośrodków rekreacyjno-wypoczynkowych, jednakże wciąż zauważalny jest niedobór bazy noclegowej, a plany budowy „Parku Wodnego”, nie mogą doczekać się realizacji ze względu na brak funduszy i inwestora.

Sąsiedztwo Warszawy i dogodne połączenia komunikacyjne sprawiają, iż duża grupa osób znajduje zatrudnienie w stolicy. Dzięki wielofunkcyjnemu rozwojowi, źródła dochodów mieszkańców gminy są różnicowane.

W latach 90. widoczny był wzrost znaczenia funkcji mieszkaniowej. Sprzyja temu zarówno brak problemów z odroblnianiem terenów ze względu na słabą klasę gleby, zapotrzebowanie mieszkańców Warszawy na nowe tereny budowlane oraz bliskość usług wyższego rzędu w stolicy.

ZABIERZÓW

Zabierzów jest gminą podmiejską, sąsiadującą bezpośrednio z Krakowem. Stanowi fragment zurbanizowanej strefy rozciągającej się wzdłuż linii kolejowej i drogowej prowadzącej w kierunku Górnego Śląska.

Cały obszar gminy ze względu na wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne i krajobrazowe objęty został ochroną. Stanowi on część jurajskich parków krajobrazowych powołanych do ochrony elementów przyrodniczych. Szczególną rolę odgrywają zlokalizowane tu trzy rezerwy przyrody.

Fot. 12. Nowe osiedle domów jednorodzinnych w Nieporęcie
New housing estate in Nieporęt commune

Gminę tworzą 23 wsie o zróżnicowanej wielkości. Przeważają wsie średnie i duże. Największą miejscowością jest Zabierzów, który w 2001 r. liczył około 4600 osób. Wsie rozwijają się bardzo dynamicznie, dlatego zmienia się ich dotychczasowy układ przestrzenny. W latach 1988–2001 wydano w gminie 1567 pozwoleń na budowę domów. Są to na ogół duże rezydencje – średnia powierzchnia mieszkań oddanych do użytku w 2001 r. miała 158 m².

W rozwoju budownictwa mieszkaniowego bardzo ważną rolę odgrywa dostępność komunikacyjna. Najkorzystniej położone są wsie Zabierzów i Rudawa, wzdłuż drogi Kraków-Katowice, przez które przechodzi również linia kolejowa. Poważnym problemem jest duży ruch tranzytowy, stanowiący uciążliwość dla mieszkańców tych wsi. Położenie innych wsi nie nastęrcza raczej trudności komunikacyjnych; do wszystkich prowadzą linie autobusowe lub dojeżdżają prywatne mikrobusy. We wsi Balice, gdzie powstał jeden ze zjazdów z autostrady A4 znajduje się drugie co do wielkości pod względem ruchu pasażerskiego lotnisko w kraju.

Gmina od dawna cechuje się wysoką dynamiką przyrostu zaludnienia. W latach 1988–2001 liczba ludności gminy wzrosła z około 19,5 tys. do prawie 21,4 tys. Jest to wyłącznie wynik dodatniego bilansu migracji, ponieważ ruch naturalny wahał się pomiędzy niewielkimi wartościami dodatnimi i ujemnymi. Przyrost liczby ludności objął, z wyjątkiem niekorzystnie położonej pod względem komunikacyjnym wsi Kleszczów, wszystkie pozostałe jednostki osadnicze. Największa dynamika wzrostu liczby ludności wystąpiła we wsiach położonych przy drodze Kraków-Katowice.

Charakterystycznym zjawiskiem był systematyczny spadek przyrostu naturalnego, aż do ubytku naturalnego na początku XXI w. Towarzyszy mu bardzo duży napływ ludności, który w latach 1988–2001 objął 3800 osób (w tym samym czasie gminę opuściło 1900 osób). Około 60% napływowej ludności stanowili mieszkańcy Krakowa. Szczególnie duży napływ wystąpił we wsiach położonych atrakcyjnie pod względem przyrodniczym oraz w bezpośrednim sąsiedztwie Krakowa, gdzie powstały osiedla domów jednorodzinnych. Wśród nowo przybyłych przeważają osoby z wykształceniem średnim i wyższym (po około 30%). Zjawisko migracji poprawiło wyraźnie strukturę wykształcenia i strukturę wieku mieszkańców gminy.

Cała gmina jest wyposażona w sieć wodociągową i gazową. Od kilku lat jest rozbudowywana sieć kanalizacyjna. W roku 2001 do sieci wodociągowej było podłączonych 90%, a do kanalizacyjnej około 30% budynków mieszkalnych. Zakończenie budowy sieci kanalizacyjnej przewidziano na rok 2006.

W roku 2001 działało na terenie gminy 1717 podmiotów gospodarczych, z czego 95% zatrudniało poniżej 5 osób. Tylko w 8 zakładach zatrudnienie przekraczało 20 osób. Do największych należały: port lotniczy w Balicach, Instytut Zootechniki, firma handlowa Cedrus (dystrybucja materiałów związanych z przemysłem meblarskim), GELLWE (przemysł spożywczy) oraz ASPEL (produkcja sprzętu medycznego). W latach 1989–2001 liczba podmiotów gospodarczych wzrosła prawie 3-krotnie (z 558 do 1717). Najlicniejszą grupę stanowią podmioty z zakresu usług i handlu (61%), w tym głównie usług budowlano-remontowych, transportowych oraz pośrednictwa i obsługi nieruchomości.

Prócz mieszkalnictwa i usług, gmina pełni funkcję rolniczą, ale z roku na rok jej znaczenie słabnie. Współcześnie obserwuje się silne konflikty w użytkowaniu ziemi. Dynamiczny ruch budowlany i rosnące ceny ziemi skłaniają rolników do jej odrolnienia i przeznaczenia na działalność pozarolniczą – głównie pod budownictwo mieszkaniowe. Dlatego też rośnie powierzchnia gruntów odłogowanych (w 2002 r. – 21,6% powierzchni użytków rolnych) – oczekujących na zmianę przeznaczenia. Najwięcej jest ich w bezpośrednim sąsiedztwie Krakowa.

Rozdrobnienie gospodarstw rolnych jest na terenie gminy bardzo duże. Zdecydowana większość z nich to gospodarstwa o powierzchni do 1 ha (około 75%), resztę zaś stanowią gospodarstwa o powierzchni od 1 do 3 ha. Średnia powierzchnia gospodarstwa wynosiła 2,3 ha i należała do najmniejszych w województwie małopolskim. Pomimo sprzyjających warunków agroekologicznych i bliskiego rynku zbytu dla produktów rolnych ostatnie lata przyniosły wyraźną ekstensyfikację produkcji – w strukturze zasiewów wzrosło znaczenie zbóż (ich udział w 2001 r. wynosił 80%). W zakresie chowu zwierząt drastycznie spadło погоłowie bydła i trzody chlewnej.

Około 40% gospodarstw nie prowadzi w ogóle działalności rolniczej, a większość ich właściciele utrzymuje się z rent i emerytur. W miejscowościach atra-

klucznych dla budownictwa mieszkaniowego właściciele gruntów wywierają naciski na władze gminy, aby ich użytki rolne przekwalifikować na działki budowlane, za które można uzyskać wysoką cenę.

Tabela 4. Główne procesy i wyzwania w wybranych obszarach

Wyróżnienie	Najważniejsze procesy i zjawiska	Najważniejsze wyzwania
Obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego	• spadek opłacalności produkcji • ekstensyfikacja w produkcji rolnej • rozwój infrastruktury technicznej	• poprawa systemu dystrybucji produktów rolnych • poprawa struktury agrarnej gospodarstw rolnych • rozwój rolnictwa wielofunkcyjnego
Obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego	• spadek opłacalności produkcji • ekstensyfikacja produkcji rolnej • depopulacja i starzenie się wsi • ubóstwo i wykluczenie społeczne • rozwój infrastruktury technicznej	• wielofunkcyjny rozwój wsi • rozwój działalności pozarolniczej • poprawa struktury agrarnej gospodarstw rolnych • modernizacja gospodarstw
Obszary rolnicze i leśne	• bezrobocie • słabnące znaczenie rolnictwa • rozwój infrastruktury technicznej	• rozwój działalności pozarolniczej • rozwój gospodarki leśnej • wzrost znaczenia funkcji turystycznej i rekreacyjnej
Obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych	• napływ ludności • urbanizacja • rozwój działalności pozarolniczej • rozwój infrastruktury technicznej	• poprawa ładu przestrzennego • poprawa wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną
Obszary turystyczne i rekreacyjne	• słabnące znaczenie rolnictwa • rozwój rekreacji i agroturystyki • rozwój działalności pozarolniczej • rozwój infrastruktury technicznej	• poprawa dostępności komunikacyjnej • rozwój infrastruktury • poprawa jakości bazy noclegowej i usług

Źródło: opracowanie własne.

OBSZARY TURYSTYCZNE I REKREACYJNE

URSZULIN

Gmina Urszulin, część powiatu włodawskiego, leży we wschodniej części województwa Lubelskiego, około 60 km od Lublina. Z uwagi na położony w jej granicach Poleski Park Narodowy oraz liczne jeziora ważną funkcją gospodarczą jest turystyka.

Przez teren gminy przechodzi szlak komunikacyjny Lublin-Włodawa, dzięki czemu dostępność komunikacyjna do miasta wojewódzkiego jest raczej dobra. Połączenia z Lublinem realizowane są przez autobusy i minibusy. Pomimo bra-

ku dróg wojewódzkich, sieć komunikacyjna na terenie gminy jest dobrze rozwinięta. Drogi gminne rozchodzą się promieniście z miejscowości Urszulin.

Liczba ludności w gminie Urszulin w ciągu kilku ostatnich lat utrzymywała się na podobnym poziomie, ze słabą tendencją spadkową. Niekorzystna jest struktura płci, głównie ludności w wieku produkcyjnym, w której zdecydowanie przeważają liczebnie mężczyźni (współczynnik feminizacji – 91,2).

Z ogólnej powierzchni gminy 17 162 ha, około 60% stanowią użytki rolne, lasy – 24%, pozostałe grunty i nieużytki – 16%, w tym wody – 7%.

Dzięki inwestycjom prowadzonym na koniec lat 90., sieć wodociągowa jest dobrze rozwinięta. Zdecydowanie gorzej jest w przypadku sieci kanalizacyjnej; w 2002 r. gmina dysponowała zaledwie dwukilometrowym odcinkiem.

Na terenie gminy nie ma większych zakładów przemysłowych lecz drobne zakłady wytwórcze oraz punkty handlowe i usługowe. W latach 1995–2002 liczba podmiotów gospodarczych wzrosła dwukrotnie.

Rolnictwo w gminie Urszulin ma tradycyjny charakter. W strukturze upraw przeważają zboża (84%), a wśród okopowych ziemniaki (8%). Coraz większe znaczenie ma uprawa owoców: malin, wiśni, porzeczek, truskawek i jabłek. Stosunkowo dużą powierzchnię zajmuje uprawa warzyw.

Dzięki powołaniu w 1990 r. Poleskiego Parku Narodowego wzrosły szanse gminy na rozwój turystyki i rekreacji. Oferowana jest różnej jakości baza noclegowa – hotele, ośrodki kolonijne, domki kempingowe, pola namiotowe, schroniska młodzieżowe oraz kwatery w 15 gospodarstwach agroturystycznych.

USTKA

Gmina Ustka położona jest w północno-zachodniej części województwa pomorskiego, na środkowym wybrzeżu Bałtyku, około 20 km od Słupska. Długość wybrzeża morskiego wynosi około 20 km.

Przez obszar gminy przebiega droga krajowa nr 21 (Szczecinek-Słupsk-Ustka) oraz w części zachodniej droga wojewódzka Ustka-Darłowo-Koszalin. Ustka posiada też połączenie kolejowe ze Słupskiem. Dzięki połączeniom autobusowym obsługiwanym przez MZK, PKS oraz prywatnych przewoźników dostępność Ustki i Słupska jest zadowalająca.

Sieć osadniczą tworzą 21 wsie, 5 osad oraz 5 kolonii. Liczba mieszkańców w poszczególnych miejscowościach jest dość zróżnicowana i wahała się w 2002 r. od 891 osób w Objeździe do 3 osób w Orzechowie. Przeważają wsie średniej wielkości.

Na atrakcyjność środowiska przyrodniczego tego rejonu składa się szeroka (przeszło 35 m), piaszczysta plaża oraz występujące we wschodniej części gminy wybrzeże klifowe. Powietrze morskie o dużej zawartości jodu i soli sprzyja leczeniu chorób układu oddechowego i krążenia, a złoża borowin w okolicy Ustki wykorzystywane są do leczenia chorób narządów ruchu.

Liczba mieszkańców gminy jest raczej stabilna i ulega zmianom w niewielkim zakresie. W 2002 r. na terenie gminy mieszkało 7242 osób. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły wyraźne zmiany w strukturze wieku. Wzrósł udział ludności starej, a spadł wyraźnie udział najmłodszych roczników. W ostatnich latach wzrasta liczba mieszkańców w miejscowościach turystyczno-wypoczynkowych oraz w pobliżu Ustki, spada natomiast we wsiach, które były siedzibami Państwowych Gospodarstw Rolnych.

Gmina zajmuje powierzchnię 21 810 ha. W jej strukturze największy udział zajmują użytki rolne – 53,6% (2001 r.). Dużym arealem charakteryzuje się także powierzchnia leśna – 6781 ha, tj. około 31% ogólnej powierzchni gminy.

Wschodnia część gminy pełniąc funkcję turystyczną ma wyraźnie wyższy poziom rozwoju infrastruktury niż część zachodnia. W latach 1989–2002 nastąpiła dynamiczna rozbudowa urządzeń infrastruktury technicznej. Prawie 2,5-krotnie wzrosła długość sieci wodociągowej i wybudowano od podstaw sieć kanalizacyjną. Dzięki temu w 2002 r. prawie wszyscy mieszkańcy gminy korzystali z sieci wodociągowej i około połowa z sieci kanalizacyjnej. Ścieki odprowadzane są do gminnej oczyszczalni w Rowach.

W 2002 r. w gminie prowadziło działalność 658 podmiotów gospodarczych. Najliczniej reprezentowane są podmioty działające w zakresie przetwórstwa rybnego (np. Zakład Przetwórstwa Rybnego *Bryza* w Wodnicy, Zakład Przetwórstwa Rybnego w Niestkowie, Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowo-Usługowe *Row-Ryb* w Rowach). Spośród innych na uwagę zasługują: masarnia w Duninowie, zakłady zajmujące się produkcją wyrobów przemysłu drzewnego w Karżcinie, fabryka okien z PCV *Alfa* w Charnowie.

Warunki agroklimatyczne w gminie są korzystne dla prowadzenia gospodarki rolnej. Wśród użytków rolnych zdecydowaną większość stanowią grunty orne (około 70% ogółu ziem zagospodarowanych przez rolnictwo). W dalszej kolejności są łąki (18%) i pastwiska (12%). Struktura użytkowania gruntów rolnych jest stabilna.

W latach 90. rosła liczba gospodarstw rolnych (z 523 w 1988 r. do 856 w 1996 r.), ale chodzi tu przede wszystkim o gospodarstwa najmniejsze, tj. do 1 ha, których w gminie było ponad 400. Rosła też powierzchnia użytków zagospodarowanych przez rolnictwo indywidualne i były to głównie ziemie do niedawna będące we władaniu sektora państwowego.

W zakresie kierunków produkcji najwięcej jest gospodarstw o produkcji mieszanej i niewiele mniej o produkcji roślinnej lub zwierzęcej. W produkcji roślinnej najważniejszą rolę odgrywają zboża (65% powierzchni obsianej), rośliny pastewne i ziemniaki. Ostatnie lata przyniosły wyraźny spadek pogłowia gospodarskich zwierząt.

Gmina Ustka ma niezwykle atrakcyjne położenie, co sprzyja rozwojowi funkcji turystycznej. Zachodnią część gminy zajmują tereny podmokłe, z tego też względu ustanowiono tu Rezerwat Ornitologiczny i Roślinności Wodnej *Jezioro*

Modla. Od strony południowej gmina sąsiaduje z Parkiem Krajobrazowym *Dolina Słupi*, od strony wschodniej ze Słowińskim Parkiem Narodowym. Niepowtarzalny mikroklimat stworzony przez morze i nadbrzeżne lasy daje doskonałe warunki wypoczynku sanatoryjno-leczniczego.

W 2002 r. baza noclegowa liczyła około 6,5 tys. miejsc w 61 obiektach. Łącznie skorzystało z niej w 2002 r. 18,2 tys. turystów. Rozwój turystyki sprzyja rozwojowi handlu i usług. W zachodniej turystycznej części gminy występuje ponad 50 restauracji, barów, zajazdów, karczm, punktów małej gastronomii. Dostępnych jest także szereg usług rekreacyjnych (siłownia, sauna, jazda konna itp.).

ZAWOJA

Gmina Zawoja położona jest w województwie małopolskim, w Beskidzie Żywieckim, u podnóża Babiej Góry (1725 m npm.) oraz wschodnich stoków Jałowca (1110 m npm.) i zachodnich Policy (1368 m npm.). Na niewielkim odcinku górskim Pasma Babiogórskiego graniczy ze Słowacją. Cechą szczególną gminy jest duże zróżnicowanie rzeźby.

W jej skład wchodzi dwie wsie: Zawoja z licznymi przysiółkami (6633 mieszkańców) i Skawica (2491 mieszkańców). Doliny rzeki Skawicy oraz jej dopływów są głównymi osiami osadniczymi wsi, które są luźno zabudowanymi łańcuchówkami górskimi, ze znacznym udziałem zabudowy rozproszonej.

Zawoja jest jedną z wielu gmin karpackich, w których nadal wzrasta liczba mieszkańców. W okresie ostatnich 14 lat (1988–2002) powiększyła się ona z 7858 do 8758. Największy przyrost liczby mieszkańców zanotowano w latach 1990–1993, natomiast po roku 1997 był on już wyraźnie mniejszy, co można łączyć głównie z wyraźnym spadkiem przyrostu naturalnego. W mniejszym stopniu na rozwój ludnościowy wpływały migracje. Saldo migracji w latach dziewięćdziesiątych było bliskie zeru.

Ludność gminy cechuje stosunkowo młoda struktura wieku, a udział grupy przedprodukcyjnej wynosił w roku 2002 prawie 27%. Problemem pozostaje jednak niski poziom wykształcenia. W roku 2002 około 48% ogółu mieszkańców posiadało tylko wykształcenie podstawowe, zasadnicze zawodowe – 26%, średnie i wyższe – 26%.

W powierzchni gminy dominującą rolę odgrywają lasy. Zajmują one około 66% jej całego obszaru i są istotnym składnikiem podnoszącym atrakcyjność turystyczną gminy, a także ważnym elementem gospodarki lokalnej. Większość stanowią lasy państwowe (około 88%).

Użytki rolne zajmują 31,5% powierzchni ogólnej, a grunty pozostałe i nieużytki zaledwie 2,5%. W użytkach rolnych dominujący udział mają grunty orne (około 74% całości użytków). Bardzo mały udział, jak na warunki środowiska górskiego, mają użytki zielone. Bardzo dużą powierzchnię zajmują odłogi i ugo-

ry. Są to głównie grunty położone na stokach oraz w dużej odległości od siedziby użytkownika.

Przez Skawicę i Zawoję przebiega droga krajowa z Makowa Podhalańskiego, która prowadzi przez przełęcz Krowiarki, ku przejściu granicznemu w Hyżnem oraz na Podhale (Zakopane, Nowy Targ). Do Zawoi docierają autobusy komunikacji dalekobieżnej PKS z Katowic, Krakowa, Bielska-Białej i Cieszyna oraz lokalnej z Makowa Podhalańskiego i Suchej Beskidzkiej. W połowie lat 90. uruchomiono wiele połączeń obsługiwanych przez firmy prywatne, i obecnie mają one większy udział w przewozie pasażerów niż firmy państwowe.

Na współczesną gospodarkę Zawoi składa się przede wszystkim działalność pozarolnicza obejmująca turystykę, rzemiosło, handel oraz usługi. W roku 2000 w systemie REGON było zarejestrowanych 625 podmiotów gospodarczych, wśród których największe udziały miały firmy handlowe, turystyczne (głównie kwatery prywatne i gospodarstwa agroturystyczne) i remontowo-budowlane.

Rolnictwo ma marginalne znaczenie w życiu ekonomicznym wsi. Wyłącznie lub głównie w tym dziale gospodarki pracuje zaledwie 3,8% czynnych zawodowo. Jego funkcja produkcyjna ogranicza się do samozaopatrzenia gospodarstw lub dostarczania żywności do miejscowych pensjonatów i kwater turystycznych.

Głównym składnikiem dochodów ludności gminy Zawoja jest praca najemna wykonywana najczęściej poza gminą. Jest ona podstawą utrzymania dla 41% ogółu ludności. Na drugim miejscu znajdują się renty i emerytury, z których utrzymuje się prawie 37% ludności. Stosunkowo niski jest natomiast odsetek utrzymujących się z pracy na własny rachunek (16%).

Duża grupa bezrobotnych, zwłaszcza młodych, pracuje dorywczo i najczęściej bez rejestracji, w budownictwie w różnych miejscach Polski. Organizują oni kilkusobowe ekipy, zwykle spokrewnionych ze sobą osób, które wykonują różnorodne prace remontowo-budowlane. Około 200 mieszkańców pracuje dorywczo za granicą, dokąd udają się po kilka razy w roku, głównie do Niemiec, Austrii, Włoch i Skandynawii.

Zawoja jest miejscem wypoczynku głównie ludności Górnego Śląska. Podstawowa baza turystyczno-wypoczynkowa powstała w latach 70. Wybudowano wówczas 27 domów wypoczynkowych i ośrodków wczasowych. Inwestorami były kopalnie i zakłady pracy z Górnego Śląska. Obecnie na terenie gminy znajduje się 28 domów wczasowych, cztery pensjonaty, hotel i 6 schronisk. Zarejestrowanych kwaterodawców prywatnych dysponujących ponad 5 pokojami było 47. Znajdowało się w nich ponad 700 miejsc noclegowych. Ponadto były tu 2 pensjonaty i 16 gospodarstw agroturystycznych. Łącznie w zarejestrowanych obiektach znajduje się około 3000 miejsc noclegowych, co czyni Zawoję jednym z ważniejszych w Karpatach ośrodków wczasowo-wypoczynkowych. Tę bazę trzeba uzupełnić kwaterami prywatnymi, które nie podlegają obowiązkowi rejestracji. Można oszacować, że jest ona większa od bazy rejestrowanej.

Pod koniec lat 70. na terenie Zawoi pojawiło się budownictwo letniskowe. Powstało wówczas pierwsze „osiedle” letniskowe liczące 30 domków. Inwestorami były głównie osoby z Górnego Śląska. W latach 1991–2001 wydano w Zawoi 545 pozwoleń na budowę domów, wśród których duży udział stanowiły domy letniskowe przystosowane do całorocznego użytkowania.

DIAGNOZA I CHARAKTERYSTYKA WSPÓŁCZESNYCH PROCESÓW NA WSI

KLASYFIKACJA PROCESÓW NA OBSZARACH WIEJSKICH

W literaturze przedmiotu spotykamy na ogół diagnozę i charakterystykę przeobrażeń wsi, rzadziej zaś uwaga autorów kierowana jest na identyfikację oraz ocenę konkretnych procesów i zjawisk. Właściwe ich rozpoznanie wymaga jednak wcześniejszej klasyfikacji, wedle której mogą być później analizowane i oceniane.

Jedną z form klasyfikacji procesów i zjawisk może polegać na ocenie ich wpływu na rozwój obszarów wiejskich. Wyróżnimy wówczas procesy: stymulujące rozwój obszarów wiejskich, hamujące rozwój obszarów wiejskich oraz takie, które mają niejednoznaczny wpływ na rozwój obszarów wiejskich.

Przykładem pierwszej grupy procesów może być: rozbudowa infrastruktury technicznej, poprawa poziomu wykształcenia mieszkańców wsi, drugiej – bezrobocie, odpływ młodych mieszkańców wsi do miast, zaś trzeciej – odłogowanie gruntów rolnych, upadek państwowego sektora rolniczego.

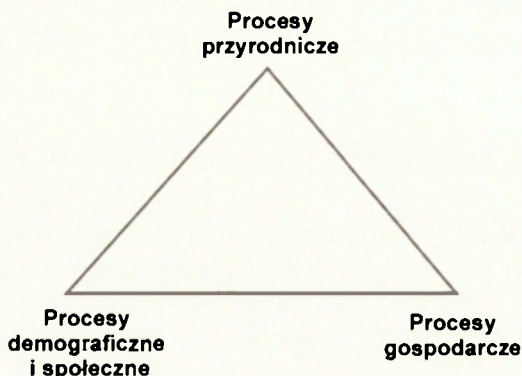
Inna klasyfikacja może polegać na poszukiwaniu źródła zjawisk i procesów. Najprostszą postacią takiego wyróżnienia będzie podział procesów na: egzogeniczne – czyli pochodzące z zewnątrz (np. upadek państwowego sektora rolniczego), endogeniczne – czyli wewnętrzne (rozbudowa infrastruktury, wzrost przeciętnej wielkości gospodarstw rolnych, wzrost aktywności społecznej) oraz mieszane – mające zarówno źródła wewnętrzne jak i zewnętrzne (bezrobocie, ruchy migracyjne).

Bardziej rozbudowana będzie klasyfikacja ze względu na przyczynę pojawienia się danego procesu. Na przykład możliwość pozyskiwania środków z funduszy strukturalnych i różnorodnych programów pomocowych wpływa na poprawę wyposażenia w elementy infrastruktury, wzrost aktywności gospodarzej mieszkańców wsi lub intensyfikację niektórych działań produkcji rolnej. Z kolei dobra kondycja gospodarki kraju osłabi zjawisko bezrobocia, ale przyczyni się również do odpływu młodych ludzi z obszarów peryferyjnych poszukujących pracy w mieście.

Kolejną formą klasyfikacji procesów i zjawisk na obszarach wiejskich może być ich podział według trzech głównych elementów składowych przestrzeni

wiejskiej, tj. człowieka, środowiska i gospodarki. Na tej podstawie wyróżnimy (ryc. 2):

- procesy przyrodnicze,
- procesy demograficzne i społeczne,
- procesy gospodarcze.

Ryc. 2. Model klasyfikacji procesów i zjawisk

Model of classification of processes

Klasyfikacja taka może nastęrczać pewne trudności wynikające z faktu, iż trudno jednoznacznie przyporządkować każdy proces do jednej z trzech grup. Będziemy bowiem mieli do czynienia ze zjawiskami, które w podobnym stopniu wiązać można z procesami w gospodarce i procesami ludnościowymi (np. bezrobocie), czy też zjawiskami z pogranicza środowiska i gospodarki (np. odłogowanie gruntów ornych). Mają one wówczas charakter mieszany.

PROCESY PRZYRODNICZE

Procesy przyrodnicze w przeciwieństwie do procesów ludnościowych i gospodarczych przebiegają w innej skali czasowej i przestrzennej. Na przykład zmiany klimatyczne modelujące m.in. gleby i szatę roślinną są procesami długotrwałymi wymagającymi badań na przestrzeni setek lat. Łatwiej wyróżnić pewne gwałtowne zjawiska atmosferyczne, które w stosunkowo krótkim lub bardzo krótkim czasie oddziałują na stan środowiska przyrodniczego i gospodarkę obszarów wiejskich. Należą do nich na przykład klęski żywiołowe (susze, powódzie, gwałtowne opady atmosferyczne i inne krótkotrwałe zjawiska atmosferyczne). Mają one szczególnie istotny wpływ na gospodarkę rolną.

W ciągu ostatnich lat niektóre części naszego kraju nawiedziły powódzie, które zniszczyły wiele upraw oraz dobytek gospodarstw wiejskich. Odbudowa zniszczeń popowodziowych jest długotrwała i kosztowna, redukując środki, któ-

re można przeznaczyć na inne ważne inwestycje. Innym dość częstym zjawiskiem są susze w okresie letnim niszczące uprawy lub obniżające plony. Susze mają także niekorzystny wpływ na gospodarkę leśną, w tym przede wszystkim grożą pożarami.

Gwałtowne zjawiska atmosferyczne mogą też przynieść nie spodziewane wcześniej korzystne efekty. W 1987 r. z powodu ostrych mrozów wymarzło w rejonie Belska Dużego około 70% drzew owocowych. Fakt ten spowodował krótkotrwale wstrząs ekonomiczny, po którym przyszły pozytywne zmiany. Stare sady wycięto i zastąpiono je nowymi, z bardziej wydajnymi odmianami jabłoni. Dzięki temu gospodarstwa sadownicze szybko zdyskontowały wcześniej poniesione straty i notowały zdecydowanie większe zyski.

Wskazane powyżej zjawiska przyrodnicze są powszechne i powtarzają się z większą lub mniejszą częstotliwością. Są jednak i takie procesy, które wystąpiły w ostatnich latach i wynikały ze zmian, jakie dokonywały się w okresie transformacji.

Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro i wypracowane nowe zasady tzw. zrównoważonego i trwałego rozwoju, zaowocował w naszym kraju nową polityką ekologiczną. Rośnie „ekologiczna” świadomość społeczna, zaostreniu ulegają normy dotyczące ochrony środowiska, **wzrasta powierzchnia terenów chronionych**. W wyniku tych działań nastąpiła ogólna **poprawa jakości środowiska przyrodniczego w naszym kraju**.

W roku 2001 sieć ochrony środowiska obejmowała 23 parki narodowe o łącznej powierzchni 3065 tys. km², 120 parków krajobrazowych (24 469 tys. km²), 47 obszarów chronionego krajobrazu (72 131 tys. km²) oraz 1307 rezerwatów (1487 tys. km²). Ponadto Polska uczestniczy w tworzeniu europejskiej sieci ekologicznej NATURA. Trzeba przy tym pamiętać, że oprócz ochrony najciekawszych form przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, **tereny chronione stwarzają problemy w zakresie rozwoju gospodarczego**. Okazuje się bowiem, że na obszarach objętych różnymi formami ochrony występują duże ograniczenia odnośnie nowych inwestycji, wprowadzania nowoczesnych metod i technologii produkcji w rolnictwie, a nawet prowadzenia dotychczasowej gospodarki. Władze gmin z dużą niechęcią przyjmują plany, które przewidują objęcie ich terenu jakimiś formami ochrony. Nawet dyrekcje większych kompleksów leśnych bronią się przed objęciem ich ochroną, tłumacząc, że ogranicza to gospodarkę leśną i odbiera miejscowej ludności pracę.

W ostatnich kilkunastu latach **zmniejszyły się dysproporcje dotyczące poziomu zdrowotności lasów** pomiędzy północną i południową częścią kraju. Niemniej lasy w województwie śląskim i małopolskim nadal odstają *in minus* w stosunku do innych części kraju pod względem poziomu uszkodzenia.

Poprawa stanu zdrowotności polskich lasów jest głównie wynikiem polepszenia się stanu sanitarnego powietrza. Eliminacja źródeł zanieczyszczenia atmosfery (likwidacja niektórych przedsiębiorstw przemysłowych oraz wprowadzenie

surowych norm w zakresie odprowadzania zanieczyszczeń do atmosfery i inwestycje w ochronę atmosfery) spowodowała tylko w okresie 1988–2000 ograniczenie emisji pyłu do atmosfery o 65% i redukcję dwutlenku siarki o 45%. Skurczyły się wyraźnie lub znikły z mapy Polski niektóre obszary ekologicznego zagrożenia, które w 1990 r. zajmowały 11% powierzchni kraju.

Dużym problemem jest erozja wietrzna i erozja wodna gleby, którymi zagrożone jest po około 28% ziem użytkowanych przez rolnictwo (*Ochrona...*, 2001). Procesom tym sprzyja często nieracjonalna gospodarka gruntami, w tym zwłaszcza gruntami ornymi. Erozja eoliczna zagraża nadmiernie przesuszonym i niezabezpieczonym na działanie wiatru gruntom w centralnej i wschodniej części kraju, zaś erozja wodna niszczy gleby na obszarach wyżynnych.

Inną kategorią zjawisk przyrodniczych jest pojawienie się groźnych chorób zwierząt gospodarskich. Choroba wściekłych krów, a obecnie ptasia grypa mogą dziesiątkować stada, tak jak miało to miejsce w niektórych krajach Europy. Na szczęście w Polsce pojawiły się tylko niewielkie ogniska zapalne tej pierwszej.

PROCESY DEMOGRAFICZNE I SPOŁECZNE

Zjawiska ludnościowe są jednym z trzech głównych elementów zbioru zjawisk i procesów oddziałujących na przeobrażenia obszarów wiejskich. Większość z nich ma charakter ciągły, czyli trwają już dziesiątki lat, są jednak i takie, które zapoczątkowane zostały lub nabrały dynamiki w okresie transformacji. Badania przeprowadzone w wytypowanych gminach wskazują, że szczególnie istotne i charakterystyczne dla ostatnich kilkunastu lat były zmiany w zakresie kierunków migracji ludności, struktury demograficznej oraz poziomu wykształcenia mieszkańców wsi.

MIGRACJE

Okres po drugiej wojnie światowej charakteryzował się stałym wzrostem liczby ludności, z tym że dotyczyło to przede wszystkim obszarów miejskich. Zjawisko to było wynikiem przyrostu naturalnego oraz znacznego napływu ludności ze wsi. Na wsi przyrost naturalny był nawet wyższy niż w mieście, ale równoważony był dużym odpływem migracyjnym. Stąd liczba ludności wiejskiej utrzymywała się w okresie powojennym na podobnym poziomie. W ujęciu regionalnym zmiany liczby ludności na wsi były bardzo zróżnicowane. Procesy te były tematem licznych opracowań (Bański 2004; Eberhardt 1989; Frenkel 1989, 1997; Frenkel, Rosner 1995).

Ostatnią dekadę ubiegłego wieku cechowały podobne zjawiska, ale ich natężenie wyraźnie osłabło. **Ograniczenia na rynku pracy zatrzymały napływ ludności ze wsi do miast, a nawet na niektórych obszarach spowodowały**

powroty na wieś. Ponadto osłabło także tempo przyrostu naturalnego. Na przełomie wieków po raz pierwszy w powojennej historii kraju zanotowano ogólny ubytek ludności. Towarzystwo mu również niespotykane wcześniej zjawisko dodatniego bilansu migracyjnego na wsi (napływ ludności z miast na tereny wiejskie przeważał nad odpływem ze wsi do miast). Trwa ono zbyt krótko, aby mówić o odwróceniu trendu w migracji ludności.

Omawiane zjawiska nie były na tyle silne, aby zahamować ogólny proces koncentracji ludności. Nadal bowiem większości obszarów wiejskich charakteryzuje ujemny bilans migracyjny i bardzo niski przyrost naturalny lub nawet ubytek naturalny ludności. Wzrostem ludności charakteryzują się przede wszystkim obszary wiejskie sąsiadujące z dużymi aglomeracjami miejskimi i to głównie dzięki nim wieś ma dodatni bilans migracyjny.

Potwierdzają to badania przeprowadzone w wybranych gminach. Największe ubytki ludności mają miejsce w gminach monofunkcyjnych, w których dominuje funkcja rolnicza. Chodzi tu szczególnie o obszary reprezentujące tradycyjne rolnictwo. Z kolei na obszarach wielofunkcyjnych przeważa napływ ludności. Na obszarach wiejskich reprezentujących inne funkcje gospodarcze, obserwujemy na ogół wahania liczby mieszkańców w zależności od miejsca położenia i badanego okresu.

Wyraźną prawidłowość zmian obserwujemy w ujęciu kontinuum przestrzennego. W gminach sąsiadujących z dużymi miastami (np. Nieporęt, Zabierzów) nastąpił bardzo wysoki wzrost liczby mieszkańców (ryc. 3). Na opuszczenie miasta decydują się ludzie zamożni i dobrze wykształceni. Stwarza to dogodne warunki dla rozwoju obszarów wiejskich, sprzyja poprawie wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, które muszą spełnić wysokie wymagania nowych mieszkańców wsi. W 2000 r. na wieś przeniosło się około 103 tys. mieszkańców miast, zaś ze wsi do miast napłynęło około 99 tys. osób, czyli

Ryc. 3. Bilans migracji ludności w 2000 i 2003 r.
Balance of migration in 2000 and 2003

o 4 tys. mniej. W 2001 r. różnica na korzyść wsi wyniosła około 7 tys. osób, w 2002 r. – 17 tys. osób, a w 2003 r. – ponad 30 tys. osób.

Na terenach wiejskich w sąsiedztwie małych miast (Kępice, Sieraków, Unisław, Zwierzyniec) lub niezbyt odległych od dużych aglomeracji (Belsk Duży, Raclawice, Wojciechów) zmiany nie były duże i charakteryzowały się pewnymi wahaniami. Natomiast na terenach położonych peryferyjnie (Dubeninki, Grabowiec, Krynki, Wierzbica) nastąpił ubytek ludności, ale jego dynamika słabnie.

Zmiany ludnościowe na wsi w latach dziewięćdziesiątych i na początku XXI w. przebiegały więc dwukierunkowo. W sąsiedztwie miast saldo migracji było dodatnie i jego wartość stopniowo malała w kierunku peryferii. Na obszarach położonych peryferyjnie saldo migracji było już wyraźnie ujemne.

Tabela 5. Liczba ludności faktycznie zamieszkałej na wsi w badanych gminach

Gminy	1995	2000	2003	Różnica pomiędzy napływem z miast i odpływem do miast w 2003 r.
Belsk Duży	6858	6880	6834	-9
Gniewkowo	7745	7773	7488	10
Krobia	9042	9123	8836	-6
Raclawice	2629	2543	2577	10
Unisław	6671	6861	6726	-14
Wojciechów	6035	5922	5878	28
Dubeninki	3483	3324	3263	-24
Grabowiec	5333	4996	4770	-15
Kotuń	8620	8591	8400	5
Krynki	4090	3873	3588	-17
Łochów	11473	11313	11013	-17
Sobków	8394	8298	8225	1
Wierzbica	5731	5699	5488	-21
Jastrowie	3108	3090	3005	3
Kępice	5945	6023	5756	-14
Sieraków	2689	2701	2623	-8
Zwierzyniec	4002	3878	3954	13
Kobylnica	9514	9810	9462	72
Nieporęt	9099	10155	12351	259
Zabierzów	20426	21211	21846	290
Urszulin	4269	4228	4112	-25
Ustka	7394	7476	7242	19
Zawoja	8466	8604	8758	18

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Można stwierdzić, że **dynamika ruchu naturalnego ludności na wsi osłabła**. Dużo większy wpływ na zmiany liczby mieszkańców wsi mają obecnie procesy migracyjne, chociaż ich tempo w stosunku do lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych również osłabło. Badania wykazały duże zróżnicowanie procesów migracyjnych na linii wieś–miasto. Na obszarach peryferyjnych nadal ubywa ludności, ale ubytek ten w skali ogólnej rekompensuje napływ ludności na obszary wiejskie w strefach oddziaływania większych ośrodków miejskich.

Lata dziewięćdziesiąte przyniosły zatem w skali ogólnej wyraźne osłabienie tempa koncentracji ludności w miastach, ale równocześnie koncentrację na obszarach metropolitalnych. W okresie 1988–2002 liczba ludności wsi zmniejszyła się tylko o 84 tys., a jej udział w ogólnej liczbie mieszkańców kraju o 0,6%.

STRUKTURA PŁCI I WIEKU

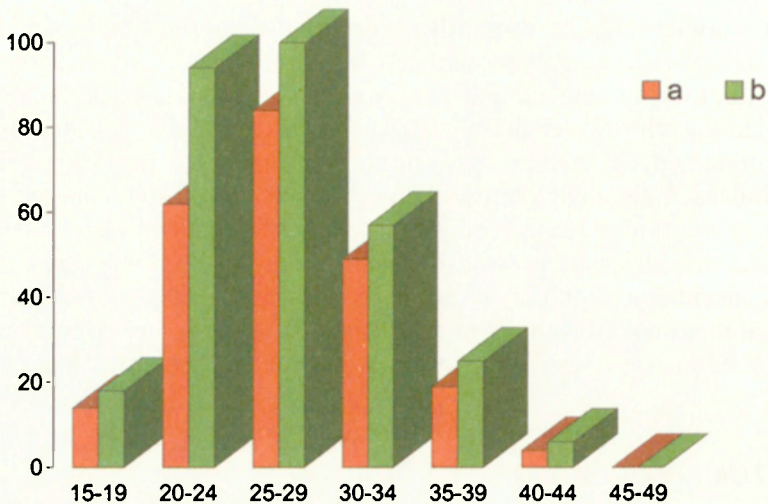
Struktura płci ludności wiejskiej wykazuje względną równowagę – współczynnik feminizacji w 2002 r. wyniósł 100,8. Szczególną uwagę należy zwrócić na ludność w wieku matrymonialnym (20–29 lat), od której zależy naturalny rozwój demograficzny (ryc.4). Niedobór kobiet lub mężczyzn w wieku matrymonialnym powoduje spadek zawieranych małżeństw, a to z kolei pociąga za sobą spadek liczby urodzeń i nasilenie się procesów starzenia ludności. Wśród ludności migrującej ze wsi przeważają młode kobiety, dlatego też obszary wiejskie charakteryzuje niedobór kobiet w wieku matrymonialnym. Do opuszczenia wsi zmuszają je trudności w znalezieniu pracy poza gospodarstwem, ciężkie warunki bytowe oraz brak perspektyw.

Szczególnie **intensywny odpływ kobiet w wieku rozrodczym występował we wschodniej Polsce**, gdzie już od dawna identyfikowano obszary depopulacyjne i starzejące się. Potwierdzeniem tego są wyniki badań szczegółowych, które wskazują, że najniższy współczynnik feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat występuje we wschodnich gminach (Krynki – 80,3; Dubeninki – 80,7; Zwierzyniec – 82,5; Grabowiec – 86,5; Urszulin – 86,8).

Bardzo niski współczynnik feminizacji w badanej grupie wiekowej występuje głównie w gminach monofunkcyjnych, reprezentujących rolnictwo tradycyjne (Dubeninki, Grabowiec, Krynki, Wierzbica). Natomiast w gminach z rolnictwem towarowym i intensywnym współczynnik ten jest znacznie wyższy (Belsk Duży – 100,0; Unisław – 99,1; Wojciechów – 93,7; Krobia – 92,8).

W ciągu ostatnich kilkunastu lat **sytuacja w zakresie struktury płci ludności w wieku małżeńskim uległa na obszarach wiejskich wyraźnej poprawie** – ogólna wartość współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat wzrosła z 85 w 1980 r. do 92,4 w 2002 r. Wzrost ten był powolny, ale stały.

Spośród 24 badanych gmin, w 14 w okresie 1995–2003 nastąpiła poprawa analizowanego współczynnika, w 1 utrzymał się on na podobnym poziomie,

Ryc. 4. Urodzenia żywe na 1000 kobiet w grupach wiekowych: a – miasto, b – wieś, 2002
Live births per 1000 women in age groups: a – cities, b – countryside, 2002

a w 9 nastąpiło jego pogorszenie (tab. 6). Warto jednak dodać, że wzrosty wartości współczynnika były dużo wyższe niż spadki i obejmowały one gminy położone peryferyjnie (głównie na wschodzie kraju). Można stąd wysnuć wniosek, że w latach dziewięćdziesiątych doszło do złagodzenia różnic przestrzennych w zakresie struktury pici w grupie wiekowej 20–29 lat. Powinno to przełożyć się na osłabienie procesów depopulacyjnych i starzenia się ludności przede wszystkim we wschodniej Polsce.

Jednak na obszarach wiejskich nadal duża liczba mężczyzn pozostaje bez możliwości założenia rodziny. Według ostatniego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r., około 35% mężczyzn na wsi to kawalerowie, zaś wśród kobiet udział panien wynosi tylko 22,7%. Pocieszającym jest jednak to, że w okresie 1988–2002 wzrost odsetka panien był wyższy niż kawalerów, co świadczyć może o powolnym łagodzeniu się tych dysproporcji.

O ile okres ostatnich kilkunastu lat cechują korzystne procesy w zakresie struktury płci na wsi, o tyle w strukturze wiekowej ludności zmiany miały raczej niekorzystny charakter. Przesuwanie się wyżów i niżów demograficznych przez różne grupy wiekowe sprawiło, że w latach 1988–2002 miał miejsce wzrost odsetka ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym, kosztem najmłodszej grupy wiekowej.

Na obszarach wiejskich wahania w różnych grupach wiekowych były stosunkowo mniejsze niż w miastach (tab. 7). Analizując jednak obciążenie ludności w wieku produkcyjnym grupą nieprodukcyjnych okaże się, że na wsi było ono większe niż w miastach (wynosiło odpowiednio 73 i 56 nieprodukcyjnych na 100 produkcyjnych).

Tabela 6. Wskaźnik feminizacji w badanych gminach

	Wskaźnik feminizacji w 2003 r.	Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat w 1995 r.	Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat w 2003 r
Belsk Duży	101,8	101,2	100,0
Gniewkowo	97,1	93,0	83,7
Krobia	101,6	102,8	92,8
Raclawice	94,2	90,7	87,0
Unisław	105,9	98,3	99,1
Wojciechów	104,9	87,1	93,7
Dubeninki	100,4	66,7	80,7
Grabowiec	101,0	84,1	86,5
Kotuń	101,1	80,9	91,6
Krynki	103,9	78,6	80,3
Lochów	102,1	84,5	85,4
Sobków	98,1	80,7	90,6
Wierzbica	95,9	92,4	84,5
Jastrowie	98,3	89,8	94,6
Kępice	91,2	74,2	92,2
Sieraków	99,2	90,6	100,9
Zwierzyniec	101,4	74,4	82,5
Kobylnica	97,1	85,0	82,4
Nieporęt	102,2	93,3	100,2
Zabierzów	108,1	97,5	93,2
Urszulin	97,4	86,4	86,8
Ustka	99,5	83,5	91,4
Zawoja	97,3	97,4	96,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Problem nadmiaru ludności w wieku poprodukcyjnym dotyczy głównie środkowej i wschodniej części kraju. Jest to wynik niekorzystnej struktury płci oraz procesu odpływu młodzieży do miast z obszarów najbiedniejszych. Kumulacja wielu innych niekorzystnych zjawisk pogłębia problemy demograficzne i społeczne tych obszarów.

WYKSZTAŁCENIE

Poziom wykształcenia ludności na wsi pomimo stałej poprawy jest nadal znacznie niższy niż mieszkańców miast (tab. 8). Różnice te wynikają z dwóch zasadniczych przyczyn: mniejszych wymagań co do kwalifikacji zawodowych wobec pracujących na wsi (głównie w rolnictwie lub leśnictwie) oraz gorszej dostępności do edukacji niż w mieście.

Tabela 7. Struktura ludności według grup wiekowych w latach 1988 i 2002 (%)

Wyszczególnienie	Grupy wiekowe			
	przedprodukcyjni	produkcyjni	poprodukcyjni	
Ogółem	2002	23,2	61,8	15,0
	1988	29,9	57,6	12,5
Miasta	2002	21,1	64,2	14,7
	1988	29,2	59,6	11,2
Wsie	2002	26,5	57,9	15,6
	1988	30,9	54,5	14,6

Źródło: Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, 2003, GUS, publikacja internetowa, <http://www.stat.gov.pl/>.

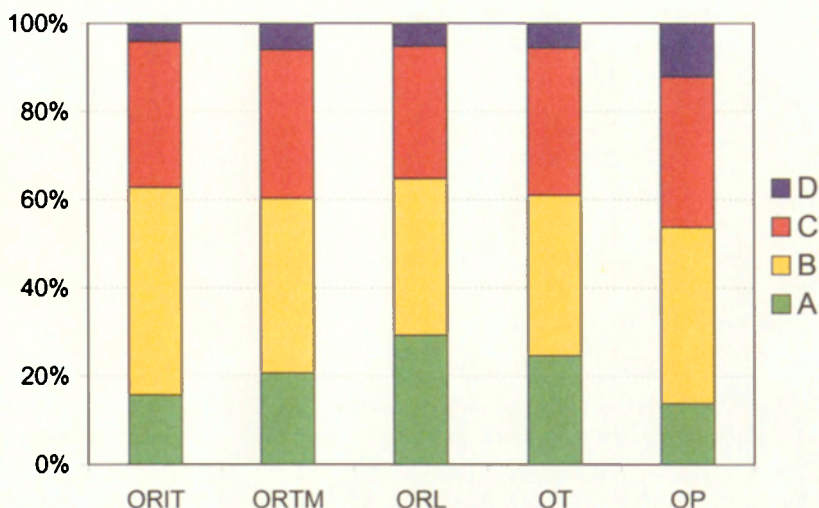
Tabela 8. Poziom wykształcenia ludności powyżej 15 lat w 1988 i 2002

Poziom wykształcenia	1988		2002	
	miasto	wieś	miasto	wieś
Wyższe	9,4	1,8	13,7	4,3
Pomaturalne	31,8	13,1	38,6	22,4
Średnie	23,2	24,1	21,1	29,2
Podstawowe	32,3	49,2	22,2	38,3
Brak wykształcenia	2,9	11,2	1,5	5,0
Nieustalone	0,3	0,5	2,9	0,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Na początku lat dziewięćdziesiątych na wsi funkcjonowało około 15 tys. szkół podstawowych. Niż demograficzny oraz przejęcie szkół przez gminy spowodowały konieczność likwidacji wielu szkół. Do 1999 r. zamknięto 1600 jednostek, tj. 11% wszystkich szkół podstawowych na wsi. Jeszcze większe ograniczenia dostępności edukacyjnej dotyczą szkolnictwa na poziomie ponadpodstawowym. Na 2265 czynnych w roku szkolnym 2000/2001 liceów ogólnokształcących zaledwie 177 było na wsi (Rydz 2002). **Bariery finansowe oraz duża odległość do szkół ponadpodstawowych kształtują niekorzystną strukturę aspiracji edukacyjnych młodzieży wiejskiej.** Przeważa chęć szybkiego zdobycia zawodu, dlatego też na kształcenie się w liceum ogólnokształcącym decyduje się stosunkowo niewiele. Tym niemniej w latach dziewięćdziesiątych rósł udział młodzieży wiejskiej kierującej się do liceów i średnich szkół zawodowych kosztem zasadniczych szkół zawodowych.

Poziom wykształcenia w badanych pięciu typach funkcjonalnych gmin nie jest silnie zróżnicowany (ryc. 5). Stosunkowo najlepiej wykształcona jest ludność na obszarach wielofunkcyjnych, natomiast w pozostałych typach gmin niewielkie różnice dotyczą ludności z wykształceniem podstawowym i zasadni-

Ryc. 5. Poziom wykształcenia ankietowanych osób w badanych typach gmin, 2003
 ORIT – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego, ORTM – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego, ORL – obszary rolnicze i leśne, OT – obszary turystyczne i rekreacyjne, OP – obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych

A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

Level of education of the respondents in studied types of communes

ORIT – agricultural areas with superiority of intensive and commercial agriculture, ORTM – agricultural areas with superiority of non-commercial agriculture, ORL – agricultural and forest areas, OT – tourist and recreation areas, OP – suburban areas with mixed functions

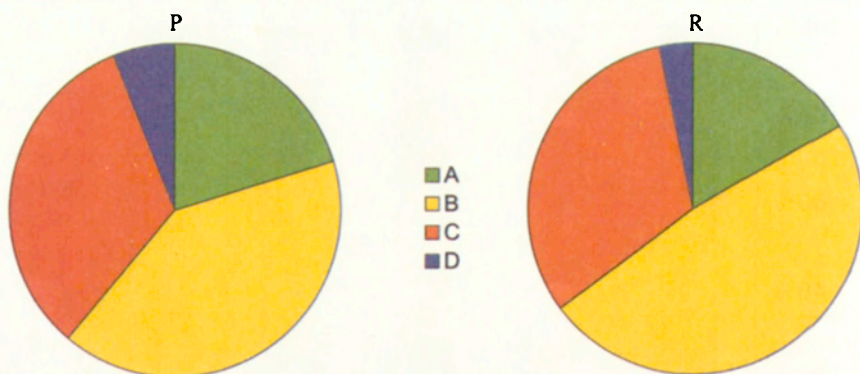
A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

czym zawodowym. Najniższe wykształcenie ma ludność na obszarach o funkcjach leśnych z rolnictwem.

Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia jest między innymi wynikiem uwarunkowań historycznych. Już w okresie zaborów wystąpiło wyraźne różnicowanie wykształcenia ludności. W zaborze austriackim i pruskim kładziono dużo większy nacisk na kształcenie młodzieży niż w zaborze rosyjskim. Nie dziwi zatem fakt, że przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia ludności wiejskiej pokrywa się w znacznym stopniu z granicami byłych zaborów.

Najniższe wykształcenie mają osoby pracujące w gospodarstwach rolnych. Badania ankietowe wskazują, że różnice poziomu wykształcenia pomiędzy nimi i mieszkańcami gospodarstw uzyskujących dochody z innych źródeł nie są jednak znaczące. Co prawda w gospodarstwach rolnych mniej jest osób z wykształceniem wyższym, ale stosunkowo mniej jest także tych, które posiadają najniższe wykształcenie (ryc. 6).

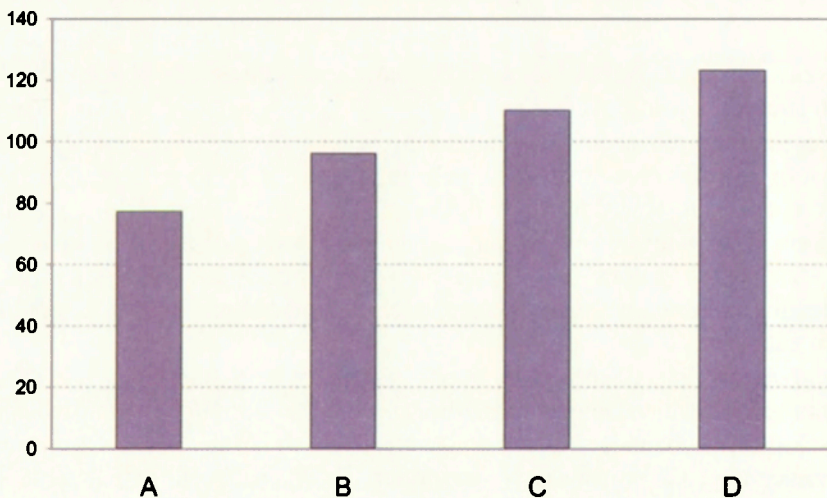
Z przeprowadzonej ankiety wynika, że im wyższe wykształcenie osoby ankietowanej, tym większa powierzchnia mieszkania, które ona użytkuje (ryc. 7).

Ryc. 6. Struktura wykształcenia ankietowanych osób a typ gospodarstw, 2003
 P – gospodarstwa nie prowadzące działalności rolniczej, R – gospodarstwa rolne
 A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

Structure of education of the respondents in studied communes and type of household
 P – non-agricultural household R – farms
 A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

Jest to zapewne związane z wyższymi wymaganiami, jakie stawia wobec warunków i jakości życia ludność lepiej wykształcona. W przypadku osób z wykształceniem podstawowym przeciętna powierzchnia ich mieszkania wynosi 77,2 m², natomiast osoby z wykształceniem wyższym dysponują mieszkaniem o przeciętnej powierzchni 123 m².

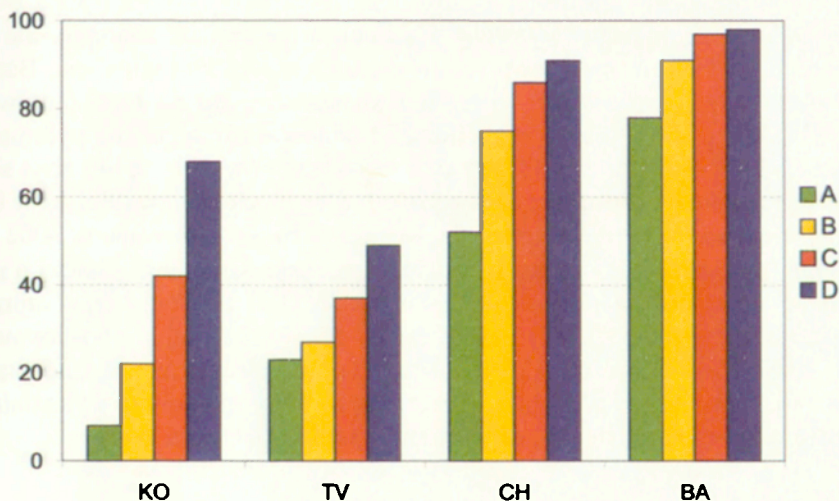
Ryc. 7. Przeciętna powierzchnia mieszkania (m²) a poziom wykształcenia jego właściciela
 A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

Usable floor space in dwellings (in m²) and level of education of its owner
 A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

Poziom wykształcenia osób ma wpływ na wyposażenie gospodarstwa domowego w elementy codziennego użytku. Przeprowadzona ankieta wykazała, że gospodarstwa, których właściciel był lepiej wykształcony, były stosunkowo dobrze wyposażone w elementy infrastruktury technicznej. Na przykład u osób z wykształceniem podstawowym tylko 52% gospodarstw miało centralne ogrzewanie i 78% łazienkę. Natomiast u osób legitymujących się wykształceniem wyższym, w CO było wyposażonych 91% gospodarstw, a w łazienkę – 98%. Jeszcze większe różnice występują w przypadku innych elementów wyposażenia mieszkań. Komputer posiada zaledwie co dziesiąte gospodarstwo, którego właściciel ma najniższe wykształcenie i prawie 70% gospodarstw osób najlepiej wykształconych (ryc. 8).

Mieszkańcy wsi posiadający lepsze wykształcenie korzystniej też oceniali dokonujące się w kraju przeobrażenia oraz z większym optymizmem myślą o przyszłości i to bez względu na region zamieszkania. Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że okres transformacji był przez wszystkie grupy oceniany raczej negatywnie. Bez względu na poziom wykształcenia ankietowanych osób przeważa pogląd, że lata dziewięćdziesiąte nie przyniosły korzystnych zmian na wsi (ryc. 9). Zagadnienie to wymaga dodatkowych analiz socjologicznych.

Ludność lepiej wykształcona z większymi nadziejami przyjmuje też członkostwo Polski w Unii Europejskiej. Około połowa pytaných z wykształceniem

Ryc. 8. Poziom wykształcenia ankietowanych osób a stan wyposażenie ich mieszkań

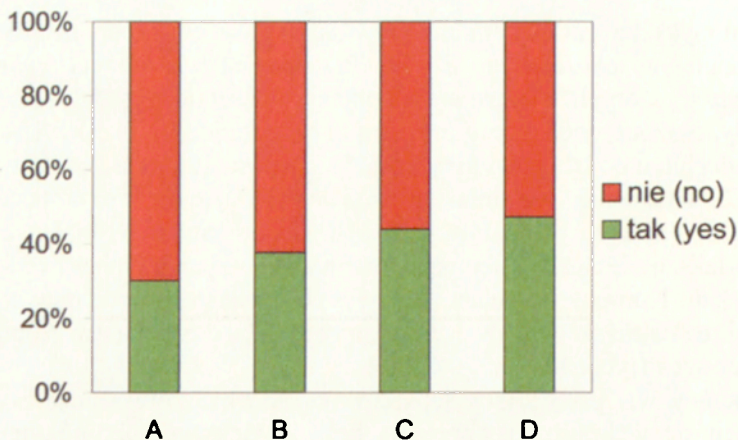
A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

KO – komputer, TV – telewizja satelitarna, CH – centralne ogrzewanie, BA – łazienka

Level of education of the respondents and dwellings fitted with installations

A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

KO – computer, TV – satellite tv, CH – central heating, BA – bathroom

Ryc. 9. Poziom wykształcenia ankietowanych a odpowiedź na pytanie – czy okres po 1990 r. przyniósł w Pana/i/ miejscowości korzystne zmiany?

A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

Level of education of the respondents and answer on the question – has the period since 1990 brought favourable changes in your locality?

A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

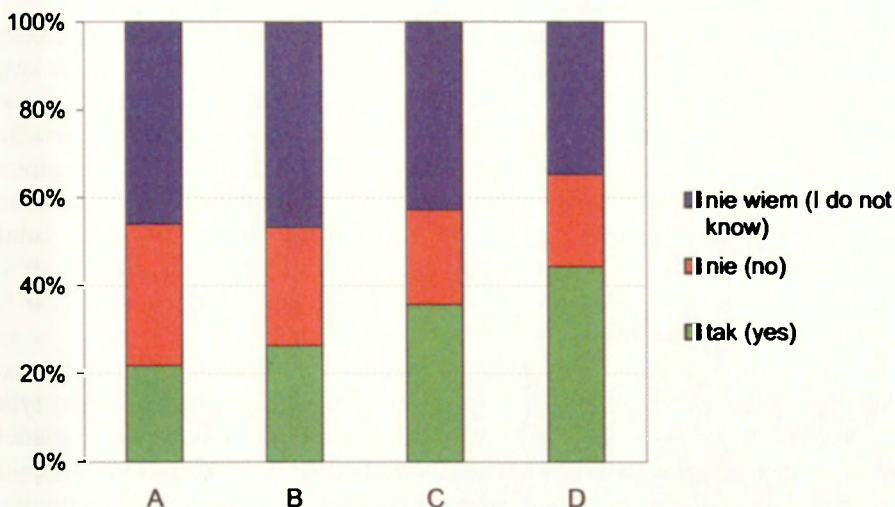
wyższym spodziewa się zmian w ich otoczeniu i są to na ogół zmiany korzystne, – dotyczące nowych miejsc pracy, poprawy wyposażenia w infrastrukturę techniczną, nowych szans dla dzieci i młodzieży (ryc. 10). Tylko co piąta osoba z wykształceniem podstawowym jest przekonana, że zmiany nastąpią, ale jest wśród nich duża grupa spodziewająca się niekorzystnych zmian na wsi. Bardzo duża grupa osób (około 40% pytanych i to bez względu na reprezentowany poziom wykształcenia) nie potrafiła udzielić odpowiedzi na zadane pytanie, co może świadczyć o braku zainteresowania najbliższą przyszłością lub zbyt słabą informacją na temat szans i zagrożeń wynikających z członkostwa Polski w Unii Europejskiej (pamiętać przy tym trzeba, że ankieta była realizowana w 2002 r.).

Poziom wykształcenia ma także bardzo istotne znaczenie, jeśli chodzi o interesowanie się tematyką przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Najmniej zainteresowane tym zagadnieniem były osoby z wykształceniem podstawowym (mniej niż połowa). Być może wynika to z faktu, że reprezentują one przede wszystkim starsze grupy wiekowe. Z kolei mieszkańcy wsi dobrze wykształceni byli zdecydowanie bardziej zainteresowani tą tematyką (ryc. 11).

AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA

Mieszkańcy wsi wykazywali mniejszą aktywność społeczną niż ludność miejska. Obecnie sytuacja ta ulega stałej poprawie. **Rośnie zaangażowanie ludności wiejskiej w organizacjach społecznych oraz w pracach na rzecz rozwoju wsi** (głównie w zakresie poprawy wyposażenia w infrastrukturę techniczną oraz

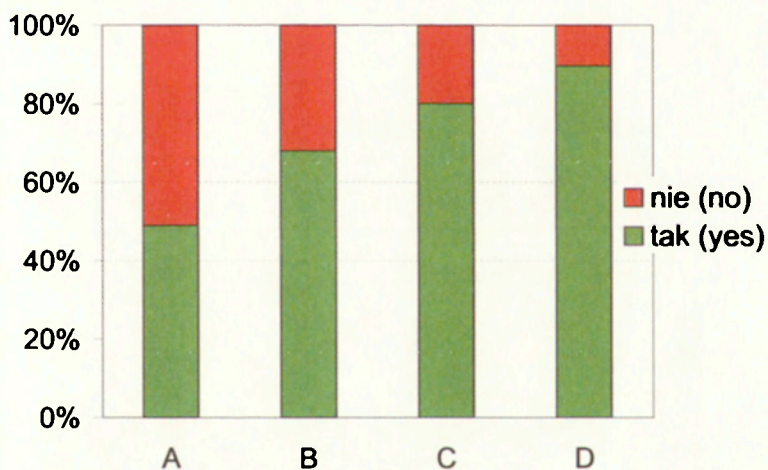

Ryc. 10. Poziom wykształcenia ankietowanych a odpowiedź na pytanie – czy przystąpienie Polski do UE zmieni coś w Pana/i/ otoczeniu?

A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

Level of education of the respondents and answer on the question – has Poland's accession to the EU changed something in your surroundings?

A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

Ryc. 11. Poziom wykształcenia ankietowanych a odpowiedź na pytanie – czy interesuje się Pan/i/ problemami związanymi z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej?

A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe

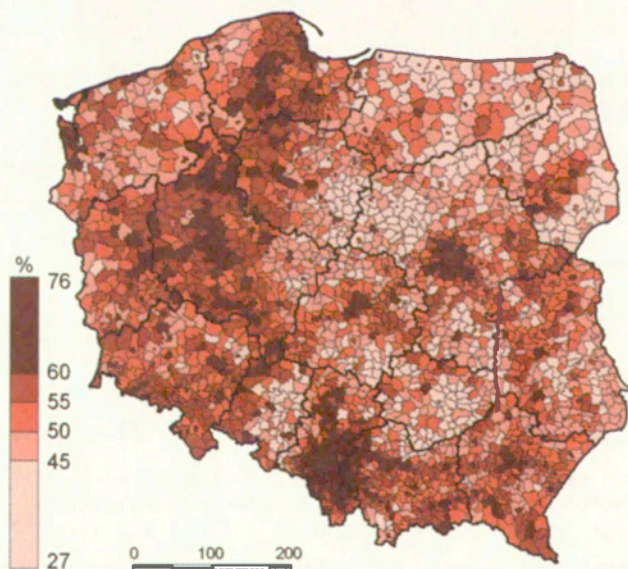
Level of education of the respondents and answer on the question – are you interested in problems associated with Poland's accession to the EU?

A – primary, B – vocational, C – secondary, D – higher education

edukacyjną). W 1995 r. na terenie gmin wiejskich działało zaledwie 8,5% wszystkich organizacji społecznych istniejących w Polsce. W 2000 r. istniało w kraju prawie 45 tys. stowarzyszeń i organizacji społecznych; około 17% z nich działało w gminach miejsko-wiejskich, 21% w gminach wiejskich, reszta zaś w miastach. W 2004 r. było już w kraju ponad 66,5 tys. stowarzyszeń i organizacji społecznych, z czego 20% w gminach miejsko-wiejskich i 27% w gminach wiejskich. Wynika z tego, że w ciągu ostatnich lat obszary wiejskie miały największą dynamikę wzrostu liczby organizacji społecznych. W latach 1995–2004 ich liczba w przeliczeniu na 1000 mieszkańców wzrosła z 0,1 do 1,7 na wsi, natomiast w miastach z 0,6 do 1,9.

W badanych gminach na 1163 osoby z gospodarstw prowadzących działalność rolniczą przynależność do jakiejś organizacji zadeklarowało tylko 177, co stanowi zaledwie 15% pytanych. Występują jednak pod tym względem wyraźne różnice regionalne. W gminach Wielkopolski i Kujaw około 25% pytanych rolników należy do organizacji społecznej lub politycznej, natomiast w gminach z Lubelszczyzny było ich tylko 8%.

Stosunkowo niższą aktywność społeczną ludności wiejskiej w stosunku do mieszkańców miast potwierdza frekwencja podczas wyborów parlamentarnych i referendum akcesyjnego. W miastach udział w referendum wzięło około 63% uprawnionych do głosowania, na wsi zaś tylko 51%. Znamiennym jest też fakt, że frekwencja w referendum rosła wraz z wielkością gminy. W gminach liczących do 5 tys. mieszkańców wyniosła 50%, do 10 tys. – 50,1% a do 20 tys.

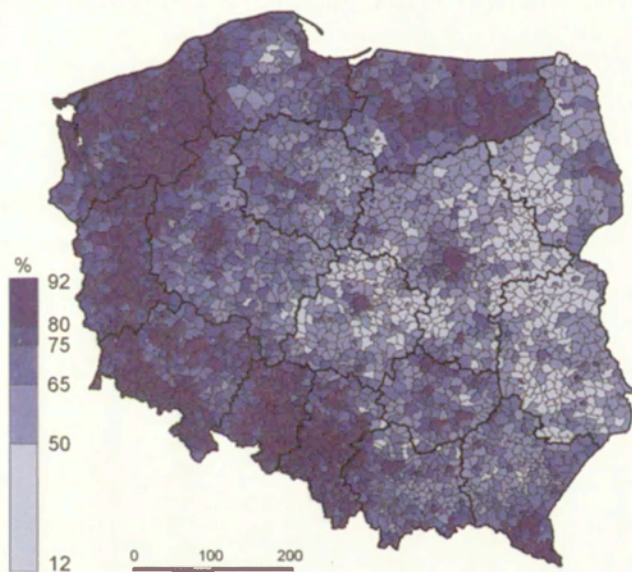

Ryc. 12. Frekwencja w referendum nt. przystąpienia Polski do UE
Turnout in the referendum on Poland's accession to the EU

– 55,6%. Widoczne jest również zróżnicowanie przestrzenne frekwencji wyborczej. Zdecydowanie większy udział w referendum wzięli mieszkańcy wsi z zachodniej części kraju (ryc. 12).

Również ostatnie wybory parlamentarne i prezydenckie z października 2005 r. potwierdziły stosunkowo niższą aktywność mieszkańców wsi. Na wsi do urn w wyborach parlamentarnych poszło tylko 36% mieszkańców wobec 43% w miastach, zaś w drugiej turze wyborów prezydenckich odpowiednio 45% i 52%.

Referendum akcesyjne podzieliło mieszkańców wsi. Zróżnicowanie regionalne wyraźnie nawiązywało do granic regionów historycznych, co stwarza podstawę do wniosku, że duży wpływ na wynik głosowania miały uwarunkowania kulturowe i społeczno-gospodarcze (Kowalski 2004). Najsilniejsze poparcie dla UE wystąpiło na Ziemiach Zachodnich, najsłabsze zaś było na obszarach wiejskich wchodzących niegdyś w skład Królestwa Kongresowego (ryc. 13). Różnice te wyjaśniane są pozycją rolnictwa indywidualnego oraz związkami z tradycyjnymi wartościami (m.in. religijnością mieszkańców wsi).

Ryc. 13. Udział głosów popierających akcesję z UE, 2003
Share of votes in support of accession to the EU, 2003

BEZROBOCIE

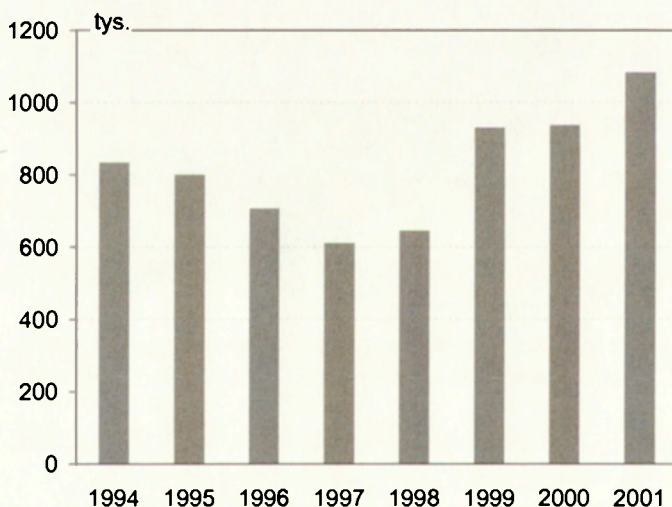
Po roku 1989 ujawniło się nowe, nie spotykane wcześniej na większą skalę zjawisko bezrobocia. W połowie 2002 r. na wsi było 1279 tys. osób bezrobotnych zarejestrowanych w urzędach pracy, co stanowiło około 42% ogółu bezrobot-

nych w kraju. Największy wzrost liczebny tej grupy miał miejsce w pierwszych latach transformacji, po czym przyszedł okres powolnego spadku (ryc. 14). Jednak od 1998 r. na skutek spadku tempa rozwoju gospodarczego kraju liczba bezrobotnych zaczęła ponownie wzrastać.

Współcześnie największy odsetek bezrobotnych mieszkających na wsi jest w województwach południowo-wschodniej Polski, a zatem na obszarach, gdzie występuje stosunkowo duży odsetek ludności wiejskiej. Grupę tę powiększają jeszcze osoby zbędne w gospodarstwach rolnych lecz nie rejestrowane jako bezrobotni (właściciele gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych większej niż 2 ha nie mogą się rejestrować jako bezrobotni).

Bardzo wysoki poziom bezrobocia rejestrowanego jest na terenach zdominowanych niegdyś przez rolnictwo państwowe. Stopa bezrobocia na wsi w województwie warmińsko-mazurskim przekracza 30%, a w zachodniopomorskim jest bliska tej wartości. Gminy popegeerowskie naznaczone zostały szczególnym piętnem skutków wywołanych procesami transformacji i prywatyzacji sektora państwowego. Spowodowało to degradację gospodarczą i społeczną obszarów popegeerowskich, a wiele rodzin żyje tam poniżej granicy ubóstwa. Bezrobotna ludność jest na ogół słabo wykształcona i przegrywa konkurencję z bezrobotnymi z miast. Ponadto inwestorzy chętniej tworzą miejsca pracy w miastach niż na obszarach wiejskich, nie mówiąc już o obszarach wiejskich dotkniętych „popegeerowskim bezrobociem”, które jest coraz mocniej utrwalane.

Wieś charakteryzuje tzw. bezrobocie utajone, czyli dużą liczbą osób zbędnych w rolnictwie, która szacowana jest nawet na około 1 milion, w tym

Ryc. 14. Liczba rejestrowanych bezrobotnych na wsi w latach 1994–2001 (wg BAEL)
Unemployed persons in rural areas in the period 1994–2001

całkowicie zbędnych około 400 tys. Dotyczy to szczególnie południowo-wschodnich terenów kraju, o bardzo rozdrobnionej strukturze agrarnej i stosunkowo dużym udziale ludności dwuzawodowej, która w pierwszej kolejności traciła zatrudnienie w restrukturyzowanych zakładach pracy.

PROCESY GOSPODARCZE

GOSPODARKA ROLNA

Rolnictwo jest na wsi wiodącą działalnością gospodarczą, aczkolwiek jego znaczenie na przykład w strukturze dochodów budżetów gospodarstw domowych zmniejsza się. Tym niemniej struktura użytkowania ziemi oraz liczba osób zatrudnionych w rolnictwie wskazują, że wieś polska pełni przede wszystkim rolę producenta żywności.

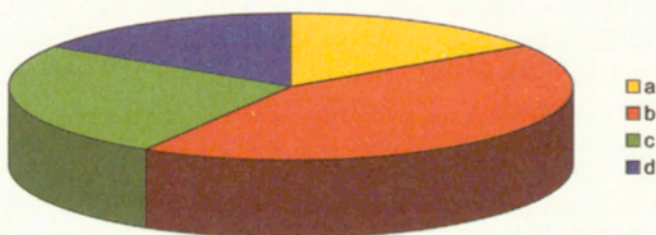
Wśród najważniejszych procesów, jakie miały miejsce w gospodarce rolnej ostatniej dekady XX w. i początku XXI w. wymienić należy:

1. **Upadek sektora państwowego oraz jego „otoczenia”.** Pochodnymi tego procesu były: wzrost bezrobocia na terenach popegeerowskich, ubóstwo i wykluczenie społeczne, dekapitalizacja i dewastacja mienia publicznego, wzrost powierzchni gruntów odlogowanych itd.
2. **W zakresie rolniczego użytkowania ziemi wzrost udziału zbóż w strukturze zasiewów oraz wzrost powierzchni gruntów odlogowanych i ugorowanych.** Zmiany te wynikały przede wszystkim z ekstensyfikacji produkcji roślinnej, spadku jej opłacalności oraz chęci zmiany przeznaczenia gruntów rolnych pod inne formy użytkowania (głównie mieszkalnictwo w strefach podmiejskich).
3. **Dywersyfikacja gospodarstw rolnych w zakresie poziomu rozwoju, wielkości i kierunków produkcji.** Rozszerzeniu uległo spektrum zamożności gospodarstw oraz ich wielkości.
4. **Spadek liczby gospodarstw dwuzawodowych oraz wzrost liczby osób zbędnych w rolnictwie („ukryte bezrobocie”).**

Przeobrażenia w gospodarce rolnej są tematem bardzo wielu opracowań naukowych, dlatego też w rozdziale tym zrezygnowano ze szczegółowych analiz poszczególnych procesów. Uwaga będzie poświęcona tylko wybranym zagadnieniom. Ponadto współczesne zjawiska w rolnictwie polskim przewijają się w tym opracowaniu przy okazji omawiania innych procesów występujących na wsi.

Generalnie lata dziewięćdziesiąte przyniosły wiele negatywnych zjawisk w polskim rolnictwie, które w powszechnej opinii zapłaciło największą cenę za transformację gospodarczą kraju. Dopiero wejście Polski do Unii Europejskiej spowodowało pojawienie się korzystnych symptomów w rolnictwie, ale jest to okres zbyt krótki, aby na tej podstawie wyciągać jakies ogólne wnioski.

Sami rolnicy na ogół negatywnie oceniają okres przeobrażeń po 1990 r., który przyniósł ich zdaniem więcej problemów niż korzyści. Wśród niekorzystnych zjawisk wymieniają na pierwszym miejscu: niskie ceny zbytu produktów rolnych oraz nieopłacalność produkcji i to bez względu na charakter produkcji gospodarstwa i jego położenie (ryc. 15). Na drugim miejscu znalazły się trudności ze zbytem produkowanej żywności (w tym głównie brak punktów skupu). Zwracali na to uwagę przede wszystkim rolnicy z obszarów charakteryzujących się rolnictwem towarowym. Istotną barierą hamującą rozwój gospodarstw są zdaniem ankietowanych wysokie ceny środków produkcji oraz zbyt wysokie oprocentowane kredyty bankowe.

Ryc. 15. Bariery rozwoju rolnictwa po 1990 r. w opinii właścicieli ankietowanych gospodarstw rolnych

a – wysokie ceny środków produkcji i drogie kredyty, b – niskie ceny zbytu i nieopłacalność produkcji, c – trudności ze zbytem produktów rolnych, d – inne

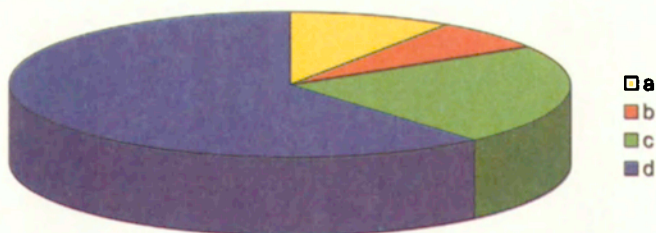
Main barriers to agricultural growth after 1990 in the opinion of farm owners

A – high prices of means of production and dear credits, b – unprofitability of agricultural production, c – difficulties with selling produce, d – other

O niekorzystnej ocenie ostatniej dekady świadczy struktura odpowiedzi ankietowanych właścicieli gospodarstw rolnych na pytanie o szanse jakie pojawiły się przed rolnictwem po 1990 r. Zdecydowana większość wskazała na brak jakichkolwiek szans, a tylko nieliczni wymienili dostępność towarów na rynku oraz możliwości związane z poszerzeniem lub zróżnicowaniem produkcji rolnej (ryc. 16).

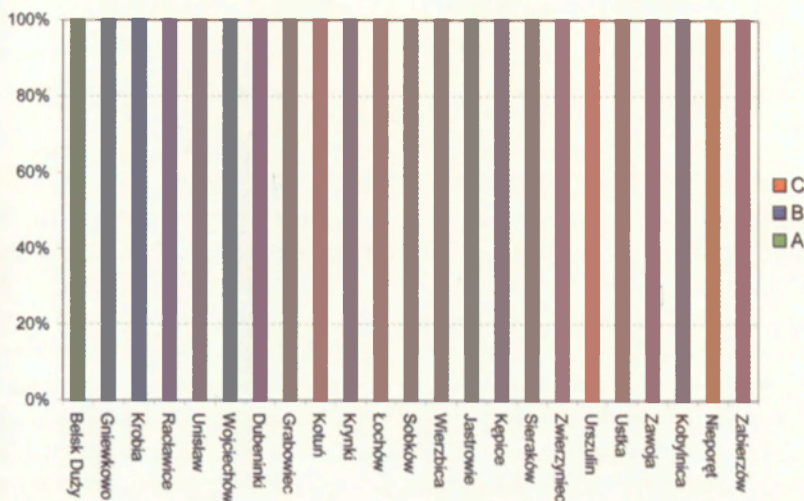
Pesymizm rolników potwierdza także wynik odpowiedzi na pytanie o poziom rozwoju ich gospodarstw. Okazuje się bowiem, że prócz największej liczby tzw. gospodarstw ustabilizowanych, zdecydowanie większą grupę stanowią gospodarstwa nierozwojowe niż rozwojowe. Szczególnie dużo jest ich w strefach podmiejskich dużych aglomeracji i na terenach reprezentujących rolnictwo tradycyjne oraz funkcje turystyczne (ryc. 17). Z kolei najczęściej gospodarstw rozwojowych występuje w gminach charakteryzujących się rolnictwem intensywnym i towarowym.

Rozpatrując to zagadnienie w odniesieniu do wielkości gospodarstw łatwo zauważyć, że ocena poziomu rozwoju gospodarstwa jest na ogół zależna od jego wielkości. Wśród właścicieli gospodarstw dużych (powyżej 20 ha), tylko co

Ryc. 16. Szanse rozwoju rolnictwa po 1990 r. w opinii właścicieli gospodarstw rolnych
 a – bogata oferta rynku i dostępność towarów, b – możliwość poszerzenia produkcji, c – inne,
 d – brak szans

Growth opportunities of farms after 1990 in the opinion of their owners
 a – a wide range of goods on the market and greater availability of those goods, b – the opportunity to expand production, c – other, d – no opportunities

Ryc. 17. Opinia ankietyowanych właścicieli gospodarstw rolnych o poziomie rozwoju ich gospodarstwa

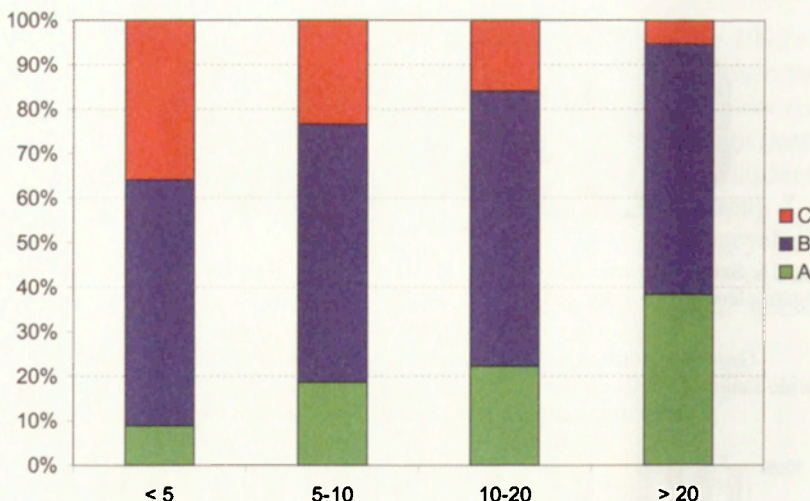
A – rozwojowe, B – ustabilizowane, C – nierozwojowe

Level of development of farms in the opinion of their owners

A – developmental, B – stable, C – undeveloping

dwudziesty wskazał na brak szans rozwoju i co trzeci uznał swoje gospodarstwo za rozwojowe. Z kolei w gospodarstwach do 5 ha sytuacja była odwrotna, tj. około 10% właścicieli uznało swoje gospodarstwo za rozwojowe i aż 35% za nierozwojowe (ryc. 18).

Ocena poziomu rozwoju gospodarstwa jest też zależna od charakteru jego produkcji. Wśród gospodarstw towarowych tylko 14% właścicieli oceniło negatywnie swoje szanse rozwoju, natomiast wśród gospodarstw niskotowarowych lub samozaopatrzeniowych analogicznych odpowiedzi było aż 48%.

Ryc. 18. Opinia na temat poziomu rozwoju gospodarstwa a jego powierzchnia
A – rozwojowe, B – ustabilizowane, C – nierozwojowe

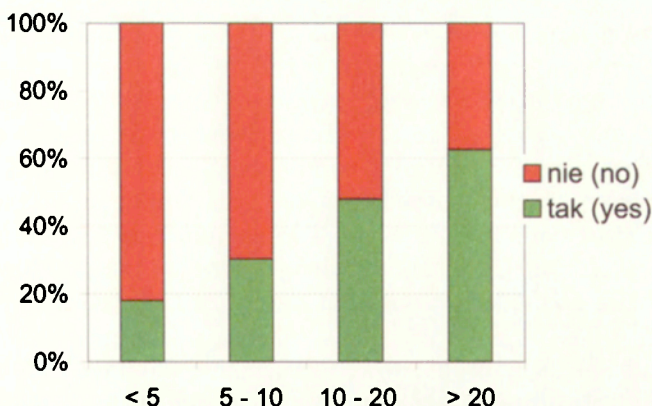
Level of development of farms in the opinion of their owners and its surface
A – developmental, B – stable, C – undeveloping

Lata dziewięćdziesiąte osłabiły dynamikę inwestycji w rolnictwie. Mogły sobie na nie pozwolić tylko gospodarstwa bogate i duże. Również w najbliższych latach inwestycje będą koncentrowały się w niewielkiej grupie gospodarstw, głównie tych, które znajdują się na obszarach o intensywnej produkcji rolnej i są w dobrej kondycji finansowej. Spośród badanych gmin, najczęściej, bo aż 75% rolników planuje inwestycje w swoim gospodarstwie w gminie Belsk Duży, słynącej z produkcji owoców. Z rozmów z gospodarzami wynika, że inwestycje wpisane są na stałe do ich kalendarza. Wymusza to rynek i konkurencja. Zaniechanie inwestycji osłabia konkurencyjność gospodarstwa i w efekcie utrudnia zbyt produkowanej żywności.

Bardzo wyraźna zależność występuje między wielkością gospodarstw a deklaracjami dotyczącymi planowanych inwestycji. Najwięcej, bo ponad 60% rolników deklaruje inwestycje w gospodarstwach liczących ponad 20 ha. Natomiast w gospodarstwach poniżej 5 ha tylko co piąty ich właściciel planuje w najbliższym czasie jakieś inwestycje (ryc. 19).

Koszty wielu inwestycji pokrywane są z zaciąganych kredytów bankowych. Na przykład we wspomianej wyżej gminie Belsk Duży kredyty bankowe związane z produkcją rolną zaciągnęło ponad 70% gospodarstw. Z przeprowadzonych badań ankietowych w 23 gminach wynika, że z **kredytów bankowych korzysta co drugie gospodarstwo rolne**. Najmniej takich gospodarstw było na obszarach podmiejskich, które stopniowo zatracają funkcje rolnicze. Ich właściciele nie są zainteresowani rozwojem produkcji rolnej i stąd nikłe zainteresowanie kredytami bankowymi. Na innych obszarach trudno doszukiwać się jakichś

Ryc. 19. Rozkład odpowiedzi na pytanie – czy planuje Pan(i) w najbliższych latach inwestycje w gospodarstwie? a wielkość ankietyowanych gospodarstw

Responses given by farm owners to the question – are you planning any investment in your farm? and the surface of farm

prawidłowości – stosunkowo wysoki odsetek korzystających z kredytów występuje w niektórych gminach zarówno na obszarach o intensywnej produkcji rolnej, jak i na terenach z rolnictwem tradycyjnym. Z kredytów bankowych korzystają przede wszystkim gospodarstwa duże (skorzystało z nich 84% gospodarstw o powierzchni ponad 20 ha, natomiast wśród gospodarstw do 5 ha było ich tylko 24%).

POZAROLNICZA AKTYWNOŚĆ GOSPODARCZA

Podstawowym warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest wzrost ich różnorodności, przede wszystkim poprzez wzbogacanie struktury funkcji społeczno-gospodarczych. Z tego też względu zwraca się coraz większą uwagę na potrzebę rozwoju pozarolniczych funkcji gospodarczych, tj. usług, turystyki, mieszkalnictwa, leśnictwa, rzadziej przemysłu.

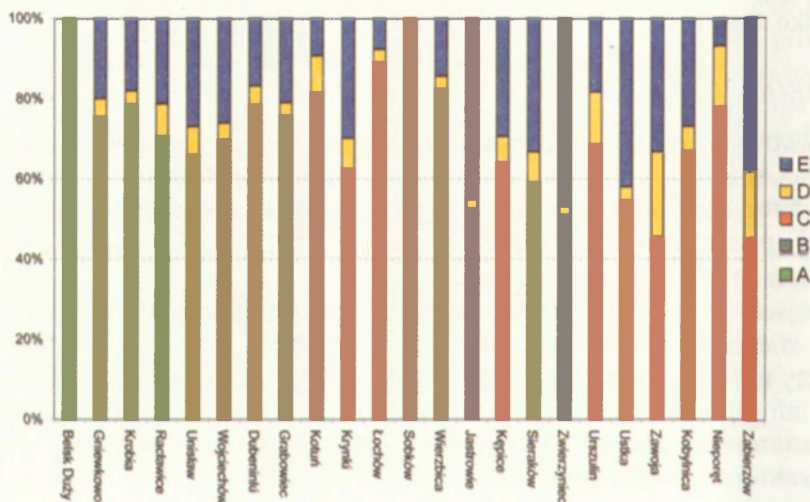
Przejęcie z gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej stworzyło sprzyjające warunki do rozwoju pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich. Niestety możliwości takiego rozwoju hamowały problemy społeczne oraz trudności infrastrukturalne i finansowe. Pomimo tego w ciągu ostatnich kilkunastu lat zanotowano na wsi dynamiczny rozwój podmiotów gospodarczych o charakterze nierolniczym.

Dzięki urynkowieniu gospodarki wzrosła aktywność gospodarza ludności wiejskiej. Podmioty prowadzące pozarolniczą działalność stanowią jednak nadal bardzo niewielką grupę gospodarstw wiejskich. Można je traktować jako „koło zamachowe” rozwoju obszarów wiejskich. Prócz tworzenia nowych miejsc pracy są przykładem dla innych gospodarstw, a ich właściciele pełnią funkcję lokalnych liderów.

Nowych źródeł dochodów wymagają wiejskie gospodarstwa domowe we wszystkich częściach kraju, nawet tam, gdzie rolnictwo, cechując się wysokim poziomem rozwoju, dostarcza rolnikom zadowalających dochodów. Są jednak takie tereny, które wymagają szczególnie szybkich zmian w zakresie struktury funkcjonalnej, ponieważ samo rolnictwo przynosi coraz skromniejsze dochody lub pozwala mieszkańcom gospodarstw tylko na minimum egzystencji. Duża grupa gospodarstw domowych w wyniku redukcji na rynku pracy, spadku opłacalności produkcji rolnej, konkurencji taniej żywności, czerpie główne dochody z rent i emerytur, co nie jest zjawiskiem korzystnym i świadczy o rosnącej biedzie na wsi.

Przeprowadzone badania ankietowe wskazują na **słabnące znaczenie rolnictwa w dochodach gospodarstw domowych nawet na terenach tradycyjnie rolniczych**. Coraz większą rolę odgrywa praca najemna. Rolnictwo dominuje w dochodach gospodarstw domowych tylko na terenach charakteryzujących się intensywną i towarową gospodarką rolną. Natomiast w pozostałych badanych gminach, nawet tych o przewadze rolnictwa tradycyjnego, większe znaczenie ma praca najemna lub renty i emerytury. Z pozarolniczej działalności gospodarczej najwięcej dochodów czerpią gospodarstwa na obszarach podmiejskich oraz obszarach turystycznych i rekreacyjnych (ryc. 20).

Wyraźny związek ze strukturą dochodów gospodarstw domowych wykazuje miejsce zatrudnienia ich mieszkańców. Najwięcej, bo ponad 60% pracujących

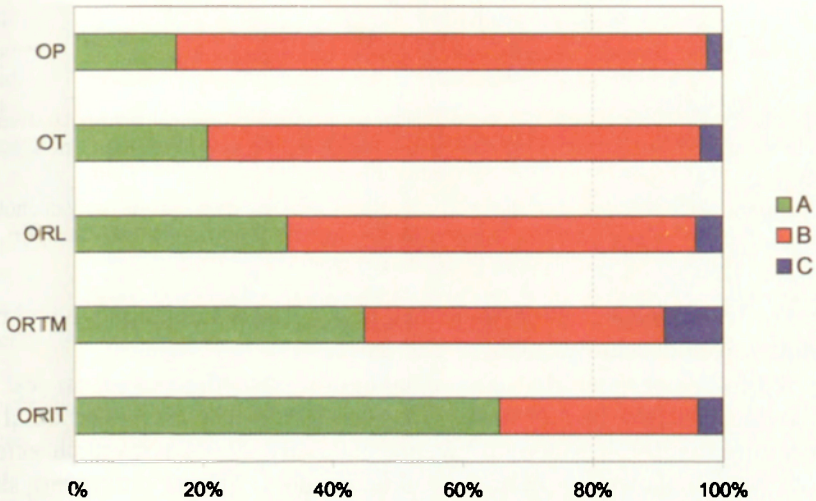

Ryc. 20. Główne źródła dochodów ankietowanych gospodarstw domowych. A – rolnictwo, B – rolnictwo i inna działalność, C – praca poza gospodarstwem, D – pozarolnicza działalność gospodarcza, E – inne dochody (emerytury, renty, zasiłki)

Income structure in surveyed households

A – agriculture, B – agriculture and other, C – hired work, D – non-agricultural business venture, E – other

wyłącznie we własnych gospodarstwach jest w gminach charakteryzujących się rolnictwem intensywnym i towarowym (ryc. 21). Znacznie mniej takich osób jest w gminach o przewadze rolnictwa tradycyjnego i niskotowarowego i równoważą się one z osobami, które pracują wyłącznie poza gospodarstwem domowych. Stosunkowo najwięcej jest też tam osób (około 10%) dwuzawodowych łączących pracę w gospodarstwie i poza nim. W pozostałych typach gmin zdecydowanie przeważają osoby pracujące poza gospodarstwem domowym.

Ryc. 21. Miejsce pracy osób zamieszkałych w gospodarstwie

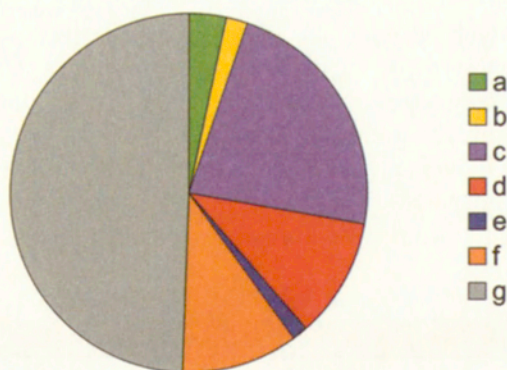
A – wyłącznie w gospodarstwie, B – wyłącznie poza gospodarstwem, C – w gospodarstwie i poza nim; ORIT – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego, ORTM – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego, ORL – obszary rolnicze i leśne, OT – obszary turystyczne i rekreacyjne, OP – obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych

Place of work of persons living in the household

A – only in the household, B – only outside the household, C – both inside and outside household
 ORIT – agricultural areas with superiority of intensive and commercial agriculture, ORTM – agricultural areas with superiority of non-commercial agriculture, ORL – agricultural and forest areas, OT – tourist and recreation areas, OP – suburban areas with mixed functions

Wśród osób pracujących wyłącznie poza gospodarstwem najczęściej znajduje zatrudnienie w różnych usługach i handlu, a następnie przemyśle, budownictwie i transporcie (ryc. 22).

Wśród działalności pozarolniczej najważniejszą rolę odgrywają usługi, a następnie handel i drobna wytwórczość. Usługi i drobna działalność produkcyjna przeważają na obszarach podmiejskich, gdzie lokuje się przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych i hurtownie. Na obszarach eryferyjnych i słabo rozwiniętych rozwój usług ogranicza brak ich

Ryc. 22. Struktura zatrudnienia osób pracujących wyłącznie poza swoim gospodarstwem
a – leśnictwo, b – rolnictwo, c – przemysł, d – budownictwo, e – turystyka, f – transport,
g – usługi i inne

Structure to the employment of the rural population working only outside the household
a – forestry, b – agriculture, c – industry, d – construction, e – tourism, f – transport,
g – services and other

odbiorców. Pewnych szans można jednak upatrywać w konkurencyjności cenowej usług z tych obszarów, gdzie są one tańsze.

Szybko rozwijającą się dziedziną działalności gospodarczej na wsi jest handel. Likwidacji uległy sklepy państwowe i spółdzielcze, a ich miejsce zajął handel prywatny (w 2002 r. sklepy prywatne stanowiły 99,9% wszystkich sklepów zlokalizowanych na wsi), w którego strukturze zdecydowanie przeważają sklepy spożywcze. Dzięki pojawieniu się dużej grupy nowych sklepów poprawiła się dostępność do nich oraz jakość oferowanych towarów. W 2002 r. na 100 km² obszarów wiejskich przypadało przeciętnie 36 sklepów.

Najwięcej sklepów było na obszarach podmiejskich. W 2002 r. rekordowymi pod względem liczby sklepów były gminy wiejskie: Raszyn (296) i Michałowice (191) w woj. mazowieckim, Tarnowo Podgórne (290) w woj. wielkopolskim i Zabierzów (183) w woj. małopolskim. Wszystkie wymienione gminy leżą w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich.

Ostatnie kilkanaście lat charakteryzował intensywny rozwój turystyki wiejskiej. Zaczyna być ona postrzegana jako ważna gałąź aktywności gospodarczej w skali lokalnej, regionalnej i krajowej. Według Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 1993 r. istniało około 1000 gospodarstw domowych na wsi świadczących usługi turystyczne, natomiast w 2000 r. było ich już 11 260. Około połowę z nich stanowiły gospodarstwa agroturystyczne, reszta zaś to gospodarstwa, w których nie prowadzi się produkcji rolnej.

Turystyka wiejska może jednak stanowić alternatywne źródło dochodu tylko w niewielkiej liczbie gospodarstw. Ma ona mniejsze znaczenie niż inne możliwe działalności gospodarcze. Tym niemniej w jej otoczeniu mogą rozwijać się usługi, handel i drobna wytwórczość.

W przyszłości można oczekiwać dalszego dynamicznego rozwoju tej formy działalności gospodarczej na wsi, ale będzie się ona koncentrowała tylko na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo. Szacuje się, że w skali roku wypoczynek na wsi zainteresować może około 1,6 mln mieszkańców miast. W krajach Unii Europejskiej z wypoczynku na wsi korzysta około 25% mieszkańców.

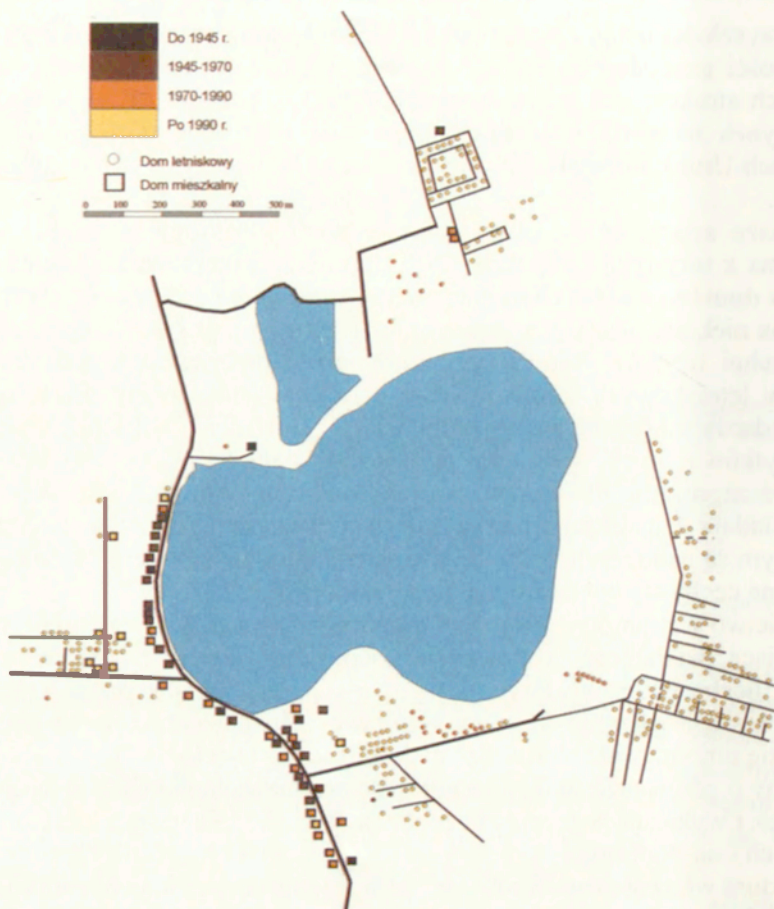
Większe znaczenie na obszarach wiejskich Polski może mieć rekreacja połączona z turystyką świąteczną. **Nie słabnie zainteresowanie budową tzw. drugich domów, z których część zmienia funkcje na całoroczne rezydencje.** Presja na niektóre obszary ze strony mieszkańców miast jest tak duża, że część powierzchni użytków rolnych jest odrolniana i przeznaczana pod zabudowę domków letniskowych. Zmienia się w tym celu nawet plany przestrzennego zagospodarowania gmin, a ceny ziemi osiągają wartości kilkukrotnie wyższe niż cena użytków rolnych. Nadmierna rozbudowa osiedli letniskowych może jednak stanowić zagrożenie dla środowiska przyrodniczego i krajobrazu. Wsie, które nie posiadają kanalizacji oraz właściwego systemu utylizacji nieczystości, a przy tym są nadmiernie zabudowane osiedlami letniskowymi, zatracają swoje pierwotne cechy stanowiące o ich atrakcyjności (ryc. 23)

Leśnictwo jest na ogół uzupełnieniem rolnictwa, rzadziej natomiast stanowi dominującą działalność gospodarczą. Niemniej w latach dziewięćdziesiątych wzrosła liczba gmin, w których leśnictwo stało się funkcją podstawową i ten wzrost nastąpił głównie kosztem rolnictwa. Można sądzić, że ta tendencja będzie się utrzymywała również w nadchodzących latach.

Gminy o przewadze funkcji leśnej stanowią niewiele ponad 10% wszystkich jednostek i wykazują wyraźną koncentrację w zachodniej części kraju oraz Bieszczadach i na Podlasiu.

Struktura własnościowa lasów nie ulega ostatnio zmianom, chociaż wielokrotnie podejmowano dyskusję na temat prywatyzacji lasów państwowych. Według jej zwolenników lasy powinny wrócić do ich byłych właścicieli, przy czym część z nich byłaby też formą rekompensaty za utracone mienie po II wojnie światowej. Według jej przeciwników prywatyzacja lasów, wobec braku wielu aktów prawnych z zakresu gospodarki leśnej i ochrony zasobów leśnych, mogłaby doprowadzić do ich degradacji. Samowola prywatnych właścicieli przejawiająca się m.in. nadmierną wycinką drzew jest częstym tematem poruszonym przez środki masowego przekazu. Chociażby z tego powodu większe kompleksy leśne powinny być kontrolowane przez państwo.

Od ponad pięćdziesięciu lat w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo obserwuje się proces wypychania przemysłu z miast na obszary wiejskie. Proces ten nie przybrał w Polsce jeszcze takiego natężenia, jak to miało miejsce w Europie Zachodniej. Procesy industrializacji obszarów wiejskich zachodzą przede wszystkim w strefach oddziaływania dużych miast, wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych. Im większy ośrodek miejski, tym głębiej na tereny wiejskie sięgają omawiane procesy.

Ryc. 23. Zabudowa mieszkaniowa i letniskowa nad jeziorem Krasne (woj. lubelskie)
Źródło: Wesołowska 2005

Housing estate around Krasne lake (Lublin province), source: Wesołowska 2005

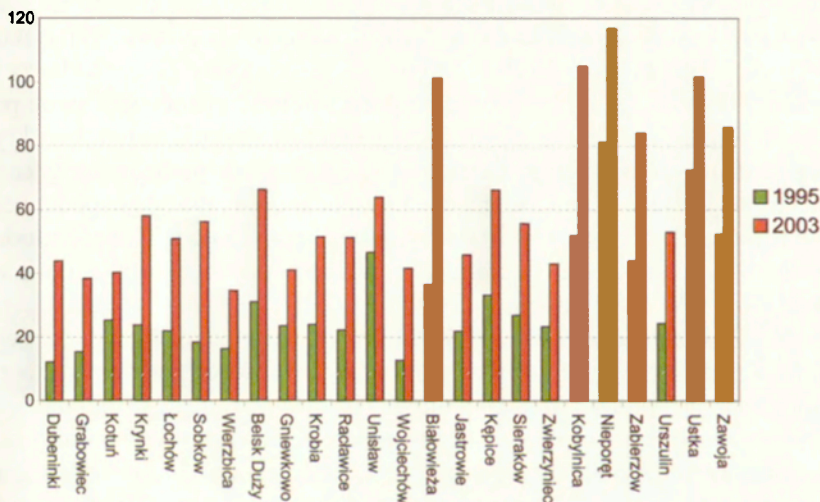
Spośród ponad 3 mln podmiotów gospodarczych w Polsce, około 700 tys. zlokalizowanych było na wsi. Zważywszy na fakt, że obszary wiejskie zajmują ponad 90% powierzchni kraju i zamieszkuje je prawie 40% ogółu ludności, należy uznać, że liczba podmiotów gospodarczych na wsi jest niewielka. Tym niemniej lata dziewięćdziesiąte i początek dwutysięcznych cechował bardzo dynamiczny wzrost liczby podmiotów na wsi.

Najwięcej było ich na terenach wiejskich wokół dużych miast, natomiast bardzo niewiele na obszarach peryferyjnych. Najmniejsze nasycenie podmiotami gospodarczymi występuje wzdłuż wschodniej granicy kraju. Koncentracja pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach w sąsiedztwie miast wynika z lepszego ich wyposażenia w infrastrukturę techniczną oraz korzystniejszej

struktury wykształcenia mieszkającej tam ludności. Ponadto wielu przedsiębiorców „uieka” na tereny wiejskie, przede wszystkim ze względu na dużo niższe ceny gruntów.

W ujęciu regionalnym podmioty gospodarcze o charakterze nierolniczym wykazują największe zagęszczenie w województwach zachodnich (zachodniopomorskie, dolnośląskie, lubuskie i wielkopolskie) oraz mazowieckim i śląskim. Z kolei najmniejsze nasycenie takimi podmiotami występuje wzdłuż wschodniej granicy kraju (podkarpackie, lubelskie, podlaskie).

Również na terenach objętych badaniami ankietowymi nastąpił wyraźny wzrost liczby podmiotów gospodarczych. Największy wzrost miał miejsce w połowie lat dziewięćdziesiątych. Później w wyniku nasycaenia się lokalnego rynku dużo trudniej było podjąć nową inicjatywę gospodarczą. Z danych GUS wynika że przyrost podmiotów gospodarczych wystąpił we wszystkich 23 badanych gminach i na ogół w okresie 1995–2003 ich liczba w przeliczeniu na liczbę mieszkańców gminy uległa co najmniej podwojeniu (ryc. 24).

Rys. 2. Podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym

Economie entities per 1000 people of productive age

Działalność pozarolniczą prowadzić mogą także gospodarstwa rolne. Dzięki temu zwiększają się ich dochody, wzrasta bezpieczeństwo ekonomiczne oraz pojawiają się nowe miejsca pracy dla zbędnych w rolnictwie. Promowaniem takich praktyk w ramach jednego z projektów zajmuje się Fundacja Fundusz Współpacy (*Przykłady...*2001). Ma on na celu poszukiwanie i promowanie przykładów przedsięwzięć pozarolniczych na wsi, realizowanych na ogół przez właścicieli gospodarstw rolnych. Umożliwiają one osiągnięcie wyższych docho-

dów przez gospodarstwa rolne, likwidują nadmiar rąk do pracy, stanowią przykład do naśladowania oraz aktywizują społecznie i gospodarczo mieszkańców wsi.

W wyniku przeprowadzonych badań ankietowych w 2001 r. Fundacja w ramach programu *Agrinpol* zebrała bogaty materiał (przebadano 1076 gospodarstw rolnych z dodatkową działalnością pozarolniczą, z różnych obszarów kraju), który może być podstawą do analizy czynników stymulujących sukces gospodarczy na wsi.

Działalność pozarolniczą podejmują przede wszystkim rolnicy w średnim wieku. Z danych *Agrinpol* wynika, że około 45% przedsiębiorców było w wieku 35–45 lat, a kolejne 30% w wieku 45–55. Może to tylko potwierdzać fakt, że działalnością pozarolniczą zainteresowani są młodszy właściciele gospodarstw, którzy dopiero kreują swoją przyszłość. Bierność charakteryzuje najstarsze grupy wiekowe rolników, co nie może budzić zdziwienia.

Na poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodów decydują się na ogół rolnicy dobrze wykształceni (wśród badanych połowa miała wykształcenie średnie lub wyższe), którzy lepiej poruszają się w warunkach gospodarki rynkowej. Wśród badanej grupy około 15% rolników podjęło inicjatywę gospodarczą jeszcze przed 1989 r. Największa grupa, bo ponad połowa rozpoczęła swoje przedsięwzięcia w latach 1990–1995, kiedy to rolnictwo dotknął największy kryzys. W ciągu kolejnych sześciu lat działalność gospodarczą podjęło już tylko 30% badanych, co jest wynikiem stopniowego wypełniania „niszy gospodarczej” na wsi. Obecnie podjęcie nowej inicjatywy, wobec nasycenia rynku różnorodnymi podmiotami, wydaje się dużo trudniejsze i wymaga dobrego pomysłu oraz większych środków inwestycyjnych.

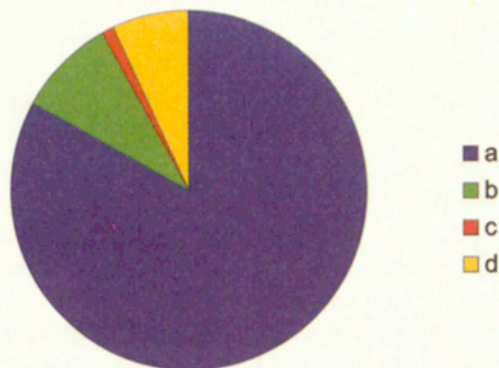
Wśród motywów podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej najważniejszą rolę odgrywała poprawa warunków życiowych rodziny, na co zwróciła uwagę ponad połowa respondentów. Na drugim miejscu znalazł się brak opłacalności produkcji rolnej – 31% badanych. Kolejne motywy miały już znacznie mniejszą rolę i znalazły się wśród nich: chęć zapewnienia pracy członkom rodziny, niepełne wykorzystanie mocy produkcyjnych gospodarstwa, tradycje rodzinne i inne.

Wśród rodzajów działalności rolnicy najpowszechniej zajmują się obsługą rolnictwa (21% podmiotów), usługami turystycznymi (16%), handlem detalicznym (12%), usługami transportowymi (10%), usługami naprawczymi i przetwórstwem drewna (po 8%). Widać z tego, że działalność jest różnorodna, ale przy tym uzupełnia ona tylko działalność rolniczą. Zarówno obsługa rolnictwa, usługi turystyczne, jak i handel detaliczny to przedsięwzięcia drobnoskalowe, nie wymagające dużych inwestycji. Potwierdza to skala przedsięwzięć wyrażona w liczbie zatrudnionych osób w poszczególnych firmach. Ponad połowa z nich zatrudnia od 2 do 5 osób i są to na ogół członkowie rodziny. Znalazły się też wśród ankietowanych przedsiębiorstwa liczące ponad 50 zatrudnionych, ale

stanowiły one zaledwie 1,5% firm. Ich rola jest jednak bardzo ważna, bowiem są to przedsięwzięcia, które liczą się nawet w skali powiatowej.

O drobnoskalowej działalności podejmowanej przez właścicieli gospodarstw rolnych świadczy również sposób finansowania przedsięwzięcia. Zdecydowana większość rolników koszty przedsięwzięcia pokrywa z własnych środków, co na pewno niekorzystnie wpływa na działalność rolniczą, która siłą rzeczy nie jest odpowiednio doinwestowana. Zaledwie 9% rolników sięgnęło po kredyt bankowy (ryc. 25).

Ryc. 25. Sposób finansowania przedsięwzięć pozarolniczych (źródło: *Przykłady... 2001*)

a – środki własne, b – kredyt, c – wsparcie rodziny i znajomych, d – brak danych

Means of funding undertakings outside agriculture (source: *Przykłady... 2001*)

a – own means, b – credit, c – support from family and friends, d – no data

Wbrew obiegowym opiniom o braku kwalifikacji i umiejętności do podejmowania przez polskiego rolnika różnorodnych przedsięwzięć, aż 32% badanych nie miało wzorców i fachowego doradztwa co do podejmowanej działalności. Co prawda badanych można uznać za elitarną grupę rolników, tym niemniej wyniki badań świadczą o potencjale społecznym tkwiącym w naszym rolnictwie. Wzmacnia go optymizm – około 65% rolników-przedsiębiorców nie widzi żadnych trudności związanych z prowadzeniem firmy i tak samo liczna grupa zamierza modernizować i rozwijać swoją działalność. Pozostali zwracają uwagę na wysokie koszty prowadzenia firmy i ewentualnych kredytów oraz kłopoty ze zbyciem towaru lub usług na rynku lokalnym. Znamiennym jest też fakt, iż działalność pozarolnicza nie przeszkadza w planach dotyczących podstawowej funkcji gospodarstwa – około 65% badanych chce utrzymać lub rozwijać produkcję rolną, a tylko około 11% zamierza ją ograniczyć lub zaniechać.

MIESZKALNICTWO

W okresie powojennym w Polsce miał miejsce ponad dwukrotny przyrost zasobów mieszkaniowych. Był to wynik odbudowy zniszczonych podczas wojny

budynków oraz budowy nowych mieszkań dla szybko rosnącej liczby ludności. Dlatego też największy wzrost liczby nowych mieszkań odnotowano w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. W kolejnych dekadach budownictwo mieszkaniowe przeżywało kryzys związany z brakiem właściwego zaopatrzenia w materiały budowlane oraz ograniczeniami kredytów na ten cel. Liczba oddawanych do użytku mieszkań była coraz mniejsza i budowano je głównie na terenach miejskich, które charakteryzowały się wysokim dodatnim saldem migracji. W efekcie w okresie 1950–2002 przyrost nowych mieszkań w miastach osiągnął ponad 200%, podczas gdy na wsi wyniósł tylko 60%.

Przemiany zapoczątkowane w 1989 r. zmieniły zasadniczo warunki kształtowania nowego budownictwa mieszkaniowego. Wraz z pojawieniem się wolnego rynku poprawił się dostęp do różnorodnych materiałów budowlanych i nowoczesnych technologii, zwiększyła się liczba przedsiębiorstw oferujących usługi budowlane, co wprowadziło konkurencję, wymuszającą poprawę jakości oddawanych mieszkań. Niestety, w wyniku wycofania się państwa z kredytowania budownictwa mieszkaniowego oraz wysokiego wzrostu kosztów budowy, lata dziewięćdziesiąte przyniosły kryzys w budownictwie. Zdecydowanie zmniejszyła się liczba mieszkań oddawanych do użytku.

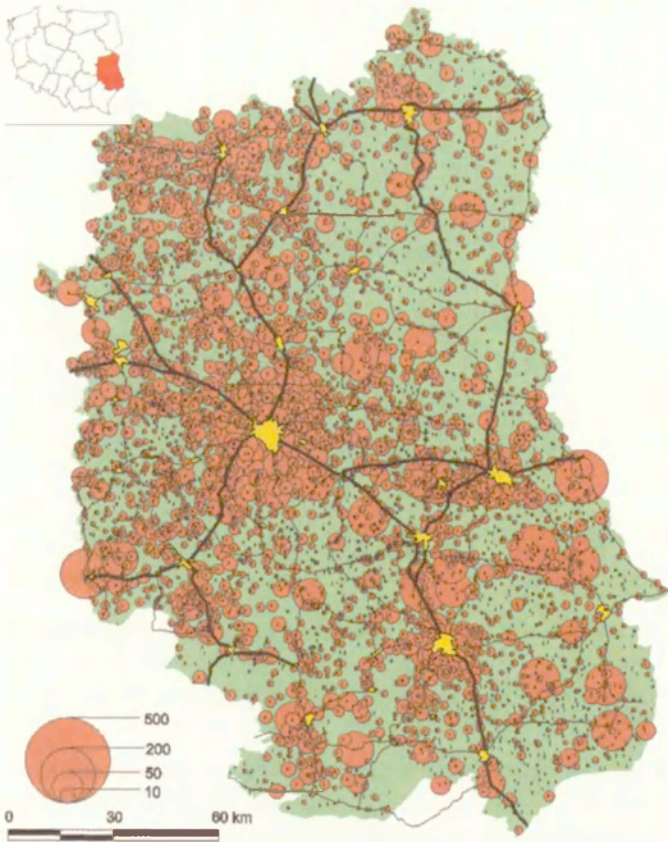
Wśród obszarów wiejskich **największy rozkwit budownictwa mieszkaniowego obserwuje się obecnie na terenach sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi**. Jest to przede wszystkim wynik sukcesu gospodarczego, jaki miał miejsce na tych terenach, ich specyficznej struktury funkcjonalnej i struktury zawodowej ludności oraz ruchów migracyjnych, tj. napływu ludności dotychczas mieszkającej w mieście.

Intensywność ruchu budowlanego na obszarach podmiejskich jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego. Potwierdza to przykład ruchu budowlanego w województwie lubelskim (ryc. 26). Wyraźne oddziaływanie Lublina zaznacza się na obszarach wiejskich położonych do około 30 km od miasta. Strefy zwiększonego ruchu budowlanego zaznaczyły się także wokół innych mniejszych ośrodków miejskich, z tym że ich promień nie przekracza 10–15 km.

Do tych samych wniosków dojdziemy analizując rozwój budownictwa mieszkaniowego w strefie oddziaływania Płocka. Tam również koncentruje się ono w bezpośrednim sąsiedztwie miasta (ryc. 27).

Prostą zależność wielkości i odległości od miasta modyfikuje dostępność komunikacyjna i jakość środowiska przyrodniczego. Budownictwo mieszkaniowe koncentruje się bowiem w pobliżu głównych ciągów komunikacyjnych (kolejowych i drogowych) oraz na obszarach najbardziej atrakcyjnych krajobrazowo.

Dobrze rozwinięta sieć drogowa pozwala zachować łączność z miastem osobom, które zdecydowały się wyprowadzić na wieś, ale w dalszym ciągu pracują w mieście. Tak więc kluczowe znaczenie dla rozwoju budownictwa mieszkaniowego

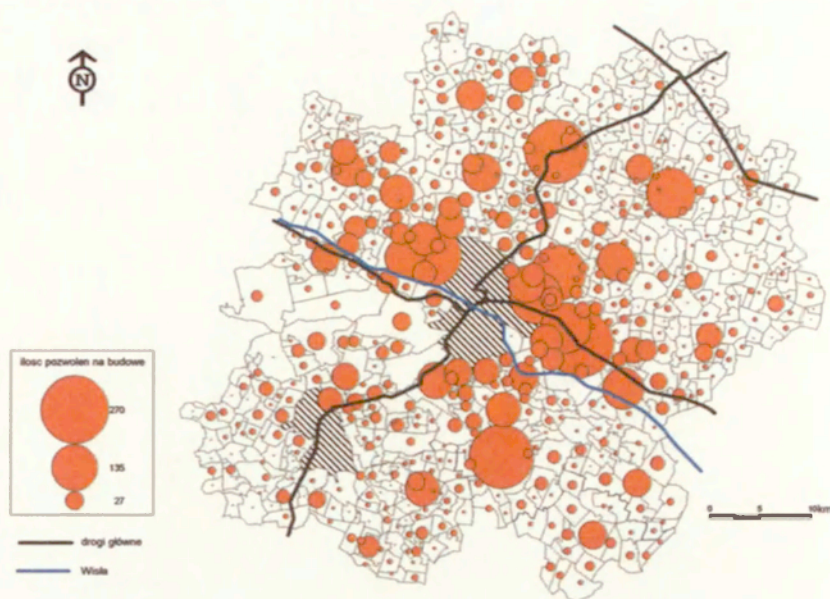
Ryc. 26. Liczba wydanych pozwoleń na budowę domów mieszkalnych na wsiach woj. lubelskiego w latach 1995–2002 (źródło: Wesółowska 2005)

Given permission on building in the rural areas of Lublin province in the period 1995–2002 (source: Wesółowska 2005)

wego ma położenie miejscowości przy głównych szlakach komunikacyjnych. Należą one do tzw. pasm wzmożonej aktywności gospodarczej, wzdłuż których prócz budownictwa mieszkaniowego rozwija się handel, usługi i działalność produkcyjna. Ważna jest też jakość dróg, która istotnie wpływa na czas przeznaczony na dojazdy.

Na lokalizację inwestycji budowlanych duży wpływ mają walory krajobrazowe. W przypadku wsi podlubelskich największym zainteresowaniem cieszą się obszary zachodnie charakteryzujące się dużą lesistością, pięknym krajobrazem i korzystnymi dla zdrowia właściwościami mikroklimatu. Tam też koncentrują się inwestycje budowlane mieszkańców Lublina (ryc. 28).

Dzięki zmianie przepisów budowlanych, inwestorzy mają większą swobodę w wyborze wielkości i kształtu domu. O ile w latach wcześniejszych domy budowano na bazie prostokąta lub kwadratu, współcześnie wzrosła liczba

Ryc. 27. Liczba pozwoleń na budowę wydanych w latach 1990–2002 w sąsiedztwie Płocka (materiał udostępniony przez D.Świątko, IGiPZ PAN)

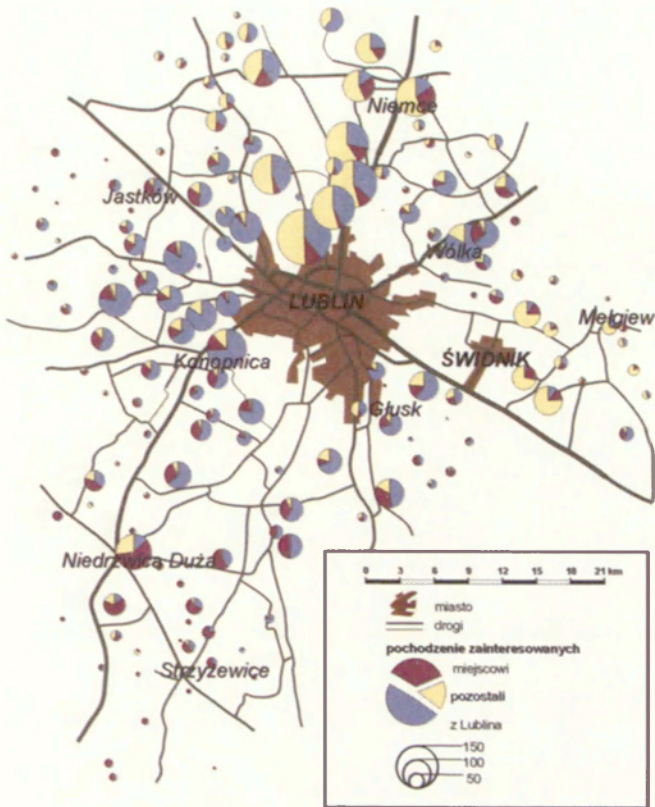
Given permission on building in the rural areas around Płock city in the period 1990–2002 (source: D.Świątek survey materials)

budynków, które w podstawie mają wielokąty. Zmienił się też kształt dachu oraz jego stromizna. Współcześnie buduje się dachy bardziej strome, co jest wynikiem powszechnego zagospodarowywania poddaszy.

Inaczej wygląda też otoczenie budynków. Dawniej przed domem sadzono kilka drzew owocowych, a w ich otoczeniu zakładano kwietniki lub uprawiano niewielkie ogrody warzywne. Obecnie ich miejsce zajęły trawniki i niskopienne rośliny, wśród których przeważają drzewa i krzewy iglaste.

Zmianom architektury i otoczenia budynków towarzyszą przeobrażenia przestrzennych układów wsi oraz krajobrazu wiejskiego. Nowe osiedla domów o miejskim charakterze zabudowy degradują tradycyjny krajobraz wiejski. Większa dowolność architektoniczna umożliwia wprowadzanie do krajobrazu wiejskiego całkowicie obcych elementów. Tej swobodzie budowlanej sprzeciwiają się plany zagospodarowania przestrzennego w niektórych gminach. Wprowadza się w nich ustalenia dotyczące kształtu domów, ich wysokość, a nawet koloru dachów i ścian.

Zmiana funkcji gospodarczych zmienia wygląd siedlisk. Budynki gospodarcze (stodoły, obory, magazyny) są likwidowane lub zmienia się ich funkcje na ogólnogospodarcze. Coraz większy udział w zabudowie stanowią ogrodzone osiedla domów jednorodzinnych lub wolnostojące budynki mieszkaniowe z magazynem lub garażem.

Ryc. 28. Wydane pozwolenia na budynki mieszkalne w latach 1995–2001 we wsiach podlubelskich (źródło: Wesołowska 2005).

Housing construction permits around Lublin city in the period 1995–2001 (source: Wesołowska 2005)

Żywiolowa ekspansja budownictwa na niektóre tereny prowadzi czasem do całkowitej zmiany kształtu wsi i wcześniej istniejącego planu przestrzennego. Nawet na terenie jednej wsi obserwować można proces rozpraszania zabudowy, a w innym miejscu jej koncentracji (ryc. 29). Obydwa zjawiska mogą jednak prowadzić do chaosu przestrzennego. Z jednej strony bowiem powstaje bardzo gęsta zabudowa przypominająca zabudowę miejską, ale z chaotyczną lokalizacją budynków mieszkalnych, w drugim przypadku pojawia się zabudowa kolonijna utrudniająca rozwój infrastruktury technicznej.

Na obszarach o bardzo intensywnym ruchu budowlanym dzieli się dotychczasowe grunty rolne na małe działki budowlane, przez co zabudowa mieszkaniowa rozwija się w głąb pól uprawnych (prostopadle do głównej drogi). Wskutek tego powstają wąskie i wydłużone pasma zabudowy, mające szerokość kilkunastu metrów, a wybiegające nawet kilkaset metrów w głąb pól i posiadające utrudniony dostęp do drogi głównej.

Fot. 13a, b. Ogródzone osiedle domów jednorodzinnych i willa – nowe elementy w krajobrazie wiejskim odbiegające od tradycyjnych wzorców
Housing estate and villa – new elements in the rural landscape

Ryc. 29. Rozmieszczenie i wiek domów we wsi Jakubowice Konińskie (pod Lublinem)
źródło: Wesołowska 2005.

Distribution and ages of houses in the village of Jakubowice Konińskie
source Wesołowska 2005.

Fot. 14. Niezabyszewo – przykład zaburzonej struktury przestrzennej wsi przez nowe budownictwo mieszkaniowe (źródło: Szulc H., 2002, Atlas historyczny wsi w Polsce, IGiPZ PAN, Warszawa, Tabl. 9, fot. M.Ostrowski)

Niezabyszewo – an example of a rural area's spatial structure being disturbed by new housing construction (source: Szulc H., 2002, Atlas historyczny wsi w Polsce, IGiPZ PAN, Warszawa, Table 9, photo M.Ostrowski)

INFRASTRUKTURA

Polska wieś jest silnie zróżnicowana przestrzennie pod względem wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną. Najlepiej pod tym względem wypadają obszary podmiejskie, najgorzej zaś tereny położone peryferyjnie w stosunku do dużych aglomeracji miejskich. W skali całego kraju najlepiej wyposażone w infrastrukturę techniczną są obszary zachodnie i południowe, najgorzej zaś wschodnia część kraju.

Wyposażenie w infrastrukturę techniczną sprzyja rozwojowi gospodarczemu obszarów wiejskich, w tym przede wszystkim ułatwia tworzenie nowych inwestycji, które mogą aktywizować mieszkańców i lokalną gospodarkę. Niedostateczny stopień wyposażenia w infrastrukturę lub jej zły stan obniża zaś standard życia i atrakcyjność obszarów wiejskich dla potencjalnych inwestycji, czyli stanowi poważną barierę rozwojową.

Lata dziewięćdziesiąte XX w. przyniosły dynamiczne zmiany pod względem wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną (tab. 9). Rozbudowa i poprawa jakości sieci infrastrukturalnych była priorytetowym zadaniem lokalnych władz samorządowych. W okresie 1990–2001 długość sieci wodociągowej wzrosła na wsi 3-krotnie (w kraju 2,5-krotnie), sieci kanalizacyjnej 6-krotnie (w kraju 2-krotnie), gazowej 4-krotnie (w kraju 2-krotnie), a liczba abonentów

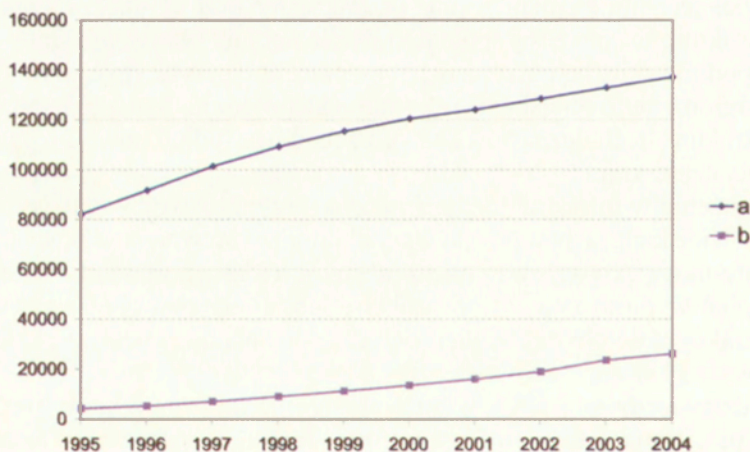
Tabela 9. Wybrane wskaźniki rozwoju infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich

Wyszczególnienie	1980	1990	2000
Udział gospodarstw rolnych podłączonych do wodociągów (%)	11,7	29,1	66,1
Udział gospodarstw rolnych podłączonych do sieci kanalizacyjnej (%)	1,0	1,6	5,6
Liczba abonentów telefonii przewodowej na 100 osób	1,46	2,69	14,93
Liczba odbiorców gazu sieciowego (tys.)	79	284,1	682,9

Źródło: Gałązka 2004.

telefonicznej sieci przewodowej 6-krotnie (w kraju 3-krotnie). Wynika z tego, że **tempo rozwoju infrastruktury technicznej na wsi było dużo wyższe niż przeciętne w Polsce, ale był to efekt niedoinwestowania terenów wiejskich w latach wcześniejszych.**

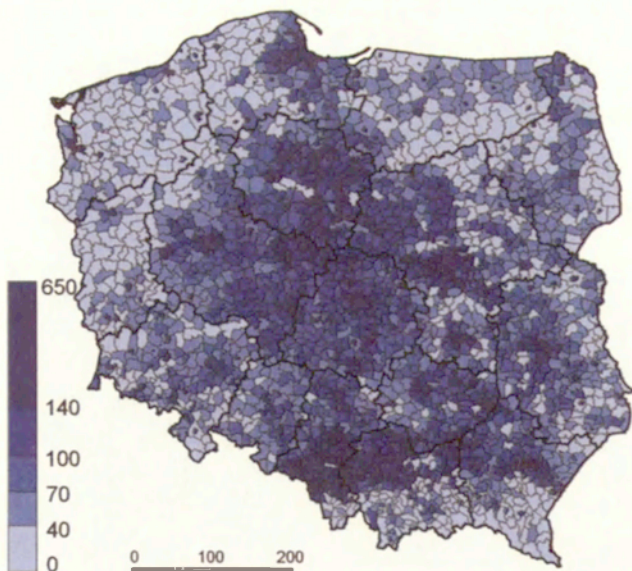
Pod względem przyrostu długości największą dynamiką rozwoju charakteryzowała się sieć wodociągowa. Ogółem w latach 1995–2003 długości sieci wodociągowej w gminach wiejskich wzrosła o 54 875 km, czyli 66% stanu z 1995 r. (ryc. 30). Największym jej zagęszczeniem cechują się obszary środkowej i południowej Polski, to znaczy te, które są stosunkowo najgęściej zaludnione. Z kolei najsłabiej zaludniona północna część kraju posiada najmniejszą gęstość sieci wodociągowej (ryc. 31). Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę wskaźnik udziału mieszkań wyposażonych w wodociąg (realny stopień zwodociągowania), to okaże się, że najlepiej pod tym względem jest w zachodniej części kraju (województwa: wielkopolskie i zachodniopomorskie) oraz wojewó-

Ryc. 30. Rozwój sieci wodno-kanalizacyjnej na obszarach wiejskich w latach 1995–2004 (km)
a – wodociąg, b – kanalizacja

Water-line and sewerage system development on rural areas in the period 1995–2004
a – water-line system, b – sewerage system

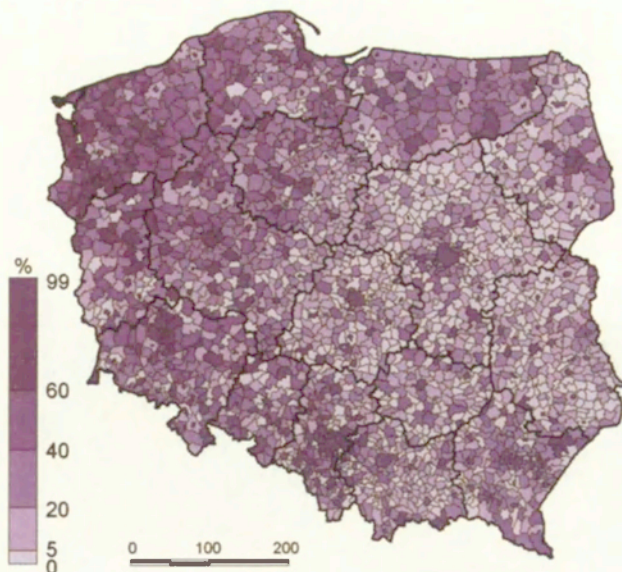
Ryc. 31. Długość sieci wodociągowej w km na 100 km² powierzchni gminy, 2003
Water-line system per 100 km² of commune surface, 2003 (km)

działach śląskim i opolskim, gdzie ogółem tylko co dziesiąte mieszkanie nie jest podłączone do wodociągu. Na terenach wiejskich wskaźnik ten będzie niższy, ale i tak wypadną one zdecydowanie korzystniej na tle wschodniej części kraju, gdzie mniej niż połowa wszystkich mieszkań podłączona jest do wodociągu.

W zaopatrzeniu wsi w bieżącą wodę bardzo istotną rolę odgrywają wodociągi przydomowe dostarczające wodę ze studni zlokalizowanej na terenie gospodarstwa. Najwięcej jest ich w centralnej i wschodniej Polsce. Wodociągi lokalne są też typowe dla obszarów o rozproszonej zabudowie, na których budowa sieci wodociągowej jest raczej nieuzasadniona z ekonomicznego punktu widzenia.

Koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i początek obecnego stulecia przyniósł wzrost tempa inwestycji w zakresie budowy sieci kanalizacyjnej. Jej długość wzrosła z 4428 km w 1995 r. do 26 365 km w roku 2004. Dzięki temu stosunek długości sieci wodociągowej do kanalizacyjnej zmniejszył się z 18,6 km do 5,2 km (tzn. w 2004 r. na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało 5,2 km sieci wodociągowej).

Największa gęstość sieci kanalizacyjnej była na terenie Pomorza, Warmii i Mazur, Wielkopolski, Kujaw i Małopolski. Tam też występuje najkorzystniejsza sytuacja pod względem stopnia wyposażenia gospodarstw w kanalizację, bowiem korzysta z niej około 20–25% gospodarstw domowych (ryc. 32). Na przeciwnym biegunie są obszary wiejskie w województwach: lubelskim, mazowieckim, świętokrzyskim, gdzie z kanalizacji korzysta w zależności od wsi co 10, a nawet co 20 gospodarstwo.

Ryc. 32. Odsetek mieszkańców gmin korzystających z kanalizacji, 2003
Share of commune population using the sewerage, 2003

Rozbudowie sieci kanalizacyjnej powinna towarzyszyć rozbudowa oczyszczalni ścieków. W 2003 r. oczyszczalnie obsługiwały przeciętnie 66% ludności kraju, w tym 97,5% mieszkańców miast (na ogólną liczbę 884 miast oczyszczalnie działały w 840 miastach) i zaledwie 18,5% mieszkańców wsi. Największy odsetek ludności wiejskiej obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków występuje w województwach północnych (zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie) oraz dolnośląskim i podkarpackim. Z kolei najniższą wartość tego wskaźnika mają województwa centralne i wschodnie. Rozproszenie osadnictwa i rozdrobnienie gospodarstw rolnych stwarza predyspozycje do tworzenia indywidualnych, przyzagrodowych oczyszczalni ścieków.

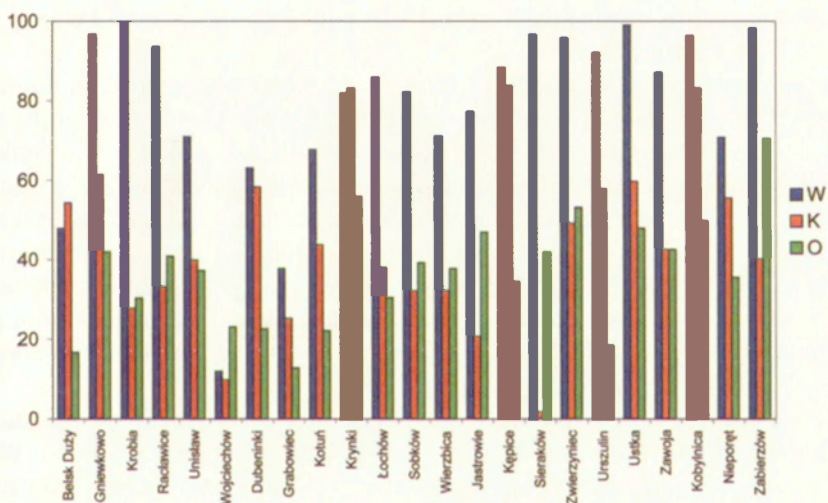
Pomimo dużych nakładów na rozbudowę sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków, nadal istnieją wraźne dysproporcje w zakresie wyposażenia w sieć wodno-ściekową. W 2003 r. 33 898 wsi sołeckich posiadało sieć wodociągową (81% ogółu wsi sołeckich) i zaledwie 6045 sieć kanalizacyjną (14,5%). W przypadku gospodarstw rolnych do wodociągów zbiorowych podłączone było 70,1% wszystkich gospodarstw, natomiast do sieci kanalizacyjnej tylko 8,1%.

Niższe w porównaniu z wodociągami tempo inwestycji w zakresie kanalizacji wynika między innymi z jej dużo wyższej kapitałochłonności i wymogów organizacyjnych. Inwestycje wymagają więc zaangażowania dużego kapitału oraz opracowania wieloletniego planu inwestycyjnego obejmującego koncepcję realizacji, politykę finansową, umowy kredytowe z bankami itp.

Nieproporcjonalny rozwój sieci wodno-kanalizacyjnej potwierdzają wyniki uzyskane w ankietowanych gminach. Aż w 11 z nich, udział gospodarstw wyposażonych w sieć wodociągową do udziału wyposażonych w sieć kanalizacyjną ma się jak 2 : 1. Wśród ankietowanych jednostek najlepsza sytuacja występuje w gminach popegeerowskich (Dubeninki, Kępice, Kobylnica, Krynki), w których gospodarstwa podłączone do wodociągu mają również sieć kanalizacyjną. Niestety brak prac konserwacyjnych oraz nowych inwestycji doprowadziło do dekapitalizacji urządzeń, których jakość nie odpowiada normom. Część urządzeń wodno-kanalizacyjnych jest już nieczynna.

Duże dysproporcje w rozwoju sieci wodno-kanalizacyjnej grożą zanieczyszczeniem gleby i wód gruntowych, wynikającym z odprowadzania ścieków bezpośrednio do gruntu. Często stosowanym rozwiązaniem w gospodarstwach nie podłączonych do kanalizacji są zbiorniki do odprowadzania zanieczyszczeń (tzw. szamba). Niestety szczelność szamb nie zawsze odpowiada normom, a ponadto niektórzy gospodarze chcąc uniknąć kosztów związanych z wywozem nieczystości, wylewają je na pola. O skali zjawiska może świadczyć pośrednio sposób pozbywania się nieczystości przez gospodarstwa domowe. Wśród ankietowanych aż 41% wskazało, że pozbywa się odpadów we własnym zakresie, a pozostałe 59% przez wyspecjalizowane firmy wywozowe.

Rozwój sieci gazowej na wsi koncentruje się przede wszystkim na gęsto zaludnionym obszarze południowo-wschodnim oraz na terenach położonych wokół

Ryc. 33. Odsetek gospodarstw podłączonych do sieci wodociągowej (W) oraz posiadających kanalizację (K) a udział właścicieli gospodarstw domowych oceniających wyposażenie w infrastrukturę techniczną jako dobrą i bardzo dobrą (O)

Proportion of farms connected to mains water (W) and/or having sewerage (K), and proportion of owners of farms assessing their outfitting in technical infrastructure as good or very good (O)

większych aglomeracji miejskich lub w sąsiedztwie gazociągów. Na innych obszarach, w tym szczególnie charakteryzujących się rozproszeniem sieci osadniczej, budowa sieci gazowej jest nieuzasadniona. Alternatywnym sposobem dostarczenia gazu do gospodarstw wiejskich są butle lub duże zbiorniki gazowe.

Począwszy od 1992 r. dynamicznie rozwija się w Polsce sieć telefonii komórkowej. Zyskuje ona coraz większą liczbę abonentów i stanowi konkurencję dla telefonii przewodowej. Od 2000 r. liczba abonentów telefonii przewodowej utrzymuje się na podobnym poziomie, zaś telefonii komórkowej stale rośnie i przewyższa ilościowo już tę pierwszą. Rozwój telefonii przewodowej i poprawa świadczonych usług ma bardzo duży wpływ na dostępność internetu na wsi. Usługi internetowe operatorów telefonii bezprzewodowej są drogie, a inne technologie dostarczania internetu na obszarach wiejskich są słabo rozwinięte.

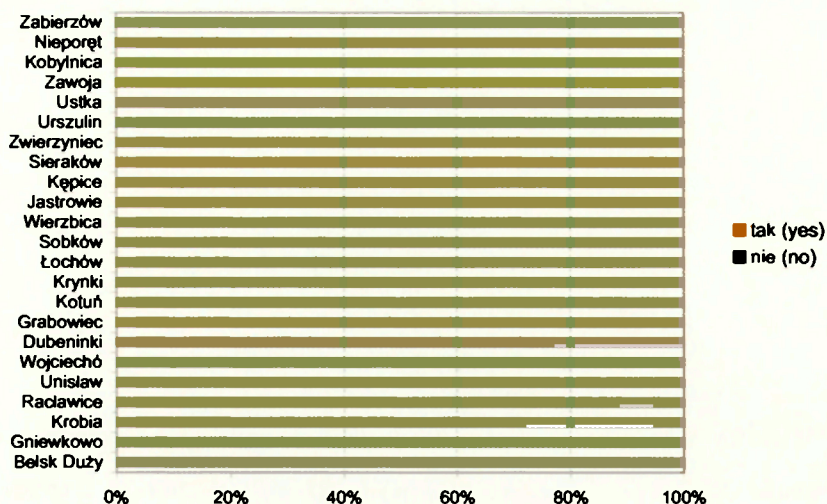
Bezpośrednią dostępność do dóbr i instytucji umożliwia mieszkańcom wsi sieć drogowa i kolejowa. **Wobec likwidacji coraz większej liczby pociągów znaczenie lokalnej komunikacji kolejowej słabnie, a jej funkcje w coraz większym stopniu przejmuje samochodowy transport osobowy.**

Gęstość dróg w Polsce nie odbiega od przeciętnego poziomu europejskiego, jednak wymagają one modernizacji i dostosowania do standardów unijnych. Powszechnie wiadomo, że stan dróg w Polsce jest bardzo zły i wynika to z wieloletnich zaniedbań, wzrostu liczby samochodów oraz niedostosowania dróg do gwałtownego rozwoju transportu samochodowego. Dzięki wsparciu Unii Europejskiej w postaci funduszy strukturalnych sytuacja z roku na rok ulega poprawie i widoczne jest to również na obszarach wiejskich, gdzie coraz więcej dróg gminnych poddaje się modernizacji.

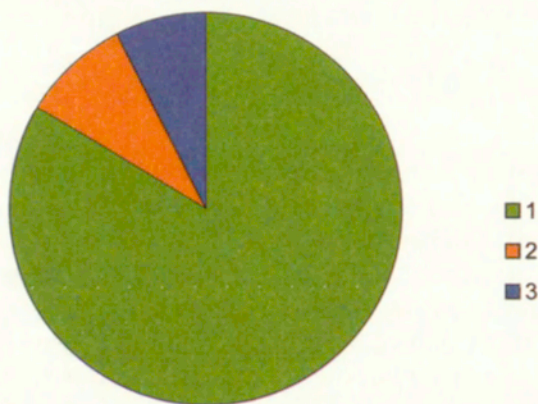
Według badań K. Heffnera (2002) brakiem bezpośredniego dostępu do miasta oraz trudnym lub słabym dostępem charakteryzowało się aż 42% gmin wiejskich i tylko 14% gmin wiejskich posiadało bardzo dogodny lub wyjątkowo sprzyjający dostęp. Nie potwierdziły tego badania ankietowe, w których zapytano mieszkańców wsi o problemy z dojazdem do miasta (ryc. 34). Okazało się bowiem, że tylko co 8 pytany wskazywał na problemy związane z dojazdem do miasta. Najwięcej było ich w gminach położonych peryferyjnie i pozbawionych ważnych szlaków komunikacyjnych (Dubeninki, Grabowiec) oraz gminach miejsko-wiejskich (Jastrowie, Kępice, Sieraków), w których słabo zorganizowany jest system transportu prywatnego.

Najczęstszą przyczyną problemów związanych z dojazdem do miasta jest brak lub zbyt mała liczba zorganizowanych połączeń komunikacyjnych. Wśród innych przyczyn wymieniano też wysokie ceny biletów oraz kłopoty zdrowotne uniemożliwiające swobodne poruszanie się (ryc. 35).

Pomimo znacznej poprawy w wyposażeniu obszarów wiejskich w infrastrukturę techniczną jest ona nadal najważniejszą potrzebą inwestycyjną wymienianą przez mieszkańców wsi. Wśród ankietowanych osób ponad połowa wskazała właśnie na potrzebę poprawy wyposażenia ich miejscowości w infrastrukturę

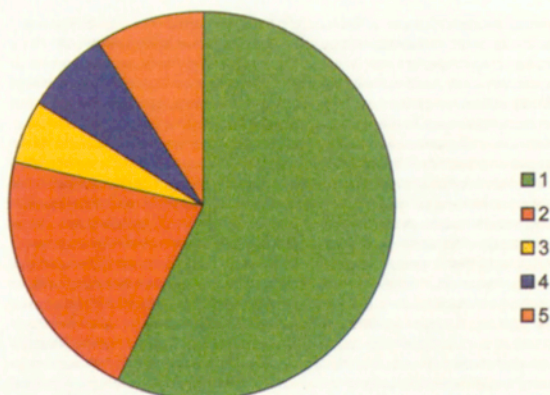

Ryc. 34. Rozkład odpowiedzi na pytanie – czy ma Pan/i/ problemy z dojazdem do miasta?
 Breakdown of answers to the question: *Do you have problems with commuting to the town/city?*

Ryc. 35. Główne problemy związane z dojazdem do miasta
 1 – brak lub zbyt mała liczba autobusów i innych środków transportu osobowego, 2 – wysokie ceny biletów, 3 – kłopoty zdrowotne
 Main problems associated with commuting to the town/city
 1 – buses and other means of transport lacking or too infrequent, 2 – high ticket prices, 3 – health problems.

techniczną. Na drugim miejscu znalazła się poprawa dostępności do infrastruktury społecznej (służby zdrowia, szkół, placówek kulturalnych), włącznie z rozwojem zorganizowanego transportu zbiorowego. Mieszkańcy wsi zwracali też uwagę na konieczność poprawy estetyki otoczenia, a na terenach dotkniętych wysokim bezrobociem na tworzenie nowych miejsc pracy (ryc. 36).

Ryc. 36. Rozkład odpowiedzi na pytanie – *co chciałby Pan/i zmienić lub poprawić w swojej miejscowości*

1 – infrastruktura techniczna, 2 – dostępność do infrastruktury społecznej, 3 – estetykę wsi, 4 – więcej miejsc pracy, 5 – inne

Breakdown of answers to the question: *what would you like to change or improve in your locality?*

1 – technical infrastructure, 2 – access to social infrastructure, 3 – aesthetic features of the village, 4 – more job opportunities, 5 – other

ZIEMIA

Jednym z przejawów urynkowienia gospodarki był wzrost popytu na ziemię. Największy popyt na ziemię występuje w miastach, ale bardzo wysokie ceny zmuszają inwestorów do poszukiwania gruntów pod nowe inwestycje na terenach wiejskich. Największym zainteresowaniem cieszą się grunty w strefach podmiejskich i wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych. Wysoki popyt sprawia, że ich ceny rosną w bardzo szybkim tempie. Na przykład w sąsiedztwie Warszawy ceny 1m² ziemi pod zabudowę osiągają wartość ponad 100 zł

Popyt na ziemię w sąsiedztwie miast związany jest z rozwojem budownictwa mieszkaniowego. Pod nowe tereny mieszkaniowe przeznacza się przede wszystkim słabsze jakościowo użytki rolne po wcześniejszym odrolnieniu. Dlatego ostatnie kilkanaście lat charakteryzuje się wzrostem gruntów odłogowanych, szczególnie na obszarach sąsiadujących z miastami, które oczekują na zmianę przeznaczenia.

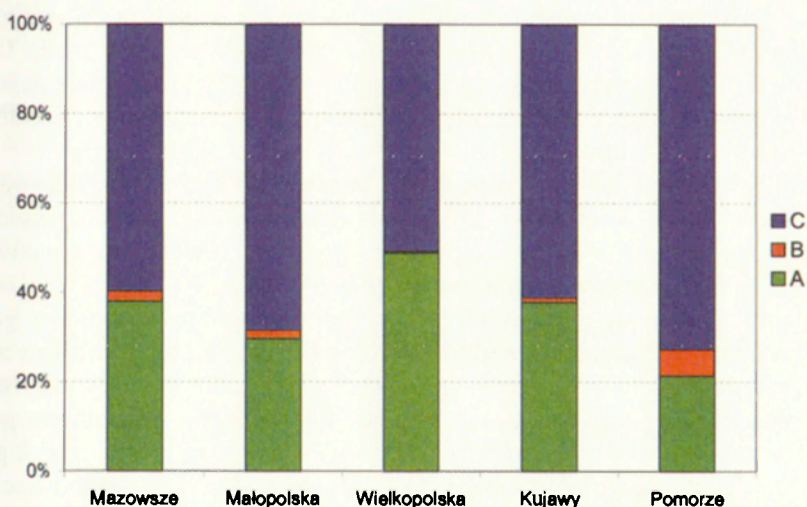
Duży ruch na rynku ziemi występuje też na terenach rekreacyjnych, gdzie powstają coraz to nowe osiedla domków letniskowych, nierzadko przystosowanych do całorocznego użytkowania. Korzystają z tego lokalni mieszkańcy, którzy prócz uzyskania dobrej ceny za słabej jakości grunty znajdują zatrudnienie w usługach i handlu lub zakładają własne przedsiębiorstwa świadczące usługi na rzecz letników.

Popyt na ziemię jest widoczny również wśród rolników. Znaczna grupa właścicieli gospodarstw pytanych o to, czy powierzchnia ich gospodarstw jest wystarczająca, odpowiedziała przecząco. Najwięcej takich odpowiedzi udzielili rolnicy na obszarach charakteryzujących się rolnictwem intensywnym i towarowym. Uzyskany wynik świadczy zatem o tym, że tam, gdzie przed rolnictwem rysują się perspektywy rozwoju, rolnicy chcą zwiększać powierzchnię użytków rolnych, a więc i zwiększać swoją produkcję.

Wśród analizowanych gmin najwięcej negatywnych odpowiedzi wystąpiło w Belsku Dużym (ponad 60% właścicieli stwierdziło, że powierzchnia ich gospodarstw jest niezadowalająca), Gniewkowie (60%), Krobi i Unistawiu (po około 55%). Najmniejsza grupa niezadowolonych była w Kępicach, Ustce i Zawoi (po około 20%) oraz Kotuniu i Krynkach (po około 25%).

W ujęciu regionalnym nie wystąpiły zbyt duże różnice w zakresie zamiarów wobec gospodarstwa. Stosunkowo największa grupa chcących powiększyć gospodarstwo wystąpiła w Wielkopolsce zaś najmniejsza na Pomorzu, gdzie gospodarstwa mają dużą przeciętną powierzchnię (ryc. 37).

Ruch na rynku ziemi powinien przyczyniać się do poprawy struktury agrarnej gospodarstw rolnych. Co prawda rośnie przeciętna powierzchnia gospodarstw, ale za sprawą tych największych, zlokalizowanych na północy. Z drugiej strony procesowi temu towarzyszy niestety wzrost liczby gospodarstw

Ryc. 37. Odpowiedzi ankietowanych na pytanie – czy zamierza Pan/i gospodarstwo powiększyć? (A), zmniejszyć (B), pozostawić bez zmian (C)? w ujęciu regionalnym
 Answers of respondents to the question: do you intend to enlarge or downsize your farm, or leave it as it is?

najmniejszych, na obszarach charakteryzujących się szczególnie niekorzystną strukturą agrarną.

Według Spisu Rolnego z 2002 r. w Polsce było 1956,1 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha, a ich przeciętna powierzchnia wynosiła 8,4 ha użytków rolnych. Większość z nich, bo 1952 tys. stanowiły gospodarstwa indywidualne o przeciętnej powierzchni 7,4 ha użytków rolnych.

W strukturze wielkościowej gospodarstw przeważają gospodarstwa małe o powierzchni poniżej 5 ha. Stanowią one ponad połowę wszystkich gospodarstw rolnych, ale użytkują zaledwie co piątym hektarem. Z kolei gospodarstwa największe, o powierzchni ponad 20 ha, stanowią około 6% gospodarstw, ale w ich posiadaniu jest 35% ogólnej powierzchni użytków rolnych.

Struktura obszarowa gospodarstw wykazuje duże zróżnicowanie przestrzenne. Największą przeciętną wielkością charakteryzują się gospodarstwa na północy kraju (zachodniopomorskie – 17,6 ha, warmińsko-mazurskie – 167 ha, pomorskie – 14,8 ha) najmniejszą – gospodarstwa na południowym wschodzie (małopolskie – 2,6 ha, podkarpackie – 2,8 ha, śląskie – 3,17 ha, świętokrzyskie – 4,4 ha). Ponadto na południowym wschodzie gospodarstwa cechuje największe rozproszenie działek rolnych. Ogółem w Polsce prawie 6% gospodarstw posiadało swoje grunty w 10 i więcej działkach. Tak niekorzystna struktura agrarna wynika przede wszystkim z przeludnienia wsi, co współcześnie przekłada się również na wysoki poziom ukrytego bezrobocia.

W okresie międzypisowym 1996–2002 ubyło około 91 tys. gospodarstw rolnych, a równocześnie nastąpił wzrost ich przeciętnej wielkości. W przypadku gospodarstw indywidualnych ich przeciętna wielkość wzrosła o około 04 ha użytków rolnych. Największy wzrost wystąpił na północy kraju, gdzie stosunkowo łatwo można było nabyć ziemię użytkowaną dotychczas przez sektor państwowy, a obecnie publiczny.

Znamiennym jest fakt, że w ostatnich latach rosła liczba gospodarstw najmniejszych oraz największych, kosztem gospodarstw o średnich powierzchniach, tj. pomiędzy 5 a 20 ha. Największy przyrost powierzchni gruntów rolnych wystąpił w gospodarstwach dużych (tab. 1).

Badania ankietowe potwierdziły fakt nadmiernego rozdrobnienia gospodarstw rolnych. Przeciętne gospodarstwo rolne składało się z 5 kawałków ziemi, przy czym do najdalej położonego gruntu przeciętna odległość wynosiła ponad 3 km. W ujęciu regionalnym potwierdził się fakt dużego rozdrobnienia gospodarstw w południowo-wschodniej części kraju. Największą liczbę działek posiadały gospodarstwa w gminie Zawoja (17 na 1 gospodarstwo), Grabowiec (7,2) i Wojciechów (5,8).

Biorąc pod uwagę strukturę wielkościową gospodarstw, liczba działek ziemi rośnie wraz z wielkością gospodarstw. Okazuje się bowiem, że badane gospodarstwa o powierzchni do 5 ha liczą przeciętnie 3,2 działki, 5–10 ha – 4 działki, 10–20 ha – 5,2 działki, a powyżej 20 ha – 7,3 kawałki ziemi.

Tabela 10. Liczba indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1 ha użytków rolnych i ich powierzchnia wg grup obszarowych

Grupy obszarowe	Liczba gospodarstw (tys.)		Powierzchnia użytków rolnych (tys. ha)	
	1996	2002	1996	2002
1-2	462	517	651	725
2-3	282	281	690	685
3-5	386	349	1509	1353
5-10	521	427	3713	3029
10-15	217	182	2632	2214
15-20	89	84	1530	1438
20-30	56	64	1323	1536
30-50	19	31	719	1172
50 i więcej	9	17	1493	2310

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002, GUS.

Na niekorzystny proces w zakresie rozłogu ziemi może wskazywać fakt, że największe rozdrobnienie wykazują gospodarstwa, których właściciele chcą powiększyć ich powierzchnię. Wśród deklarujących zamiar powiększenia gospodarstwa, przeciętnie liczyło ono 6 kawałków ziemi, natomiast wśród osób chcących zmniejszyć lub sprzedać, gospodarstwo składało się średnio z 3,8 działek.

Słabnie zainteresowanie dzierżawą gruntów. Z badań W. Zglińskiego (2004) wynika, że na obszarach popegeerowskich coraz większa grupa dzierżawców zwraca ziemię będącą własnością sektora publicznego. Często są to grunty „wyjałowione” niewłaściwą gospodarką z pominięciem nawożenia i właściwego zmianowania upraw.

Z przeprowadzonych ankiet wynika, że wśród właścicieli planujących powiększenie gospodarstw rolnych około 62% chce to zrobić drogą kupna, pozostałe zaś 38% – na drodze dzierżawy. Stosunkowo największa grupa rolników chcących dzierżawić ziemię występuje na terenach popegeerowskich, gdzie istnieją wolne zasoby ziemi. W ankietowanych gminach popegeerowskich aż 60% rolników myśli o powiększeniu gospodarstwa właśnie na drodze dzierżawy.

Pomimo rosnącego popytu na ziemię rolniczą, w niektórych regionach kraju duża część użytków rolnych jest czasowo lub długotrwale nie wykorzystywana w produkcji rolnej. Chodzi tu przede wszystkim o grunty orne, które są odłogowane i ugorowane.

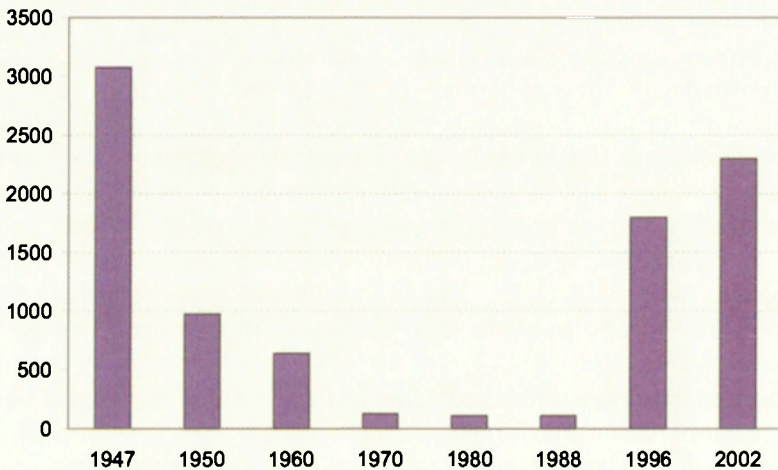
Wzrost powierzchni ugorów i odłogów jest zjawiskiem nowym, nie obserwowanym przed okresem transformacji. Co prawda zaraz po II wojnie światowej powierzchnia nie zasiewanych gruntów ornych była bardzo duża, ale był to wynik zniszczeń wojennych i braku rąk do pracy na terenach odzyskanych. W następnych latach powierzchnia odłogów i ugorów ulegała zmniejszeniu. Po

1989 r. tendencja uległa odwróceniu i ich obszar rósł bardzo szybko, osiągając w 2002 r. ponad 2,3 mln ha (ryc. 38).

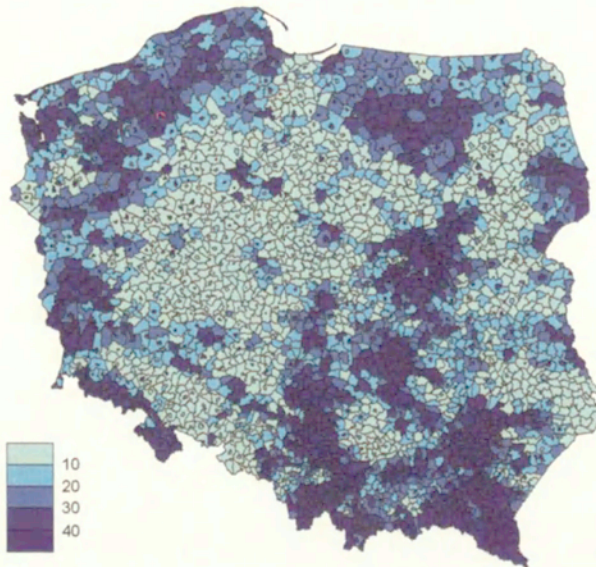
Zaprzestanie uprawy na znacznej powierzchni gruntów ornych wynika z dwóch podstawowych przyczyn – nieopłacalności produkcji rolnej na słabych jakościowo gruntach oraz oczekiwania na odrolnienie gruntów. Na przykład na terenach popegierowskich, gdzie doszło do wyraźnej ekstensyfikacji produkcji rolnej część najłabszych jakościowo gruntów jest od wielu lat nie obsiewana. Z racji niskiej jakości gleb, grunty te nie są atrakcyjne dla rolnictwa i stanowią na ogół własność sektora publicznego. Z podobnej przyczyny wzrósł udział odłogów i ugorów na terenach górskich. Z kolei w **sąsiedztwie Warszawy i wielu innych dużych miast oraz na niektórych obszarach atrakcyjnych turystycznie wzrost udziału odłogów i ugorów należy wiązać z możliwością ich odrolnienia i sprzedaży po bardzo korzystnej cenie.**

Największy udział odłogów i ugorów w powierzchni gruntów ornych występuje na północy i zachodzie kraju, na obszarach górskich, w pasie od Górnego Śląska aż po Łódź, w Górach Świętokrzyskich oraz w sąsiedztwie Warszawy (ryc. 39).

Nowe budownictwo mieszkaniowe na terenach podmiejskich lokalizowane jest często na gruntach, które do niedawna użytkowane były przez rolnictwo. Aby się tak stało, konieczne jest wcześniejsze odrolnienie gruntów i dokonanie odpowiednich zmian w lokalnym planie zagospodarowania przestrzennego. Najłatwiej odrolnić słabe jakościowo grunty, wystarczy bowiem pozostawić je przez kilka lat nieużytkowane, a następnie wystąpić do odpowiedniej instytucji o zmianę sposobu ich zagospodarowania. Takie postępowanie przynosi właścicielowi gruntów ogromne korzyści, bowiem użytki rolne nie osiągają wysokich

Ryc. 38. Zmiana powierzchni odłogów i ugorów w wybranych latach
Changes in the surface of fallow land

Ryc. 39. Udział odlogów i ugorów w powierzchni gruntów ornych, 2002
(źródło: Kulikowski 2003)

Share of fallow land in the surface of arable land, 2002
(source: Kulikowski 2003)

cen, natomiast działki budowlane są od nich kilka lub kilkanaście razy droższe. Tym można m.in. tłumaczyć gwałtowny wzrost gruntów odlogowanych i ugorowanych w sąsiedztwie dużych miast (fot. 15).

Fot. 15. Nowe domy i grunty odlogowane czekające na inwestorów (gmina Nieporęt)
New houses and the fallow land waiting for investors (Nieporęt commune)

PRZEOBRAŻENIA OBSZARÓW WIEJSKICH W UJĘCIU KONTINUUM PRZESTRZENNEGO

Biorąc pod uwagę układy przestrzenne w kraju, procesy na obszarach wiejskich można badać w ujęciu kontinuum przestrzennego. Wykorzystując przy tym teorię rdzenia i peryferii można wydzielić:

- obszary wiejskie w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich (rdzeni),
- obszary wiejskie wzdłuż głównych osi rozwoju,
- obszary wiejskie „graniczne”, położone z dala od aglomeracji i ciągów komunikacyjnych,
- obszary wiejskie peryferyjne.

Wśród obszarów wiejskich największy rozkwit gospodarczy przeżywają tereny sąsiadujące z dużymi aglomeracjami miejskimi. Dotyczy to przede wszystkim rozwoju budownictwa mieszkaniowego oraz handlu i usług. Na rozwój stref podmiejskich wpływa wiele czynników, a wśród nich do najważniejszych należy zaliczyć: dostęp do dużego rynku pracy oraz rynku zbytu towarów i usług, stosunkowo dobre wyposażenie w elementy infrastruktury technicznej i społecznej oraz napływ ludności miejskiej.

W Polsce problematyką strefy podmiejskiej zajmowało się wielu badaczy, a powstałe prace dotyczyły: przenoszenia wzorców budownictwa miejskiego na wieś, zmian w strukturze zatrudnienia ludności wiejskiej pod wpływem urbanizacji i dojazdów do pracy w mieście, zasięgu oddziaływania miasta na wiejską przestrzeń, podziału obszarów miejskich na strefy itp. (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991, 1998; Jedut 1992; Jędrzejczyk, Wilk 1994; Kielczewska-Zaleska 1971; Leszczycki 1977; Liszewski 1987; Zaremba 1962).

Specyfiką obszarów podmiejskich jest ich wysoki poziom rozwoju w stosunku do innych obszarów wiejskich w kraju. Najzamożniejsze obszary znajdują się przede wszystkim w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich (Kraków, Łódź, Poznań, Trójmiasto, Warszawa, miasta Górnego Śląska), gdzie tworzą zwarte kompleksy kilkunastu, kilkudziesięciu gmin. Mniejsze grupy zamożnych gmin występują w sąsiedztwie Białegostoku, Lubina Olsztyna, Rzeszowa, Szczecina, Torunia-Bydgoszczy i Wrocławia. Miasta te odgrywają rolę „biegunów rozwoju” promieniujących na sąsiadujące z nimi obszary wiejskie. Funkcje pełnione przez obszary podmiejskie skłaniają do pytania – czy są to jeszcze obszary wiejskie?

Z każdym rokiem na obszarach podmiejskich słabnie funkcja rolnicza, której miejsce zajmuje handel, usługi i mieszkalnictwo. Rodzi to czasem konflikty w zakresie kierunków zagospodarowania ziemi oraz sprawia, że wsie zatracają swój dotychczasowy krajobraz i architekturę zabudowy. Ponadto rozwój mieszkalnictwa i innych funkcji gospodarczych wypiera rolnictwo w kierunku peryferii. Gospodarstwa czerpiące dotychczas główne dochody z rolnictwa podejmują działalność pozarolniczą. Na przykład we wsi Jabłonna pod Warszawą, od dawna znanej ze szklarniowej uprawy warzyw i kwiatów, większość budynków szklarniowych zmieniła swoje przeznaczenie na magazyny, hurtownie, sklepy itp. (fot. 16). Był to też efekt rosnących cen energii, nieopłacalności produkcji rolnej i utraty rynków zbytu.

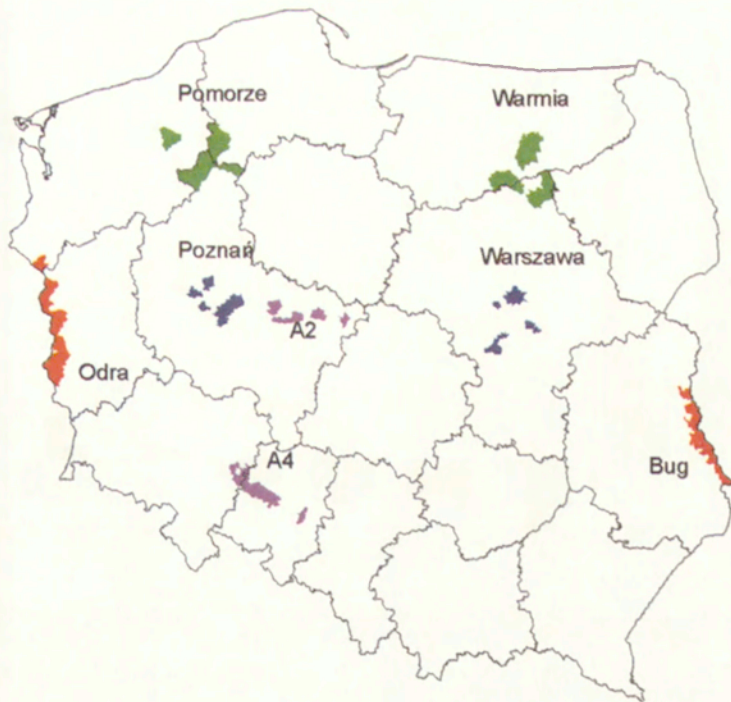
Fot. 16. Szklarnie zagospodarowane pod magazyn materiałów budowlanych i auto-komis (wieś Jabłonna pod Warszawą)

A glasshouse being run as a building-materials warehouse and used car showroom (at Jabłonna near Warsaw)

Podobnie dynamiczny rozwój charakteryzuje obszary wiejskie położone wzdłuż głównych osi rozwoju, którymi są najważniejsze krajowe ciągi komunikacyjne. Dzięki dobrej dostępności komunikacyjnej mogą się tam rozwijać podobne funkcje jak na obszarach bezpośrednio sąsiadujących z miastami. Wśród nich najszybszym tempem rozwoju charakteryzują się usługi oraz mieszkalnictwo.

Korzystne położenie osłabia procesy migracyjne. Okazuje się bowiem, że w przeciwieństwie do obszarów podmiejskich, obszary położone wzdłuż głównych osi rozwoju charakteryzują się bardzo niewielkimi ruchami migracyjnymi. Ich cechą jest przy tym niewielka przewaga napływu ludności. Aby to potwierdzić wybrano kilka zespołów gmin reprezentujących cztery analizowane typy obszarów wiejskich (ryc. 40).

W gminach położonych wzdłuż głównych osi rozwoju wystąpiły w trzech różnych latach (1995, 1999, 2003) najmniejsze ruchy migracyjne. Na przeciwnym biegunie znalazły się obszary podmiejskie, gdzie dynamika ruchów migracyjnych była bardzo duża (ryc. 41).

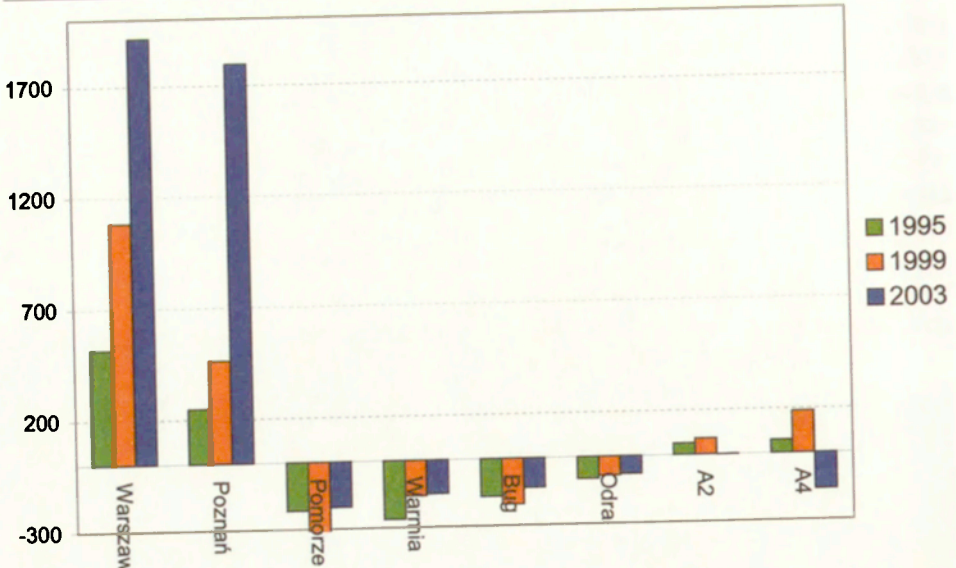
Ryc. 40. Gminy reprezentujące cztery typy obszarów wiejskich (Warszawa, Poznań – podmiejskie; A2, A4 – wzdłuż osi rozwoju; Pomorze, Warmia – „graniczne”; Odra, Bug – peryferyjne)

Gminas representative of four types of rural area (Warsaw, Poznań – suburban gminas, A2, A4 – gminas along axes of development, Pomerania and Warmia – gminas representing “typical” rural areas, Odra, Bug – peripheral gminas).

Obszary peryferyjne charakteryzuje na ogół stagnacja lub ubytek liczby ludności. Do początku lat dziewięćdziesiątych były to tereny znacznego odpływu ludności młodej. Proces ten został w znacznym stopniu zahamowany ograniczeniami na rynku pracy oraz „wysyceniem” tych obszarów z ludności mobilnej. Współcześnie obszary peryferyjne cechuje ubytek naturalny ludności oraz nieznaczny odpływ młodzieży.

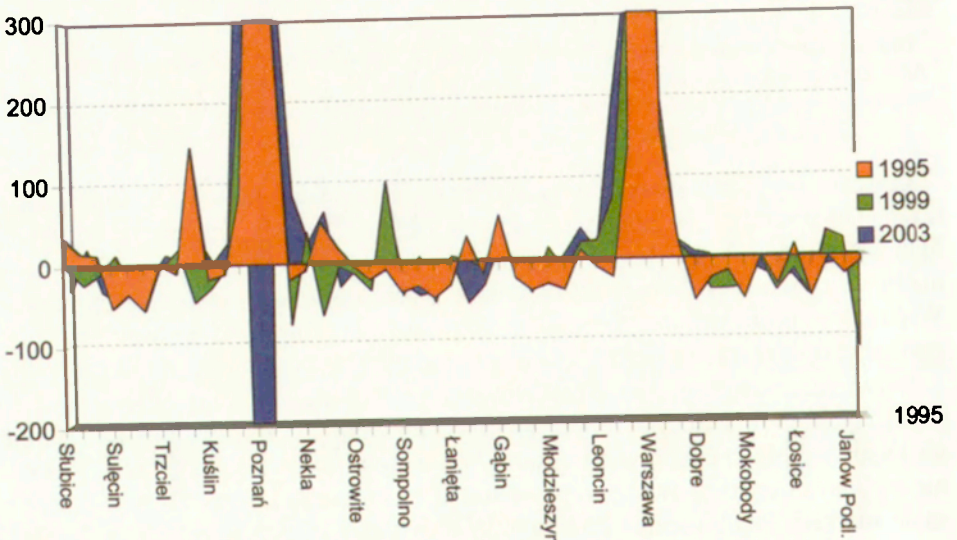
Potwierdzeniem tego może być również analiza bilansu migracji w gminach położonych na linii Słubice-Poznań-Warszawa-Janów Podlaski (ryc. 42). Na tle większości gmin cechujących się na ogół niewielkim ubytkiem ludności wyraźnie wybijają się gminy położone w sąsiedztwie Poznania i Warszawy, w których saldo migracji jest wyraźnie dodatnie. W przypadku miasta Poznania, w 2003 r. wystąpił stosunkowo wysoki odpływ ludności.

W wyniku wcześniejszych i współczesnych migracji struktura demograficzna obszarów wiejskich położonych peryferyjnie została zachwiana i cechuje ją stosunkowo wysoki odsetek ludności starej oraz nadmierny udział mężczyzn

Ryc. 41. Ruchy migracyjne w gminach reprezentujących cztery typy obszarów wiejskich (patrz ryc. 40)

Migratory movements in gminas representative of the four types of rural area (see Fig. 40).

Ryc. 42. Bilans migracji w wybranych latach w gminach położonych na linii Słubice-Poznań-Warszawa-Janów Podlaski

Migration balance in selected years in gminas located along the Słubice-Poznań-Warsaw-Janów Podlaski axis.

w strukturze płci. Tereny takie nazywać można ludnościowymi obszarami problemowymi (Bański 2002).

Innym typowym procesem na obszarach marginalnych jest szybki wzrost powierzchni niezagospodarowanych ziem rolniczych, związany z upadkiem sektora państwowego oraz nieopłacalnością produkcji rolnej lub starzeniem się wsi i brakiem rąk do pracy. Co prawda równie szybko rosła powierzchnia odłogów na obszarach podmiejskich, ale źródłem tego zjawiska było przeznaczenie gruntów w przyszłości pod inne formy użytkowania.

Sektor państwowy dysponował dużymi powierzchniami gruntów rolnych przede wszystkim na północy kraju i tam wzrost gruntów nieużytkowanych był największy. Są to na ogół grunty orne niskiej jakości, na których opłacalność produkcji rolnej jest bardzo niska. Część z nich zostanie zalesiona, reszta zaś wróci prawdopodobnie do produkcji rolnej w postaci użytków zielonych.

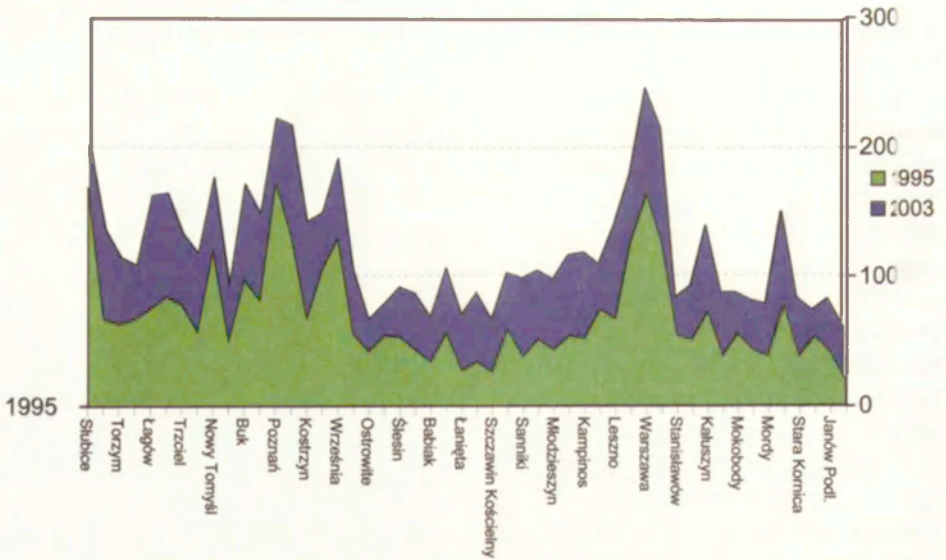
W przeciwieństwie do obszarów podmiejskich na terenach peryferyjnych ruch budowlany był znikomy. We wschodniej części kraju jest wiele takich gmin, na terenie których w ciągu ostatnich 5 lat nie powstał ani jeden nowy budynek mieszkalny¹. Tym niemniej stare budynki były modernizowane i wyposażane w nowe elementy infrastruktury technicznej. Coraz większego znaczenia nabiera też przejmowanie budynków gospodarskich przez mieszkańców miast na własne potrzeby – tzw. drugie domy.

O różnicach w aktywności gospodarczej pomiędzy obszarami podmiejskimi a obszarami peryferyjnymi świadczy liczba działających podmiotów gospodarczych (ryc. 43). Najwięcej podmiotów gospodarczych jest w sąsiedztwie dużych miast, a ich liczba stopniowo spada w kierunku peryferii. Należy jednak podkreślić, że pod względem tempa wzrostu liczby podmiotów gospodarczych peryferia nie odbiegają od obszarów podmiejskich.

Duża aktywność gospodarcza obszarów sąsiadujących z miastami oraz dynamiczny rozwój budownictwa mieszkaniowego przekłada się na ponadprzeciętny przyrost dochodów własnych w budżetach gmin. Analiza dochodów własnych gmin (z wyłączeniem obszarów miejskich) w latach 1995–2003 wskazuje, że najkorzystniejsze zmiany miały miejsce w sąsiedztwie aglomeracji miejskich (Białystok, Kraków, Łódź, Poznań, Trójmiasto, Toruń-Bydgoszcz, Warszawa, Wrocław). Poza obszarami sąsiadującymi z dużymi aglomeracjami znaczące wzrosty dochodów budżetowych wystąpiły w gminach zlokalizowanych na obszarach atrakcyjnych turystycznie oraz położonych wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych (ryc. 44).

Przeprowadzona analiza wyraźnie wskazuje, że wśród obszarów wiejskich za największego beneficjenta okresu transformacji należy uznać tereny sąsiadujące z dużymi i średnimi miastami. Wyraźnym potwierdzeniem tego są opinie miesz-

¹ Należy przy tym mieć na uwadze fakt, że wiele nowych budynków, pomimo ich zamieszkania, nie jest zgłaszanych do ewidencji. Powodem tego jest przede wszystkim chęć opóźnienia opłaty podatkowej oraz wykorzystania odpisów od podatku.

Ryc. 43. Podmioty zarejestrowane w systemie REGON w gminach położonych na linii Słubice-Poznań-Warszawa-Janów Podlaski

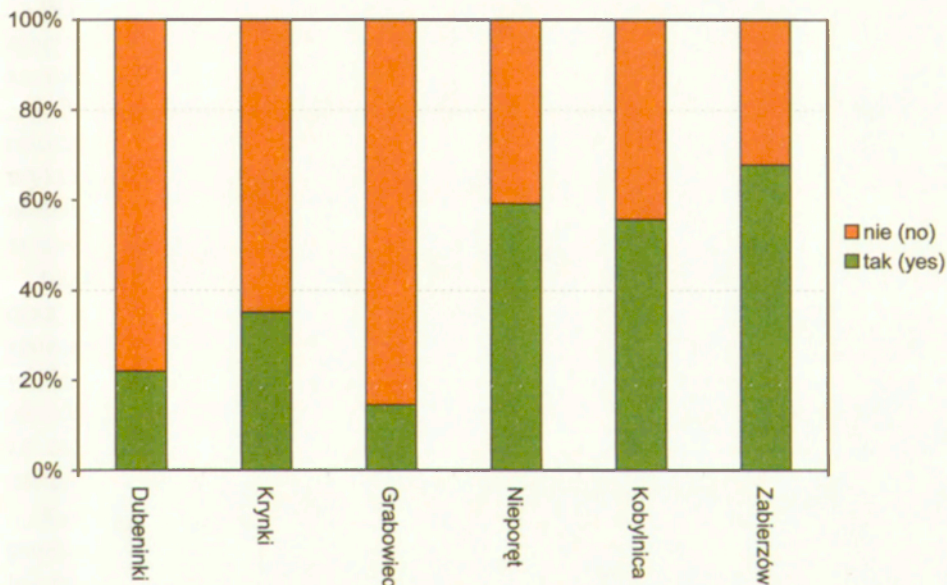
Businesses registered by the REGON system in the gminas located along the Słubice-Poznań-Warsaw-Janów Podlaski axis.

Ryc. 44. Gminy, w których dochody własne wzrosły w latach 1995–2003 ponad przeciętną krajową. Gminas in which own incomes rose by more than the national average in the years 1995–2003

kańców tych obszarów na temat zmian, jakie miały miejsce w ich otoczeniu w ostatniej dekadzie ubiegłego stulecia. Postawiono im mianowicie pytanie – *czy po 1990 r. zauważył Pan/i/ korzystne zmiany w swoim otoczeniu?* Ponad połowa pytanych z obszarów podmiejskich odpowiedziała twierdząco, a zatem uznali oni, że zaistniałe zmiany idą w dobrym kierunku (ryc. 45). Z kolei na obszarach peryferyjnych odpowiedzi takiej udzielił zaledwie co piąty pytany. Większość mieszkańców wsi peryferyjnych wypowiedziała się zatem negatywnie o zachodzących współcześnie zmianach na ich terenie.

Ta negatywna ocena współczesnych przekształceń wynika z braku możliwości adaptacji do nowych warunków społeczno-gospodarczych. Obszary peryferyjne – na ogół monofunkcyjne – nie są w stanie rozwijać się bez pomocy z zewnątrz. Spadek opłacalności produkcji rolnej w latach 90. spowodował, że na obszarach peryferyjnych pogłębiała się bieda, a przedstawione wyniki ankiety wyrażają frustrację mieszkającej tam ludności.

Ryc. 45. Odpowiedzi na pytanie – *czy okres po 1990 r. przyniósł w Pana/i/ miejscowości korzystne zmiany?*

Responses to the question: *has the period since 1990 brought favourable changes in your locality?*

OCENA WSPÓLCZESNYCH PROCESÓW I ZJAWISK NA WSI

Oceniając wpływ różnorodnych zjawisk i procesów na rozwój obszarów wiejskich wyróżniono: zjawiska stymulujące rozwój obszarów wiejskich, hamujące rozwój obszarów wiejskich oraz zjawiska o niejednoznacznym wpływie na rozwój obszarów wiejskich. W tak nakreślonym podziale można umieścić najważniejsze zjawiska i procesy, jakie miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych i na początku tego wieku.

Wśród zjawisk demograficznych i społecznych stymulujących lub pobudzających rozwój obszarów wiejskich znajdują się: poprawa poziomu wykształcenia, koncentracja przestrzenna ludności oraz wzrost aktywności społecznej. Poprawa poziomu wykształcenia wynika z wyższych aspiracji zawodowych młodzieży, potrzeb rynku oraz poprawy dostępności do szkół wyższych. Poziom wykształcenia ludności wzrastał w ostatnich latach dynamicznie i można mieć nadzieję, że w przyszłości tempo zmian będzie jeszcze większe, a wieś będzie zmniejszać dystans w tym zakresie, jaki dzieli ją do miasta.

Ludność lepiej wykształcona jest bardziej aktywna gospodarczo i społecznie oraz mniej konserwatywna. Trzeba jednak zauważyć, że poziom kształcenia szczególnie na uczelniach prywatnych jest zróżnicowany i często pozostawia wiele do życzenia. Chodzi tu głównie o nowe uczelnie powstałe w małych ośrodkach i kształcące przede wszystkim w systemie zaocznym. Można przyjąć, że zapłacenie za studia jest równoznaczne z ich ukończeniem, bez większych nakładów pracy.

Koncentracja ludności wymusza rozwój nowych funkcji gospodarczych oraz poprawę wyposażenia wsi w infrastrukturę społeczną i techniczną. Dzieje się tak przede wszystkim w strefach podmiejskich dużych miast, gdzie intensywnie rozwija się mieszkalnictwo, usługi, handel, drobna wytwórczość i towarzyszy temu wzrost zapotrzebowania na nowe elementy infrastruktury. Zmiany takie dostrzec można również w sąsiedztwie mniejszych miast oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych. Nadmierna koncentracja ludności może jednak wywoływać konflikty przestrzenne.

Ostatnie kilkanaście lat charakteryzuje wyraźny wzrost aktywności społecznej mieszkańców wsi. Nie potwierdzają tego może ostatnie wybory parlamentarne oraz prezydenckie, w których udział mieszkańców wsi był najniższy od 1989 r., ale inne fakty, tj. kilkakrotny wzrost liczby organizacji społecznych

Tabela 11. Ocena współczesnych zjawisk i procesów na wsi

	Procesy i zjawiska wskazujące na rozwój	Procesy i zjawiska o niejednoznacznej ocenie	Procesy i zjawiska hamujące rozwój
Procesy i zjawiska przyrodnicze	- poprawa jakości środowiska przyrodniczego - eliminacja źródeł zanieczyszczenia	wzrost powierzchni terenów chronionych	- gwałtowne zjawiska atmosferyczne - erozja gleb - epidemiczne choroby zwierząt gospodarskich
Procesy i zjawiska demograficzne i społeczne	- koncentracja ludności - wzrost poziomu wykształcenia - wzrost aktywności społecznej		- depopulacja - starzenie się wsi - zachwiana struktura płci - ubóstwo i wykluczenie społeczne
Procesy i zjawiska gospodarcze	- rozbudowa sieci kanalizacyjnej i wodociągowej - poprawa dostępności komunikacyjnej - rozwój sieci teleinformatycznej - rozwój funkcji pozarolniczych - wzrost aktywności gospodarczej	- wzrost powierzchni gruntów odłogowanych - ekstensyfikacja rolniczego użytkowania ziemi - ubytek użytków rolnych - upadek państwowego sektora rolniczego - spadek liczby dwuzawodowych	- nieproporcjonalny rozwój elementów infrastruktury - bezrobocie - nadmiar rąk do pracy w rolnictwie - wzrost liczby mieszkańców utrzymujących się z rent i emerytur

Źródło: opracowanie własne.

oraz udział mieszkańców w działaniach na rzecz rozwoju infrastruktury świadczą o coraz większym zainteresowaniu własnym otoczeniem.

Wśród procesów i zjawisk demograficznych hamujących rozwój obszarów wiejskich znalazły się: depopulacja, starzenie się ludności, zachwiana struktura płci oraz ubóstwo i wykluczenie społeczne. Pierwsze trzy elementy, które wzajemnie się uzupełniają, należy potraktować łącznie. Procesowi depopulacji towarzyszy zwykle wzrost przeciętnej wieku oraz niekorzystne zmiany w strukturze płci. Dotyka to w sposób istotny tylko niektóre obszary wiejskie, głównie na wschodzie kraju. Włącza się je do obszarów problemowych wymagających zewnętrznej pomocy. Z drugiej jednak strony dzięki mało intensywnemu zagospodarowaniu przestrzeni, są to tereny na ogół „czyste” i atrakcyjne z turystycznego i przyrodniczego punktu widzenia. Przy rosnącym popycie turystycznym i modzie osiedlania się na „terenach spokojnego życia” obszary te mogą w niedalekiej przyszłości ulec nowym trendom rozwojowym. Trzeba jednak przy tym pamiętać, aby nie zniszczyć tego, co może być podstawą ich rozwoju – przyrody i krajobrazu.

Obszary wiejskie charakteryzujące się zachwianiem struktury demograficznej należą też w większości do obszarów ubóstwa. Jak już wspomniano wyżej, stoją przed nimi szanse, które trzeba wykorzystać. Są też jednak takie obszary ubó-

stwa, które wymagają innej strategii rozwoju i dużej pomocy z zewnątrz. Należą do nich głównie obszary popegeerowskie, z zaniedbaną infrastrukturą i bezrobociem. Obecnie, często jedynym rozwiązaniem dla mieszkańców jest ucieczka do miasta. Wydaje się, że w przyszłości jakkolwiek rozwój tych terenów będzie zależał przede wszystkim od wewnętrznej aktywności społecznej ich mieszkańców.

W zakresie zmian w użytkowaniu ziemi trudno o jednoznaczną ocenę zjawisk. Na przykład ubytek użytków rolnych może stymulować rozwój, jeśli ziemia przeznaczona jest pod bardziej intensywne użytkowanie. Z drugiej strony zalesianie słabych jakościowo gruntów rolnych nie może świadczyć bezpośrednio o rozwoju, lecz tylko o racjonalizacji użytkowania ziemi.

Podobnie odłogowanie gruntów może oznaczać chęć ich odrolnienia i przeznaczenia np. pod zabudowę mieszkaniową lub inne funkcje gospodarcze (usługi, handel, rekreację) oznaczające rozwój jakiegoś obszaru lub przeciwnie wskazuje na zahamowanie rozwoju i pozostawienie w użytkowaniu tylko gruntów dobrych jakościowo. Dzieje się tak na przykład na terenach popegeerowskich, gdzie część gruntów niskiej jakości pozostaje niezagospodarowana.

Bardziej oczywista jest ocena zjawisk w zakresie infrastruktury technicznej. Rozbudowa sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, poprawa dostępności komunikacyjnej i rozbudowa sieci teleinformatycznej, to jedne z podstawowych procesów stymulujących rozwój społeczno-gospodarczy jakiegoś obszaru. Wymienione elementy infrastruktury technicznej są wręcz warunkiem koniecznym właściwego rozwoju oraz nowych inwestycji. Dlatego też rozbudowa infrastruktury technicznej i poprawa jej jakości są pierwszoplanowymi zadaniami, jakie stawia sobie większość władz samorządowych różnego szczebla w Polsce.

Negatywnym zjawiskiem jest natomiast nieproporcjonalny rozwój elementów infrastruktury. Chodzi tu głównie o sieć wodociągową i kanalizacyjną. Pierwsze lata XXI w. przyniosły poprawę tej sytuacji, kiedy to nowe inwestycje w infrastrukturze kierowane były na budowę nowych odcinków sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków. Tym niemniej nadal większość gmin posiada dobrze rozwiniętą sieć wodociągową i wyraźne niedobory sieci kanalizacyjnej.

Likwidacja państwowego sektora rolniczego jest oceniana bardzo różnie. Według niektórych badaczy była ona zbyt pochopna, za szybka i bez dostatecznie dobrych koncepcji dotyczących sposobów zagospodarowania gruntów po byłych PGR-ach. Część tych gospodarstw wykazywała dobrą sytuację ekonomiczną i powinna pozostać, bądź podlegać powolnej restrukturyzacji.

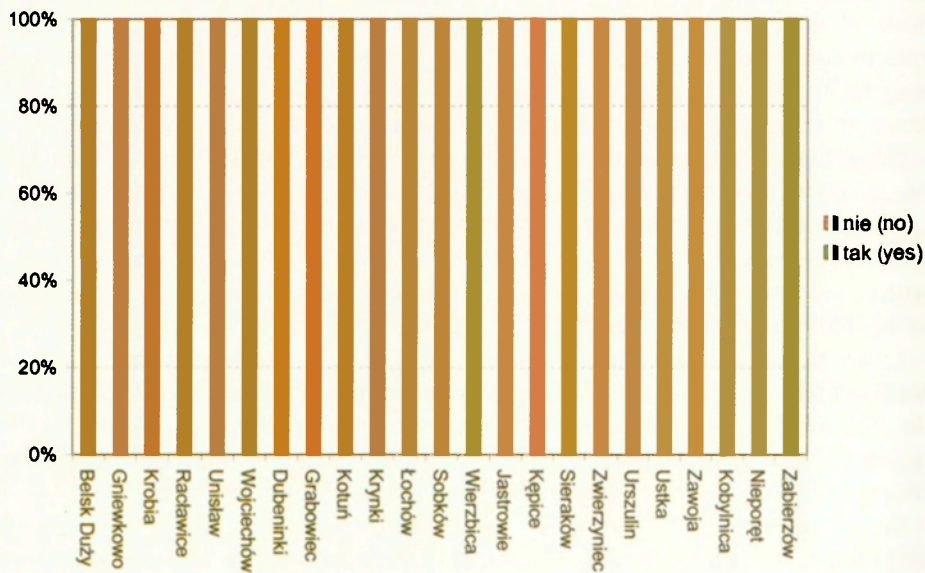
Wśród mieszkańców wsi oceny współczesnych przekształceń na terenach wiejskich są również niejednoznaczne, a to przecież oni są ich bezpośrednimi obserwatorami i beneficjentami. Na ogół w środkach masowego przekazu oraz wśród licznej grupy badaczy oceny zmian na wsi mają korzystny wymiar. Trudno się z tym nie zgodzić. Biorąc jednak pod uwagę dynamikę zmian „na lepsze” w miastach, dojdziemy do wniosku, że wieś z niewielkimi wyjątkami pozosta-

wała przez długi czas w „uśpieniu”, a dokonujące się pozytywne zmiany przebiegały wolno, równoważąc tylko niekorzystne zjawiska społeczne i gospodarcze. Przez cały okres po 1989 r. rosła polaryzacja przestrzenna wsi. Stąd też mieszkańcy wsi z rezerwą przyjęli współczesne przemiany, doszukując się w nich w większym stopniu problemów niż korzyści.

Potwierdzają to badania terenowe wykonane w wybranych 23 gminach. Na pytanie – *czy lata dziewięćdziesiąte przyniosły na wsi korzystne zmiany*, na ogół więcej niż połowa pytaných osób odpowiedziała negatywnie. Najwięcej takich odpowiedzi było w gminach położonych peryferyjnie lub na tzw. obszarach problemowych (Dubeninki, Grabowiec, Kępice, Jastrowie, Zwierzyniec). Uzasadnić to można faktem późnego docierania na te obszary pozytywnych impulsów. Z kolei w gminach podmiejskich większość pytaných wskazywała na pozytywne zmiany (ryc. 46).

Najmniej korzystnie oceniła zmiany na wsi ludność słabo wykształcona. Tylko około połowy pytaných z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym uznało, że w ich otoczeniu nastąpiły korzystne zmiany. W przypadku osób z wykształceniem średnim i wyższym odpowiedzi takiej udzieliło 80% pytaných.

Podobny rozkład odpowiedzi uzyskano w innym pytaniu dotyczącym zmian jakie mogą nastąpić po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Najmniej

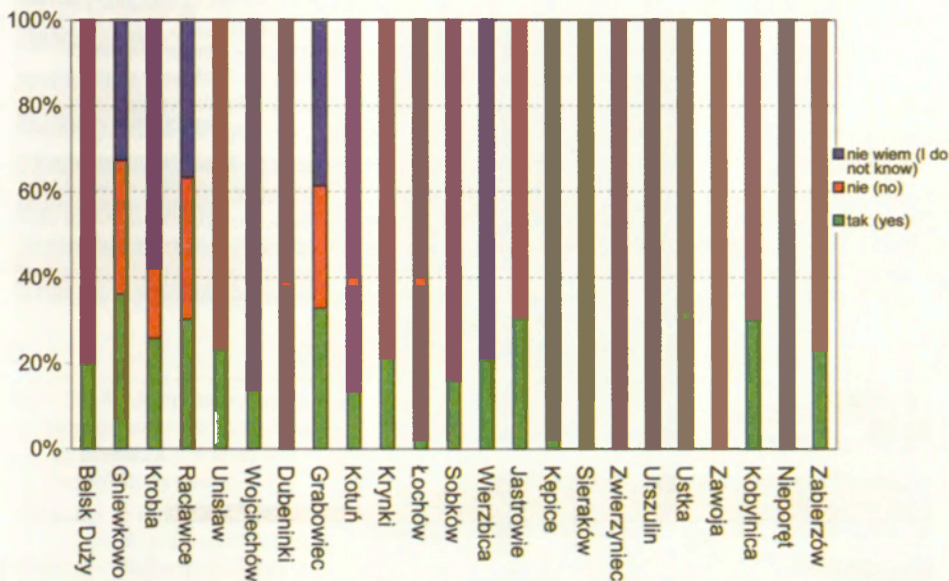

Ryc. 46. Struktura odpowiedzi na pytanie – *czy lata po 1990 r. przyniosły w Pana(i) wsi korzystne zmiany?*

Structure to responses to the question: *has the period since 1990 brought favourable changes in your locality?*

pozytywnych odpowiedzi pochodziło z obszarów peryferyjnych i opóźnionych w rozwoju, najwięcej zaś z gmin podmiejskich (ryc. 47). Na uwagę zasługuje też fakt, że połowa zapytanych nie potrafiła udzielić na to pytanie konkretnej odpowiedzi, co może wynikać ze słabej informacji bądź braku zainteresowania tym tematem.

Ryc. 47. Struktura odpowiedzi na pytanie – czy przystąpienie Polski do UE zmieni coś w Pana/i/ otoczeniu?

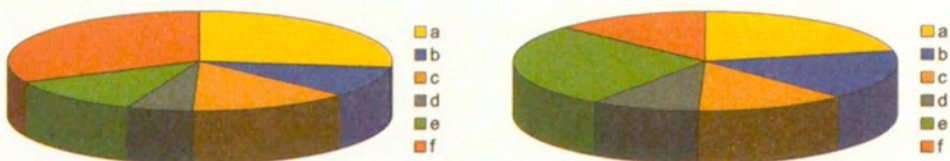
Structure to responses to the question: *has Poland's accession to the EU changed something in your surroundings?*

Interesujących danych na temat obaw i nadziei związanych z akcesją z UE dostarczyło następane pytanie, w którym ankietowani byli proszeni o wskazanie szans i zagrożeń, jakie stwarza przystąpienie Polski do Unii Europejskiej (ryc. 48)¹.

Struktura odpowiedzi w ujęciu regionalnym była podobna (ryc. 49). We wszystkich przeważała odpowiedź, że szans nie ma, z tym, że najwięcej – około połowy takich odpowiedzi było na Mazowszu. Duże nadzieje natomiast związane są z poprawą na rynku pracy, w tym szczególnie z możliwością podjęcia pracy za granicą.

Dużo większe zróżnicowanie dotyczy odpowiedzi na temat zagrożeń, jakie stwarza integracja z UE (ryc. 50). Mieszkańcy Lubelszczyzny obawiali się najbardziej wzrostu cen i podatków, z kolei mieszkańcy Mazowsza ubożenia i bez-

¹ Pytani mieli możliwość podania kilku odpowiedzi, ale na ogół podawali jedną.

Ryc. 48. Struktura odpowiedzi na pytanie – *proszę wymienić, jakie szanse i jakie zagrożenia bezpośrednio dla Pana(i) stwarza przystąpienie Polski do UE*

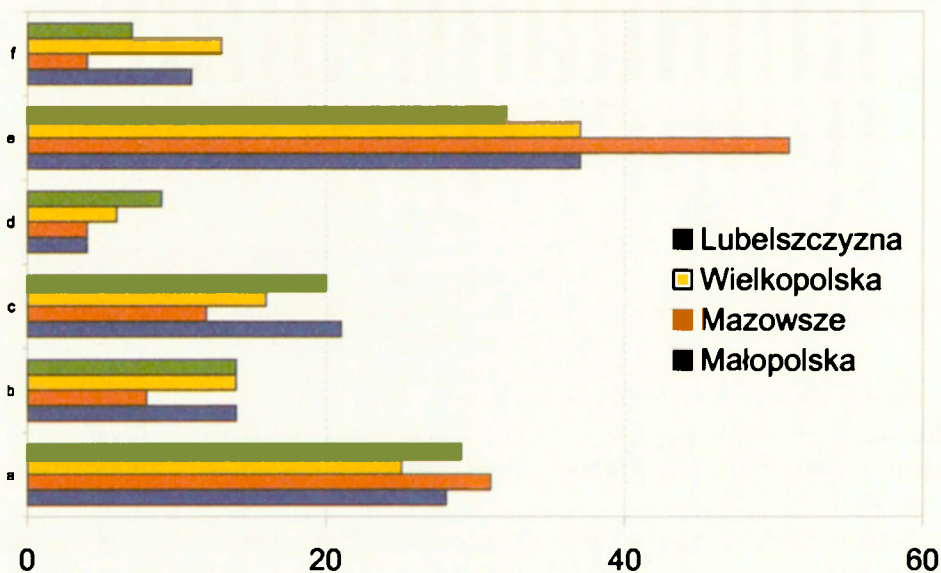
Szanse: a – możliwość znalezienia pracy, b – wzrost zarobków, c – szansa dla dzieci i młodzieży, d – poprawa warunków bytowych, e – inne, f – brak szans

Zagrożenia: a – wzrost cen i podatków, b – ubóstwo i bezrobocie, c – konkurencja i wysokie wymagania jakościowe, d – upadek lub niedorozwój rolnictwa, e – inne, f – brak zagrożeń

Structure to responses to the question: *please mention the opportunities and threats for you directly that Poland's accession to the EU has generated*

Opportunities: a – possibility of finding work, b – increased earnings, c – opportunities for children and young people, d – improved living conditions, e – other, f – no opportunities.

Threats: a – higher prices and taxes, b – poverty and unemployment, c – competition and exacting quality requirements, d – the collapse or underdevelopment of agriculture, e – other, f – no threats

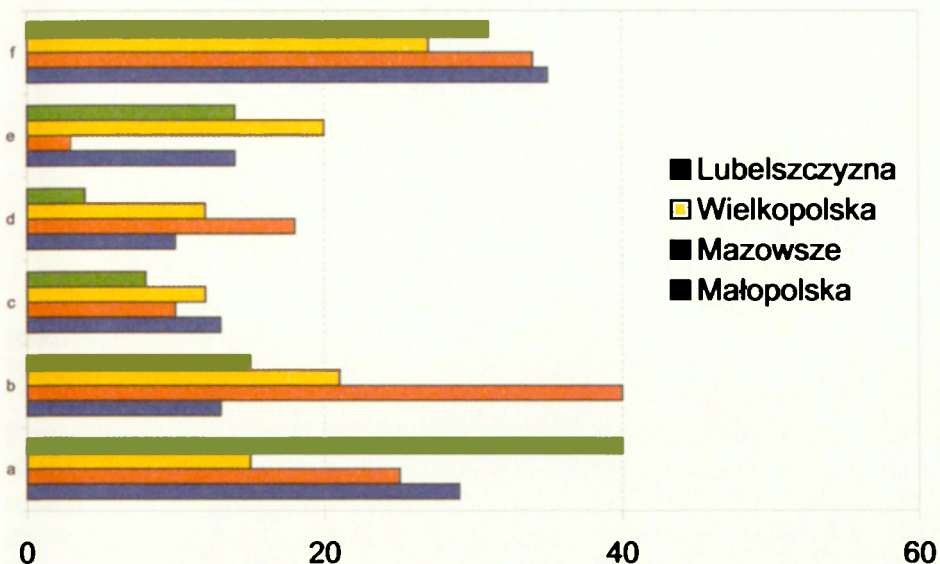

Ryc. 49. Struktura odpowiedzi na pytanie – *proszę wymienić, jakie szanse i jakie zagrożenia bezpośrednio dla Pana(i) stwarza przystąpienie Polski do UE – w ujęciu regionalnym*

Szanse: a – możliwość znalezienia pracy, b – wzrost zarobków, c – szansa dla dzieci i młodzieży, d – poprawa warunków bytowych, e – brak szans, f – inne

Structure to responses to the question: *please mention the opportunities and threats for you directly that Poland's accession to the EU has generated – by regions*

Opportunities: a – possibility of finding work, b – increased earnings, c – opportunities for children and young people, d – improved living conditions, e – no opportunities, f – other

Ryc. 50. Struktura odpowiedzi na pytanie – *proszę wymienić, jakie szanse i jakie zagrożenia bezpośrednio dla Pana(i) stwarza przystąpienie Polski do UE* – w ujęciu regionalnym
 Zagrożenia: a – wzrost cen i podatków, b – ubożenie i bezrobocie, c – konkurencyjność i wysokie wymagania, d – upadek lub trudności rolnictwa, e – brak zagrożeń, f – inne

Structure to responses to the question: *please mention the opportunities and threats for you directly that Poland's accession to the EU has generated* – by regions
 Threats: a – higher prices and taxes, b – poverty and unemployment, c – competition and exacting quality requirements, d – the collapse or underdevelopment of agriculture, e – no threats, f – other

robocia. Wysokie ceny i podatki są także dużą przeszkodą dla ankietowanych z obszaru Małopolski i Mazowsza, natomiast w Wielkopolsce zwróciło na uwagę tylko około 15% pytanych.

PERSPEKTYWY ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH W ŚWIETLE DOKUMENTÓW PLANISTYCZNYCH I STRATEGICZNYCH

Rozwój regionalny oraz struktury przestrzennej kraju, w tym rozwój obszarów wiejskich, kreowany jest w znacznym stopniu poprzez kierunki działań społecznych i gospodarczych, które są zawarte w dokumentach planistycznych i strategicznych różnego szczebla. Na szczeblu centralnym trwają intensywne prace połączone z konsultacjami społecznymi nad *Narodowym Planem Rozwoju 2007–2013*¹ oraz opracowywanymi na jego bazie dokumentami branżowymi (włącznie z mającą podstawowe znaczenie dla rozwoju obszarów wiejskich *Strategią Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa na lata 2007–2013*), *Narodową Strategią Rozwoju Regionalnego*² i *Aktualizacją Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*. Dokumenty te będą określały w najbliższych latach kierunki rozwoju polskiej wsi, różnicowanie jej struktury przestrzennej oraz wskazywały m.in. kierunki rozwiązywania różnorodnych problemów dotyczących obszarów wiejskich.

Narodowy Plan Rozwoju (NPR) jest dokumentem niezbędnym do „zdyskontowania” członkostwa w Unii Europejskiej, w tym głównie wykorzystania środków oferowanych nam przez Unię. NPR na lata 2004–2006 przygotowano w celu identyfikacji działań finansowanych ze środków funduszy strukturalnych. Natomiast NPR na lata 2007–2013 dotyczy kolejnego okresu budżetowego UE i zawiera działania rozwojowe, które będą podejmowane w Polsce.

Jednym z podstawowych celów projektowanego NPR jest równoważenie poziomu dochodów i rozwoju regionalnego. Ma to prowadzić do stałego i stabilnego wzrostu gospodarczego kraju. Osiągnięcie tego celu możliwe będzie poprzez oddziaływanie na zagospodarowanie przestrzenne oraz konkurencyjność regionów.

W zakresie rozwoju regionalnego NPR zakłada największą dynamikę rozwoju na obszarach metropolitalnych, co bez wątpienia wzmocni polaryzację przestrzenną kraju i stwarza zagrożenie peryferyzacji „reszty kraju”. Łagodzić ją będzie przenoszenie impulsów rozwojowych na tereny otaczające metropolie.

¹ Wstępny projekt NPR został przyjęty przez Radę Ministrów 11 stycznia 2005 r.

² Projekt NSRR zaakceptowany przez Radę Ministrów w dniu 6 września 2005 r.

Dotychczasowe doświadczenia wskazują jednak na to, że największymi beneficjentami rozwijającej się gospodarki są metropolie, które „zasysają to, co dobre” z ich otoczenia. Chodzi tu głównie o ludność młodą i przedsiębiorczą, dla której metropolie stwarzają perspektywę godnego życia.

Aktualizowana *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (KPZK) modeluje przemiany struktury przestrzennej kraju w ujęciu długofalowym. Podstawowym jej założeniem mającym przełożenie na rozwój regionalny jest priorytet efektywności przed równością. Według autorów KPZK jest to konieczność i jedyna droga wyjścia z opóźnienia cywilizacyjnego. Głównymi elementami rozwoju polskiej przestrzeni w *Koncepcji* są: system infrastruktury technicznej, metropolia warszawska, potencjalne bieguny rozwoju (największe miasta i ich bezpośrednie otoczenie), pasma innowacji i aktywności, sieć miast o znaczeniu krajowym i regionalnym.

Dokument przewiduje, że najbliższa przyszłość wzmocni polaryzację przestrzeni polegającą na koncentracji aktywności w regionach metropolitalnych i peryferyzacji ich otoczenia. Tym samym przewiduje się istnienie z jednej strony rozwiniętych aglomeracji i tzw. polskiego bieguna rozwoju w centralnej części kraju (ramiona wielokąta wyznaczają linie łączące największe aglomeracje) z drugiej zaś, regionów biednych (głównie na obszarach popegeerowskich oraz na „Ścianie Wschodniej”).

Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego (NSRR) wyznacza główne cele rozwoju regionalnego realizowane przez rządową politykę regionalną. Cele te powinny być uwzględniane przez samorządy wojewódzkie w kreowaniu lokalnego rozwoju. Naczelnymi celami rozwoju regionalnego kraju są: wzrost konkurencyjności województw, większa ich spójność społeczna, gospodarcza i przestrzenna oraz wyrównywanie szans rozwojowych. Każdy z celów nadrzędnych posiada kilka priorytetów Cel 1 – wzrost konkurencyjności województwa: instytucje wspomagające konkurencyjność, rozwój funkcji metropolitalnych, wzmacnianie potencjału innowacyjnego, rozwój infrastruktury wzmacniającej konkurencyjność, rozwój zasobów ludzkich, promocja dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, Cel 2 – większa spójność społeczna, gospodarcza i przestrzenna: budowa ponadregionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych i gospodarczych, przekształcenia społeczne i gospodarcze na obszarach problemowych, zwiększenie mobilności przestrzennej ludności, zachowanie i wykorzystanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, rozszerzenie perspektyw rozwojowych dla wschodniej Polski, rozwój współpracy terytorialnej, Cel 3 – wyrównywanie szans rozwojowych: poprawa struktury gospodarczej dla przyciągnięcia inwestycji, społeczeństwo obywatelskie, podniesienie poziomu aktywności zawodowej, wspieranie wielofunkcyjnego rozwoju wsi oraz stymulowanie rozwoju ośrodków miejskich.

Dokumentem mającym bezpośredni wpływ na przyszły kształt rolnictwa i obszarów wiejskich jest *Strategia rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na*

lata 2007–2013 opracowana w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi w listopadzie 2004 r. Strategia wyznacza główne kierunki rozwoju wsi i prognozuje zmiany na obszarach wiejskich w średniookresowej perspektywie do 2020 r. *Strategia* jest zgodna z reformowaną Wspólną Polityką Rolną Unii Europejskiej i uwzględnia wspólnotowe reformy polityki rozwoju obszarów wiejskich. Prócz głównych kierunków rozwoju dokument definiuje problemy i zagrożenia, a także szanse rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Nadrzędnym celem *Strategii rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013* jest poprawa warunków życia i pracy mieszkańców wsi poprzez wzrost gospodarczy z uwzględnieniem wymogów ochrony środowiska. Celowi temu podporządkowano trzy główne cele *Strategii*:

- wspieranie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich,
- poprawa konkurencyjności rolnictwa
- wzmocnienie przetwórstwa rolno-spożywczego w kierunku poprawy jakości i bezpieczeństwa żywności.

Cel pierwszy przewiduje realizację modelu wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa. Wspieranie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich nastąpi poprzez różnicowanie działalności gospodarczej zapewniającej alternatywne źródła dochodów oraz kształtowanie produkcji rolnej zgodnie z wymogami ochrony środowiska przyrodniczego i zachowania krajobrazu wiejskiego. Z kolei efektem poprawy konkurencyjności rolnictwa będzie wzrost jego dochodowości. Będzie to wymagało modernizacji oraz zmiany modelu produkcji. Cel trzeci będzie realizowany poprzez modernizację zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego, przede wszystkim w zakresie spełniania norm jakościowych i wymogów ochrony środowiska. Wspierane też będą działania popierające marketing i promocję polskich artykułów rolnych.

Treść *Strategii* wyraźnie wskazuje, że dominującą funkcją obszarów wiejskich będzie rolnictwo, a nawet, że to rolnictwu podporządkowany jest rozwój obszarów wiejskich. Zważywszy na tradycyjnie rolniczy charakter polskiej wsi, nie może to budzić żadnych zastrzeżeń, tym niemniej nie dostrzega się w należyty sposób możliwości rozwoju innych działalności gospodarczych. Co prawda podstawą jednego z trzech głównych celów jest wielofunkcyjny rozwój wsi, ale trudno wskazać, w jaki sposób to się dokona. Tylko hasłowo wspomina się o turystyce wiejskiej i możliwościach rozwoju gospodarki leśnej.

WIZJA POLSKIEJ WSI I SCENARIUSZE ROZWOJU

Studia literatury przedmiotu, dokumentów planistycznych i strategicznych oraz dotychczasowa analiza współczesnych procesów i zjawisk na obszarach wiejskich umożliwi podjęcie próby wskazanie wizji polskiej wsi w przyszłości, tj. jej obrazu w roku 2020.

„Wieś 2020” będzie pod wieloma względami bardziej zróżnicowana przestrzennie niż obecnie. Wsie na obszarach metropolitalnych i w ich sąsiedztwie tracą swoją „wiejskość”, zarówno pod względem pełnionych funkcji gospodarczych, struktury mieszkającej tam ludności, jak i charakteru krajobrazu. Staną się nierozzerwalną częścią aglomeracji miejskich. Wsie rolnicze i turystyczne wzmocnią swoje funkcje wiodące przy jednoczesnym wzbogaceniu funkcji drugiego rzędu. Na przykład na obszarach rolniczych wzmocni się rola gospodarstw wysokotowarowych z wyspecjalizowaną produkcją rolną, ale będą one przy tym spełniały dodatkowe funkcje wynikające z aktywności gospodarczej ich mieszkańców (przetwórstwo rolno-spożywcze, gastronomia, agroturystyka, rzemiosło itp.).

Najbliższe kilkanaście lat przyniesie wzrost liczby mieszkańców na wsi wynikający wyłącznie z napływu ludności miejskiej. Zjawisko to będzie szczególnie dynamiczne w sąsiedztwie miast oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych. Z pewnym opóźnieniem wzrost mieszkańców zanotują również obszary peryferyjne, które już teraz są atrakcyjne dla ludzi lubiących spokój i naturalny krajobraz. Nie poprawi to jednak struktury wiekowej ludności na ich terenie, bowiem będą one zasiedlane przede wszystkim przez osoby w wieku poprodukcyjnym, przystosowujące do zamieszkania całorocznego „drugie domy” lub „wymarłe” gospodarstwa rolne. Rozwój wschodnich obszarów peryferyjnych będzie zależał od stosunków gospodarczych ze wschodnimi sąsiadami oraz dynamiki rozwoju tych krajów.

Wzrośnie poziom wykształcenia ludności wiejskiej, w tym właścicieli gospodarstw rolnych. Dzięki temu nastąpi zdecydowany postęp cywilizacyjny naszej wsi. Infrastruktura techniczna i społeczna będą musiały sprostać nowym i wyższym wymaganiom. Wzrośnie również świadomość społeczna mieszkańców wsi i osłabieniu ulegnie „kompleks wiejskości”.

O ile duże ośrodki miejskie będą nabierały charakteru kosmopolitycznego, z rosnącym udziałem obcokrajowców, wieś polska zachowa tradycyjny charakter i będzie skarbnicą polskich wartości kulturowych. Gdziekolwiek będą się pojawiały gospodarstwa rolne we władaniu obcokrajowców, ale nie będzie to zjawisko masowe. Tylko w siedzibach gmin mających często charakter małych miasteczek pojawią się przedstawiciele innych narodowości (głównie przedstawiciele krajów azjatyckich i afrykańskich), zajmujący pewne obszary niszowe (restauratorstwo, służba zdrowia itp.).

Oslabnie znaczenie gospodarki rolnej zarówno jeśli chodzi o udział w strukturze PKB, jak i strukturze dochodów gospodarstw domowych na wsi. Tym niemniej nie zmieni się rolniczy charakter polskiej wsi w zakresie użytkowania ziemi i krajobrazu. Przeważająca część gruntów będzie nadal znajdowała się w użytkowaniu rolniczym, ale z roku na rok powierzchnia użytków rolnych będzie maleć, a najsłabsze jakościowo grunty zostaną zalesione. W strukturze rolniczego użytkowania ziemi wzrośnie udział użytków zielonych kosztem

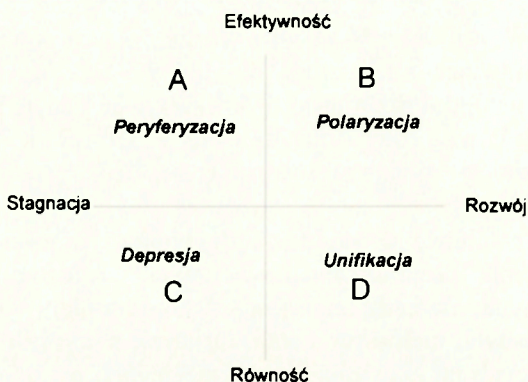
gruntów ornych. W strukturze zasiewów ważne miejsce powinny zająć rośliny energetyczne stanowiące alternatywę dla konwencjonalnych źródeł energii. Wieś w większym stopniu niż miasto wykorzystywać będzie niekonwencjonalne źródła energii. Ważną rolę w ich rozwoju powinny mieć unijne fundusze, które z bezpośredniego finansowania rolnictwa będą przesuwane na rozwój obszarów wiejskich.

Słabnącej roli rolnictwa w strukturze dochodów ludności wiejskiej będzie towarzyszyć dywersyfikacja gospodarstw rolnych. Wzrośnie znaczenie gospodarstw komercyjnych, ale będą temu towarzyszyć problemy ekologiczne wynikające z nowoczesnych metod produkcji. Osłabnie natomiast znaczenie gospodarstw produkujących na niewielkich powierzchniach metodami tradycyjnymi. Część z nich ograniczy się do „samozaopatrzenia” i stopniowo będzie eliminowana z rynku. Pozostałe przyjmą charakter wielofunkcyjny i staną się rodzinnymi firmami rolno-produkcyjnymi (gospodarstwa ekologiczne, gospodarstwa produkujące tradycyjne polskie wyroby żywnościowe itp.) lub rolno-usługowymi (gospodarstwa agroturystyczne, gospodarstwa etnograficzne zachowujące naturalne i przyrodnicze wartości wsi itp.).

Zdecydowanie wzrośnie znaczenie działalności pozarolniczej, która stanie się głównym źródłem dochodu gospodarstw domowych na wsi. Prócz działalności z „otoczenia” rolnictwa, główną rolę odegrają usługi. Miejsca pracy będą koncentrowały się w miastach i w centralnych ośrodkach gminnych. Tak zwana „telepraca”, która zdaniem niektórych autorów będzie się dynamicznie rozwijać na wsi, w perspektywie najbliższych piętnastu lat nie odegra istotnej roli.

Nakreślone ogólne tendencje przeobrażeń obszarów wiejskich wynikają ze współcześnie zidentyfikowanych w tym opracowaniu procesów i zjawisk. Będą one wzmacniane lub osłabiane przez różnorodne czynniki zewnętrzne, wśród których bardzo ważną rolę odegra sytuacja gospodarcza kraju (stagnacja lub rozwój) oraz polityka państwa w zakresie zróżnicowania przestrzennego i rozwoju regionalnego kraju (efektywność lub równość). Biorąc je pod uwagę, można wskazać cztery różne scenariusze przemian na obszarach wiejskich, które zakładają inne kierunki zjawisk i procesów prowadzących do peryferyzacji, polaryzacji, depresji lub unifikacji wsi (ryc. 51).

Scenariusz peryferyzacji (A) zakłada stagnację gospodarki oraz przyjęcie w polityce państwa w zakresie przestrzennego zagospodarowania priorytetu efektywności nad równością. Zmiany na obszarach wiejskich będą przebiegać bardzo wolno. Infrastruktura techniczna i społeczna oraz sieć komunikacyjna będą rozwijały się głównie na obszarach sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi. Brak nowych miejsc pracy oraz powolny wzrost pozarolniczej działalności gospodarczej zmusi mieszkańców wsi do pozostania w gospodarstwie rolnym, przyczyniając się do wzrostu nadmiaru rąk do pracy. Efektem tych procesów będzie głęboka peryferyzacja obszarów wiejskich położonych z dala od centrów rozwoju.

Ryc. 51. Scenariusze rozwoju obszarów wiejskich
Development of rural areas scenario

Scenariusz polaryzacji (B) przewiduje dynamiczny rozwój gospodarki oraz przyjęcie w polityce państwa w zakresie przestrzennego zagospodarowania priorytetu efektywności nad równością. Ma on być realizowany w najbliższej przyszłości. Efektem będzie polaryzacja przestrzeni. Jest ona podstawowym założeniem dla wszystkich projekcji, którą przewidują dokumenty strategiczne (NPR, NSRR, KPZK). Wprowadzie celem nadrzędnym wszelkich działań powinno być według wymienionych dokumentów wyrównywanie różnic regionalnych, ale w myśl założenia „efektywność przed równością” dokonywać się to będzie przede wszystkim za sprawą rozwoju obszarów metropolitalnych i miast o randze krajowej lub regionalnej. Tym samym pogłębią się różnice poziomu rozwoju pomiędzy obszarami rdzeniowymi a peryferiami. Można się spodziewać, że na obszarach wiejskich pojawi się wiele nowych miejsc pracy wchłaniających nadmiar rąk w rolnictwie. Niekorzystnym zjawiskiem może być jednak odpływ mieszkańców wsi na obszary metropolitalne, co osłabi potencjał rozwojowy wsi.

Scenariusz depresji (C) zakłada stagnację gospodarki oraz przyjęcie w polityce państwa w zakresie przestrzennego zagospodarowania priorytetu równości nad efektywnością. Priorytet równości teoretycznie tylko będzie sprzyjał wyrównywaniu różnic międzyregionalnych, bowiem stagnująca gospodarka nie umożliwi wytworzenia odpowiednich środków na rozwój wsi. Tym samym można spodziewać się powiększania obszarów problemowych i rosnącego ubóstwa wsi.

Scenariusz unifikacji (D) zakłada rozwój gospodarki oraz przyjęcie w polityce państwa w zakresie przestrzennego zagospodarowania priorytetu równości nad efektywnością. Taki scenariusz ma bardzo małe szanse powodzenia z uwagi na istnienie konkurencji między regionami. Wyrównywanie „na siłę” różnic spowodować może powstanie przeciętnie rozwiniętych, niekonkurencyjnych w globalnej gospodarce regionów, które w krótkim czasie osiągną fazę stagnacji.

PODSUMOWANIE

Ostatnia dekada ubiegłego wieku i pierwsze lata XXI w. przyniosły istotne zmiany gospodarcze, społeczne i kulturowe na polskiej wsi. Były one kształtowane przez różnorodne procesy i zjawiska, wśród których duża część ujawniła się dopiero po 1989 roku. Procesy te stymulowały bądź hamowały rozwój wsi oraz wzmacniały przestrzenną polaryzację obszarów wiejskich.

Procesy i zjawiska na obszarach wiejskich podzielić można na trzy podstawowe grupy: przyrodnicze, demograficzne i społeczne oraz gospodarcze. Procesy i zjawiska przyrodnicze w przeciwieństwie do dwóch pozostałych przebiegają na ogół w innej skali czasowej i przestrzennej. Łatwiej jest wyróżnić pewne gwałtowne zjawiska przyrodnicze (np. susze, powodzie, gwałtowne opady atmosferyczne) na niewielkim obszarze, niż te które trwają setki lat i mają charakter globalny (np. zmiany klimatyczne).

Procesy i zjawiska demograficzne są na ogół długotrwałe i mają charakter ciągły. Wśród nich są też takie, które zapoczątkowane zostały lub nabrały dynamiki w okresie transformacji. Szczególnie istotne i charakterystyczne dla ostatnich lat były zmiany w zakresie kierunków migracji ludności, struktury demograficznej oraz poziomu wykształcenia mieszkańców wsi.

Ograniczenia na rynku pracy zatrzymały napływ ludności ze wsi do miast. Na przełomie wieków po raz pierwszy w powojennej historii kraju zanotowano w skali ogólnej dodatni bilans migracyjny na wsi. Nadal jednak większości obszarów wiejskich charakteryzuje ujemny bilans migracyjny. Wzrostem ludności charakteryzują się przede wszystkim obszary wiejskie sąsiadujące z dużymi aglomeracjami miejskimi. Zmiany ludnościowe na wsi przebiegały więc dwukierunkowo; w sąsiedztwie miast saldo migracji było dodatnie i jego wartość stopniowo malała w kierunku peryferii.

Poziom wykształcenia ludności na wsi pomimo stałej poprawy jest nadal znacznie niższy niż mieszkańców miast. Różnice te wynikają z dwóch zasadniczych przyczyn: mniejszych wymagań co do kwalifikacji zawodowych wobec pracujących na wsi oraz gorszej dostępności do edukacji niż w mieście. Poziom wykształcenia ma bardzo istotny wpływ na wyposażenie gospodarstw domowych w elementy infrastruktury technicznej oraz elementy codziennego użytku warunkujące jakość życia. Mieszkańcy wsi posiadający lepsze wykształcenie korzystniej też oceniają dokonujące się w kraju przeobrażenia oraz z większym optymizmem myślą o przyszłości i to bez względu na region zamieszkania.

Słabnie znaczenie rolnictwa w strukturze dochodów budżetów gospodarstw domowych na wsi. Tym niemniej struktura użytkowania ziemi oraz liczba osób zatrudnionych w rolnictwie wskazują, że wieś polska pełni przede wszystkim rolę producenta żywności. Wśród najważniejszych procesów jakie miały miejsce w gospodarce rolnej wymienić należy: upadek sektora państwowego oraz jego „otoczenia”, wzrost udziału zbóż w strukturze zasiewów oraz wzrost powierzchni gruntów odłogowanych i ugorowanych, dywersyfikację gospodarstw rolnych w zakresie poziomu rozwoju, wielkości i kierunków produkcji, spadek liczby gospodarstw dwuzawodowych oraz wzrost liczby osób zbędnych w rolnictwie.

Generalnie lata dziewięćdziesiąte przyniosły wiele negatywnych zjawisk w polskim rolnictwie. Dopiero wejście Polski do Unii Europejskiej spowodowało pojawienie się korzystnych symptomów w rolnictwie. Sami rolnicy na ogół negatywnie oceniają okres przeobrażeń po 1990 r., który ich zdaniem przyniósł więcej problemów niż korzyści. Wśród niekorzystnych zjawisk wymieniają: niskie ceny zbytu płodów rolnych oraz nieopłacalność produkcji, trudności ze zbytem produkowanej żywności, wysokie ceny środków produkcji oraz zbyt wysoko oprocentowane kredyty bankowe.

Dzięki urynkowaniu gospodarki, wzrosła aktywność gospodarcza ludności wiejskiej. Podmioty prowadzące pozarolniczą działalność stanowią jednak nadal bardzo niewielką grupę gospodarstw wiejskich. Można je traktować jako „koło zamachowe” rozwoju obszarów wiejskich. Wśród działalności pozarolniczej najważniejszą rolę odgrywają usługi, a następnie handel i drobna wytwórczość.

Ostatnie kilkanaście lat charakteryzował intensywny rozwój turystyki wiejskiej. Zaczyna być ona postrzegana jako ważna gałąź aktywności gospodarczej w skali lokalnej i regionalnej. Większe znaczenie na obszarach wiejskich Polski może mieć rekreacja połączona z turystyką świąteczną. Nie słabnie zainteresowanie budową tzw. drugich domów, z których część zmienia funkcje na całoroczne rezydencje. Presja na niektóre obszary ze strony mieszkańców miast jest tak duża, że część powierzchni użytków rolnych jest odrolniana i przeznaczana pod zabudowę domków letniskowych.

Przemiany zapoczątkowane w 1989 r. zmieniły zasadniczo warunki kształtowania nowego budownictwa mieszkaniowego. Wśród obszarów wiejskich największy rozkwit budownictwa mieszkaniowego obserwuje się na terenach sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi. Intensywność ruchu budowlanego na obszarach podmiejskich jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego.

Lata dziewięćdziesiąte XX w. przyniosły dynamiczne zmiany pod względem wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną. Tempo rozwoju infrastruktury technicznej na wsi było dużo wyższe niż przeciętne w Polsce, ale był to efekt niedoinwestowania terenów wiejskich w latach wcześniejszych. Koniec lat dziewięćdziesiątych i początek dwutysięcznych przyniósł wzrost inwestycji

w zakresie rozwoju sieci kanalizacyjnej. Pomimo zwiększonych nakładów na rozbudowę sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków, nadal istnieją duże dysproporcje w zakresie wyposażenia wsi w sieć wodno-ściekową

Jednym z przejawów urynkowania gospodarki był wzrost popytu na ziemię. Największym zainteresowaniem cieszą się grunty w strefach podmiejskich i wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych. Popyt na ziemię w sąsiedztwie miast związany jest z rozwojem budownictwa mieszkaniowego. Pod nowe tereny mieszkaniowe przeznaczają się przede wszystkim słabsze jakościowo użytki rolne po wcześniejszym odrolnieniu. Dlatego ostatnie kilkanaście lat charakteryzuje się wzrostem gruntów odłogowanych, szczególnie na obszarach sąsiadujących z miastami.

Analiza współczesnych procesów i zjawisk na obszarach wiejskich umożliwia podjęcie próby wskazanie wizji polskiej wsi w przyszłości. Będzie ona pod wieloma względami bardziej zróżnicowana przestrzennie niż obecnie. Wsie na obszarach metropolitalnych i w ich sąsiedztwie zatracą swoją „wiejskość” zarówno pod względem pełnionych funkcji gospodarczych, struktury mieszkającej tam ludności, jaki charakteru krajobrazu. Wsie rolnicze i turystyczne wzmocnią swoje funkcje wiodące przy jednoczesnym wzbogaceniu funkcji drugiego rzędu.

Napływ ludności miejskiej przyniesie w najbliższych latach wzrost liczby mieszkańców na wsi. Zjawisko to będzie szczególnie dynamiczne w sąsiedztwie miast oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych.

Osłabnie znaczenie rolnictwa, zarówno jeśli chodzi o udział w strukturze PKB jak i strukturze dochodów gospodarstw domowych na wsi. Tym niemniej wieś zachowa swój rolniczy charakter. Słabnącej roli rolnictwa w strukturze dochodów ludności wiejskiej będzie towarzyszyć dywersyfikacja gospodarstw rolnych. Wzrośnie znaczenie gospodarstw komercyjnych, ale będą temu towarzyszyć problemy ekologiczne wynikające z nowoczesnych metod produkcji. Osłabnie natomiast znaczenie gospodarstw produkujących na niewielkich powierzchniach metodami tradycyjnymi. Część z nich ograniczy się do „samozaopatrzenia” i stopniowo będzie eliminowana z rynku. Pozostałe przyjmą charakter wielofunkcyjny i staną się rodzinnymi firmami rolno-produkcyjnymi lub rolno-usługowymi.

Zdecydowanie wzrośnie znaczenie działalności pozarolniczej, która stanie się głównym źródłem dochodu gospodarstw domowych na wsi. Prócz działalności z „otoczenia” rolnictwa, główną rolę odegrają usługi.

Nakreślone ogólne tendencje przeobrażeń obszarów wiejskich wynikają ze współcześnie zidentyfikowanych procesów i zjawisk. Będą one wzmocniane lub osłabiane przez różnorodne czynniki zewnętrzne, wśród których bardzo ważną rolę odegra sytuacja gospodarcza kraju oraz polityka państwa w zakresie zróżnicowania przestrzennego i rozwoju regionalnego kraju.

LITERATURA

- Aktualizacja raportu o stanie zagospodarowania przestrzennego kraju*, 2002, IGiPZ PAN, Warszawa, maszynopis.
- Bański J., 2002, *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 41–52.
- Bański J. (red.), 2004, *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2004, *Procesy ludnościowe na obszarach wiejskich*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, 21–38.
- Bonnamour J., 1973, *Geographie rurale, methodes et perspectives*, Masson, Paris.
- Cloke P., Little J., 1990, *The rural state?*, Oxford University Press, Oxford.
- Cloke P., Milbourne P., 1992, *Deprivation and lifestyles in rurak Wales II: ryality and the cultural dimension*, Journal of Rural Studies, 8, s. 359–371.
- Cloke P., Doel M., Matless D., Phillips M., Thrift N., 1994, *Writing the rural: five cultural geographies*, Poul Chapman, London.
- Clout H.D., 1972, *Rural Geography, An Introductory Survey*, Pergamon Press, Oxford.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J. (red.), 1992, *Restrukturyzacja obszarów wiejskich Polski (ze szczególnym uwzględnieniem stref podmiejskich)*, IX Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, PTG, Łódź.
- Falkowski J., 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Falkowski J., Rydz E. (red.), 1996, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Środkowego)*, XIII Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, PTG, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Słupsk.
- Frenkel I., (red.), 1989, *Opinie o wyludnianiu się wsi polskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I., 1997, *Ludność zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, 55, IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I., Rosner A., (red.), 1995, *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR, Pol. Tow. Demograficzne, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.

- Gałązka A., 2004, *Uwarunkowania i stan rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich w okresie transformacji*, [w:] J. Bański (red), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, 145–164.
- Galczyńska B., Kulikowski R., 2000, *Wieś i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy. Zróżnicowanie przestrzenne i procesy transformacji*, Dokumentacja Geograficzna, 20, IGiPZ PAN, Warszawa.
- George P., 1963, *Precis de geographie rurale*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Gilg A., 1985, *An introduction to rural geography*, Edward Arnold, Baltimore.
- Gillmor D.A., Bański J., (red.), 2003, *Aspects of changes in European rural space*, Geographia Polonica, 76, 1, IGSO PAS, Warsaw.
- Głębocki B. (red.), 1998, *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Halfacree K.H., 1995, *Talking about rurality: social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes*, Journal of Rural Studies, 11, 1, Pergamon, s. 1–20.
- Halfacree K.H., 1997, *British rural geography; a perspective on the last decade*, [w:] A.L. Ontiveros, F.M. Hernando (red), *From traditional countryside to postproductivism: recent trends in rural geography in Britain and Spain*, Asociacion de Geografos Espanoles, Murcia, s. 37–53.
- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, IRWiR PAN, Warszawa, 75–106.
- Ilbery B. (red.), 1998, *The geography of rural change*, Longman.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, 13.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, nr 13.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast, Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jasiulewicz M., 1998, *Przekształcenia strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Pomorza Środkowego w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Jedut R., 1992, *Uwarunkowania i kierunki przeobrażeń osadnictwa wiejskiego w strefach podmiejskich*, [w:] *Restrukturyzacja Obszarów Wiejskich Polski*, Materiały IX Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego, Łódź, s. 29–39.
- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1994, *Procesy urbanizacji wsi w Polsce po II wojnie światowej*, Czasopismo Geograficzne, 65, 3-4, PTG, Wrocław, s. 307–315.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1971, *Zaplecze Tarnowa i jego struktura osadnicza*, [w:] *Studia z geografii średnich miast w Polsce*, Problematyka Tarnowa, IG PAN, Prace Geograficzne, 82, Warszawa, s. 183–220.

- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna, Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 48, 4, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 601–611.
- Kulikowski R., 2003, *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, GUS, Warszawa.
- Leszczycki S., 1977, *Geografia a planowanie przestrzenne i ochrona środowiska*, PWN, Warszawa.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, Przegląd Geograficzny, 59, z. 1–2, s. 65–76.
- Notes de geographie rurale*, 1957, Institut de Geographie, 14, Clermont-Ferrand.
- Ochrona Środowiska 2001*, Główny Urząd Statystyczny, Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa.
- Pacione M., 1984, *Rural geography*, Harper and Row, London.
- Phillips M., 1998, *Social perspectives* [w:] B. Ilbery (red.), *The geography of rural change*, Longman, s. 31–54.
- Phillips D., Williams D., 1984, *Rural Britain, a social geography*, Basil Blackwell, Oxford.
- Przykłady przedsięwzięć pozarolniczych na obszarach wiejskich*, 2001, Baza danych AGRINPOL, Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań.
- Rydz E., 2002, *Bariery edukacyjne młodzieży wiejskiej*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, 53–68.
- Sasinowski H., Rudnicki R. (red.), 1998, *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Polski*, XV Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, PTG, Politechnika Białostocka, Białystok, Toruń.
- Skawińska E., 1994, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w regionie toruńskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Stasiak A., 1980, *Wieś Polska 2000*, Biuletyn KPZK PAN, 110.
- Stasiak A., 1981, *Potrzeby mieszkaniowe wsi polskiej*, Wieś Współczesna, 11, s. 34–42.
- Stasiak A., 1983, *Struktury społeczno-demograficzne wsi polskiej i jej przemiany*, Biuletyn KPZK PAN, 122, Warszawa, s. 53–67.
- Stasiak A. (red.), 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, Studia KPZK, 60, KPZK PAN, SGGW, Warszawa.
- Stasiak A., Zgliński W., 1997, *Wieś polska na przełomie XX–XXI wieku*, Polskie Stronnictwo Ludowe, Warszawa.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Szulc H., 1976, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 48, 4, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 627–636.

- Szulc H., 1982, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 54, 4, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 453–474.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Wesołowska M., 2005, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich woj. lubelskiego w okresie transformacji*, praca doktorska, UMCS, Lublin.
- Zaremba P., 1962, *Funkcjonalny podział terenów podmiejskich*, Czasopismo Geograficzne, 33, 3, PWN, Warszawa-Wrocław, s. 328–338.
- Zgliński W., 2004, *Współczesne procesy i perspektywy rozwoju w zakresie gospodarki rolnej*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, 59–88.

SUMMARY

The last decade of the 20th century and first few years of the new millennium have brought significant economic, social and cultural change to Polish rural areas. These are being shaped by diverse processes and phenomena, of which some only became apparent at all after 1989. While some have the overall effect of stimulating or holding up rural development, others favour divergence and spatial polarisation.

The aim of the work described here has thus been to diagnose and point to the main processes and phenomena ongoing across rural space. Each of these has then been described and assessed in regard to the influence exerted on the rural development that has taken place already, or is to do so in the future. The identification and recognition of the processes accompanying the period of transformation in turn allows for an indication of the main directions to rural development in the years to come.

Work has been done on the detailed and more general scales, the latter taking in a review of the literature and the available statistical material published by the Central Statistical Office, the former a study of 23 gminas (communes) scattered across the country and considered representative of the following functional types of rural area, i.e. areas with a prevalence of intensive, commercial agriculture; areas with a prevalence of traditional, low-intensity agriculture; agricultural plus forest areas; suburban areas of mixed functions and areas of importance to tourism and recreation.

The processes and phenomena characterising rural areas were divided into natural, demographic and socio-economic groups. The natural processes and phenomena differ from the population-related and economic ones in that they generally operate on a different temporal and spatial scale. It is easy to distinguish those certain dramatic atmospheric phenomena (like longlasting drought, flooding and downpours) which impact upon the state of the natural environment in rural areas over the shorter term.

Alongside repetitive phenomena and processes are those arising in recent years and reflecting changes made in the transformation period. For example, there is a considerable increase in the amount of land being brought under protection, as well as an overall improvement in the quality of the natural environment.

The population-related processes and phenomena are generally of a long-term and continuous nature. They nevertheless include some that were either initiated or at least gathered pace within the transformation period. Work done in the identified gminas shows that the particularly important and characteristic changes in the last 15 or so years have been those concerning the directions to human migrations, demographic structure and the level of education of country-dwellers.

Labour-market limitations have held up the outflow of rural inhabitants to the towns and cities, to the extent that they even gave rise to a return to the countryside in certain areas. The late 20th and early 21st centuries also brought post-War Poland's first overall decline in population, associated with a positive migration balance in favour of rural areas that was likewise a phenomenon not met with before. Nevertheless, the majority of rural areas continue to feature a negative migration balance, with any increases in population mainly characterizing those rural areas located in the immediate vicinity of the large urban agglomerations.

Thus the rural changes in population taking place at the end of the old millennium and start of the new one were of a dual nature. While the migration balance has been a positive one near towns and cities, it is not necessary to travel too far towards the periphery before the positive value has ceased to apply. When the periphery is reached the migration balance is as markedly negative as it was before.

While it has been showing improvement, the level of educational attainment of country people remains much lower than that of city-dwellers. The differences reflect the dual factors of lower requirements regarding professional qualifications in the countryside and the more limited access to education available there anyway. Where educational levels are higher in rural areas this is seen to exert a very significant influence on the degree to which farms are outfitted in infrastructural elements and those items in daily use that condition quality of life more fully. Rural inhabitants with a higher level of education are also more positive in their assessments of their country's ongoing transformation, as well as being more optimistic as they contemplate the future – all this irrespective of the region in which they live.

Country people have tended to be less socially active than their urban counterparts, though the situation has been improving. The rural population's involvement in NGOs and in work to develop the villages in which they live is growing. Indeed, the last few years have brought greater development of NGOs in the countryside than anywhere else.

Agriculture remains the leading economic activity in rural areas, though its significance as regards the income structure of household budgets is changing. Nevertheless, reference to the land-use structure and numbers of people

employed in farming shows that the Polish countryside remains first and foremost a place producing food. Among the most important processes that have affected the sector are the collapse of the State Farms and their various "circles", an increase in the role played by cereals amongst sown crops and an increase in the area of fallow land, a diversification of farms as regards level of development, size and focus of production, a decline in the number of farms run by people who also work part-time in industry and an increase in the "surplus" labour force in farming.

In general, the 1990s were a period ushering in a number of negative phenomena for Polish agriculture. Indeed, there is a widespread opinion that it was farming that paid the greatest price for Poland's economic transformation. Only with accession to the EU did more favourable symptoms begin to manifest themselves. Farmers themselves join in with the overall negative assessment of the transformation period post 1990, considering it to have brought them more problems than benefits. Mentioned among the unfavourable phenomena from that time are: low prices for crops and consequent uneconomic production, difficulties with finding a market for food produced, high prices of means of production and excessive bank interest rates.

The 1990s thus brought a slowdown in investment in agriculture, to the point where only the large, wealthy farms could allow for it at all. The next few years will maintain this trend, with only a small group of farms concentrating the investments that are likely to go into agriculture – most of these engaging in intensive production and being in a sound financial state.

Thus, a fundamental condition if rural areas are to develop is that they should become more diverse; first and foremost through an enrichment of their structure to include more socioeconomic functions. For this reason also, more and more attention is being paid to the need for non-agricultural economic functions to develop. Unfortunately, however, opportunities for such development to take place have been hampered by a mixture of social problems and difficulties of an infrastructural or financial nature. Even so, the last 10–15 years have brought dynamic development of businesses outside agriculture in rural areas.

With the economy becoming ever more firmly based around the market, there has been an increase in the level of economic activity of country people. While the group engaging in non-agricultural economic activity remains a very small one, this core can be regarded as a "motor" behind the development of rural areas which not only creates new job opportunities but also sets an example for other households.

Among the activity being taken up, it is services that play the most important role, followed by trade and small-scale manufacturing. The first and last predominate in suburban areas – the major location for construction, transport, repair and wholesale services. In contrast, the development of services in

peripheral and weakly-developed areas is held up by a lack of customers and recipients.

Rural tourism has developed with some intensity over the last 10–15 years, to the point where this economic branch is now being seen as an important one on both the local and regional scales. In fact, Poland's rural areas may gain most from the recreational aspects linked to tourism of the "long-weekend" type. There has been no slackening of interest in the building of the second homes that often come to serve as people's year-round residences at some time later on. Indeed, the pressure city-dwellers may be imposing on some areas of neighbouring countryside is such that some of what was once farmland is being taken out of agriculture and re-designated as building land for summer cottages.

In general, forestry can be seen to augment agriculture, and only more rarely has it come to represent the leading economic activity in an area. Nevertheless, the 1990s did bring an increase in the number of gminas in which this form of primary economic activity has come to be regarded as the primary function. Where this has been the case, the development has mainly been at the expense of agriculture.

The changes commencing in 1989 altered the conditions shaping new housing construction quite markedly. The free market brought improved access to a variety of building materials and modern technologies, while there was an increase in the number of enterprises providing building services, and an attendant improvement in the quality of housing given over for use thanks to a sharpening up of competition.

The rural areas featuring most of the new housing construction are those adjacent to the large urban agglomerations. This mainly reflects the economic success enjoyed by these areas, the specific functional structure and occupational structure of the populace there and the influx of people hitherto residing in cities. The intensive move to build in suburban and satellite areas is a function of the size of the urban centre involved and the distance from them.

However, the otherwise-direct relationship between city size and distance from it is modified by transport access and the quality of the natural environment – for housing construction focuses on areas close to the main arteries, plus the areas most attractive from the point of view of landscape.

Thanks to changes in building regulations, investors are freer than they were to choose various sizes and shapes of dwellings. The surroundings of buildings also look different to how they once did. Such changes in both architecture and surroundings are associated with a transformation of spatial systems in rural areas, and ultimately of the rural landscape itself. New housing estates more urban than rural in character are often seen to degrade the traditional "countryside", while the dramatic expansion of new building in some areas has been changing the entire face of certain villages, and the spatial layout that typified them previously.

The 1990s were a time of dynamic change in the outfitting of rural areas in technical infrastructure. Local authorities saw extended and higher-quality infrastructural networks as a priority, and the rate of development in this respect was far higher in rural areas than on average in Poland – admittedly because the countryside had been very much underinvested-in previously. Outlays on the construction of sewer networks increased at the end of the 1990s and beginning of the 2000s.

However, notwithstanding this increased spending (also on wastewater treatment plants), there have remained major disparities between different areas where the presence of water and wastewater infrastructure is concerned. And investment on sewerage continues to lag behind that on water mains, *inter alia* because the former is more capital-intensive and imposes more exacting organizational requirements.

Country-dwellers gain direct access to goods and institutions via the road and rail networks. However, an ever greater number of train services of local transport significance are being cut, with the result that road transport is having to take on more and more of the functions once assigned to the railways.

While the level of outfitting in technical infrastructure of rural areas has improved considerably, this remains the most serious need or shortfall as regards investment that rural inhabitants mention when polled. More than half of those studied pointed to this very need for their locality to have better technical infrastructure put in place.

Another of the manifestations of the increasingly market-based economy has been an increased demand for land. In cities, this drove prices up to a level that compelled investors to seek out sites for new development in rural areas. The greatest interest has not unnaturally been shown in land in the suburban and satellite areas, as well as along the main transport arteries.

The demand for land adjacent to cities is also associated with the development of housing construction. The new residential areas have mainly been going up on poor-quality farmland on which agriculture had mostly been abandoned already. The last 10–15 years have seen an increase in the amount of land left fallow, especially in the immediate vicinity of towns and cities.

A considerable amount of activity on the market for land has also been appearing in recreational areas characterised by ever-increasing numbers of summer homes that are ultimately quite often adapted for year-round living. Local inhabitants have drawn major benefit from the process, initially as they sell their poor land for a good price, and later also as they find jobs servicing and trading with the summer visitors, often even on the basis of service-sector firms they have set up themselves.

Activity on the land market should favour an improved agrarian structure on farms. While it is true that average farm size is increasing already, this is very largely the consequence of the small number of very large holdings that have

been appearing in the north. At the other end of the scale there is a simultaneous increase in the number of farms in the very smallest size category, and in areas whose agrarian structure can be considered particularly unfavourable.

Notwithstanding a growing demand for farmland, some regions of the country have the greater part of their fields temporarily or more permanently taken out of production. This is above all true of arable land that is being left fallow. This is a new phenomenon not noted before the onset of the transformation and it results from two main causes – the sheer unprofitability of agricultural output on poor-quality land and the expectation that land will be re-designated for purposes other than farming.

Among the different rural areas, those adjacent to large agglomerations are by far the most likely to have flourished in recent years. This is first and foremost true of the house-building sectors, commerce and services. Clearly, this development in suburban and satellite areas is first and foremost promoted by access to a large labour market and markets for goods and services, as combined with relatively complete outfitting in elements of technical and social infrastructure and a fresh influx of formerly-urban inhabitants.

In contrast, peripheral areas are mostly characterised by stagnation and/or a continuing loss of population. There was a major outflow of young people from them, continuing until the beginning of the 1990s. However, this process was very largely arrested by the limitations of the labour market plus a kind of exhaustion of the supply of mobile population.

To be included among the demographic and social phenomena stimulating or encouraging rural development are: an enhancement of the level of educational attainment, a spatial concentration of population and an increase in activeness in civil society. In turn, the processes or phenomena tending to discourage the development of rural areas include depopulation, ageing of the population, distortion of the population structure in terms of gender and poverty/social exclusion.

Where changes in land use are concerned, it is hard to offer any unequivocal assessment. For example, the loss of farmland may stimulate development if the land is re-designated for some more intensive form of utilisation. On the other hand, the afforestation of farmland that is of poor quality cannot really be said to constitute development in the direct sense, merely representing a rationalization of land use.

A more obvious assessment is that concerning phenomena connected with technical infrastructure. The extension of water mains and sewerage, improvements in transport access and the further development of the ICT networks are all fundamental processes stimulating the socioeconomic development of a given area. In turn, a negative phenomenon arises if the development of differ-

ent forms of infrastructure is not concordant. The main example here concerns the development of the water-supply system without concomitant development of the sewer system.

The collapse of the state agricultural sector has been assessed in various ways. For some, the closedown of the State Farms was done in too ad hoc a manner, and certainly too rapidly. All the more so since certain of the farms were in a better economic situation and should in particular have been restructured more gradually.

In line with a study of the subject literature, planning and strategic documentation and analyses carried out hitherto as regards contemporary processes and phenomena in rural areas, it is possible to try and point to some vision of the Polish countryside of the future. "The Countryside of 2020" will in many respects be more diversified in spatial terms than it is today. Villages within metropolitan areas and in their immediate vicinity will be losing their rural character in terms of the economic functions served, the structure of the population inhabiting them and the nature of the landscape. Rural areas in which agriculture and tourism predominate will have had their leading functions strengthened, while at the same time being further enriched by a second-order function.

The next 10–15 years will bring an increase in the rural population entirely reflecting influxes of people from towns and cities. This phenomenon will be particularly dynamic in the vicinity of urban areas, as well as along the main transport routes.

The average level of education of rural inhabitants (including farm owners) will be higher, and clear "civilisational progress" will be taking place in Poland's countryside. The social awareness of rural inhabitants will also have grown and so the inferiority complex of being parochial "country cousins" will presumably be in decline.

The economic significance of agriculture will be reduced, in terms of both the share of GDP and the income structure of individual rural households. Nonetheless, the character of Poland's rural areas in terms of agriculture will have changed anyway, as regards both land-use and the landscape. Thus the proportional decline in the role played by farming in people's income will have been associated with a diversification of farms. Commercial farms will have grown in significance, but will have brought with them increased environmental problems associated with modern methods of production. There will have been a decline in the significance of farms applying traditional methods on small areas. Some of these will have confined themselves to production for their own needs, disappearing steadily from the wider market. The remainder will be assuming a multifunctional character – becoming family firms engaging in agricultural production or a mixture of agriculture and services.

Rural economic activity outside agriculture will have grown in importance, to become the main source of income for village households. Activity in the vicinity, or on the margins, of agriculture will have been augmented by involvement in the services, to the point where these will be playing a major role.

The general trends to the transformation of rural areas that have been identified reflect processes and phenomena detectable already and subject to further strengthening or weakening in relation to diverse external factors. Among these, a very important role will be played by the country's economic situation, as well as state policy on spatial diversification and regional development. Bearing these in mind, it is possible to point to four different scenarios for the transformation of rural areas.

The **marginalisation scenario** assumes economic stagnation and the adoption of such a state policy in spatial organisation as will prize efficiency over equality. The changes in rural areas will in this case proceed very slowly, with the result of the diverse processes being a far-reaching marginalisation or any rural areas located more than a certain distance from acknowledged centres of development.

The **polarisation scenario** in turn relies on dynamic economic development plus the adoption of a similar kinds of national policy on spatial organisation that again assigns more importance to effectiveness than to equality. The result will be a polarisation of space (even though the overriding aim of all activity will be to even out regional disparities), since the "effectiveness over equality" assumption will require that progress be first and foremost driven by the development of metropolitan areas and towns and cities of national or regional rank. The inevitable result of such a process is a widening of differences in levels of development between core areas and the periphery.

The **depression scenario** assumes economic stagnation plus the adoption of a policy on spatial organisation that puts equality above effectiveness. But only in theory can the assigning of priority status to equality bring the desired evening out of inter-regional disparities, since the hard times for the economy will simply not allow the means necessary for rural development to be generated.

Finally, the **unification scenario** anticipates economic development plus the country's adoption of a spatial policy that again prizes equality above effectiveness. Though superficially attractive, such a scenario has very limited chances of real success as competition between regions is an inevitability everywhere. Any forced promotion of areas lagging behind through "punishment" of stronger performers will create nothing but "averagely-developed" regions of compromised economic effectiveness in global terms that must inevitably drift quickly towards stagnation if they cannot compete.

Translated by *James Richards*

ANEKS

KWESTIONARIUSZ ANKIETY WYKONYWANEJ W GOSPODARSTWACH DOMOWYCH NA WSI

Ankieta ma charakter anonimowy i zostanie wykorzystana wyłącznie w celach naukowych.

1. Miejscowość .....
gmina .....
województwo .....
2. Cechy właściciela gospodarstwa: a) płeć: M K; b) wiek .....; c) wykształcenie: c1) rolnicze c2) nierolnicze. d) poziom wykształcenia: d1) podstawowe lub niepełne podstawowe d2) zawodowe d3) średnie d4) wyższe
3. Główne dochody gospodarstwa domowego: a) rolnictwo; b) rolnictwo i inne źródła; c) praca poza gospodarstwem; [rodzaj pracy] .....
d) pozarolnicza działalność gospodarcza [jaka?] .....
e) inne źródła [jakie?] .....
4. Mieszkańcy: a) liczba osób w gospodarstwie .....; b) liczba osób uczących się .....; c) liczba osób pracujących .....; d) osoby nie pracujące [z wyłączeniem dzieci] ....., e) liczba dzieci w wieku przedszkolnym .....
5. Osoby pracujące /liczba/: c1) wyłącznie w gospodarstwie .....; c2) wyłącznie poza gospodarstwem ..... [gdzie?]: leśnictwo; rolnictwo; przemysł; budownictwo; turystyka; transport i łączność; inne]; c3) w gospodarstwie i poza nim .....
6. Czy w gospodarstwie występują nadwyżki siły roboczej? a) TAK; b) NIE, c) NIE WIEM. Jeśli TAK, to ile osób? .....
7. Kiedy został wybudowany dom mieszkalny (rok)? a) .....; b) powierzchnia użytkowa ..... m², c) liczba pokoi .....

8. Czy gospodarstwo jest wyposażone w: a) wodociąg; b) kanalizację; c) gaz sieciowy; d) centralne ogrzewanie; e) łazienkę; f) WC, g) telefon stacjonarny; h) antenę satelitarną; i) komputer; j) samochód
9. Czy ma Pan/i/ problemy z dojazdem do miasta? a) TAK; b) NIE.
Jeśli TAK, to z czym związane? .....
10. Jak Pan/i/ ocenia dostępność do służby zdrowia?: a) niedostateczna; b) dostateczna; c) dobra; d) bardzo dobra
11. Jak Pan(i) ocenia wyposażenie wsi w infrastrukturę techniczną [kanalizacja, wodociągi, oświetlenie, drogi itp.].
a) niedostatecznie; b) dostatecznie c) dobrze; d) bardzo dobrze
12. Jak gospodarstwo pozbywa się odpadów?
a) przez firmę wywozową, b) we własnym zakresie
13. Co chciał/a/by Pan/i/ zmienić lub poprawić w swojej miejscowości?
.....
.....
14. Czy jest Pan/i/ zadowolony/a/ z działalności lokalnych władz gminnych?
a) TAK; b) NIE, c) NIE WIEM. Jeśli NIE, to dlaczego?
.....
.....
15. Czy okres po 1990 r. przyniósł w Pana/i/ miejscowości korzystne zmiany?
a) TAK; b) NIE. Jeśli TAK, to z czym są one związane
.....
.....
16. Czy interesuje się Pan(i) problemami związanymi z przystąpieniem Polski do UE: a) TAK; b) NIE.
17. Czy przystąpienie Polski do UE zmieni coś w Pana/i/ otoczeniu:
a) TAK; b) NIE; c) NIE WIEM. Jeśli TAK, to co?
.....
.....
18. Proszę wymienić jakie szanse bezpośrednio dla Pana/i/ stwarza przystąpienie Polski do UE
.....
i zagrożenia.....
- Część II** (dotyczy gospodarstw z działalnością rolniczą – jeżeli gospodarstwo jej nie prowadzi, w tym miejscu zakończyć ankietę)
19. Powierzchnia ogólna gospodarstwa ..... ha; w tym: a) grunty orne ..... ha [w tym uprawy ogrodnicze ..... ha]; b) sady ..... ha;

- c) łąki ..... ha; d) pastwiska ..... ha, e) odłogi ..... ha;
f) lasy ..... ha; g) inne ..... ha
20. Czy powierzchnię gospodarstwa uważa Pan/i/ za wystarczającą?
a) TAK b) NIE;
21. Czy zamierza Pan/i/ gospodarstwo: a) opowiekszyć (w jaki sposób?
a1) kupno, a2) dzierżawa); b) ozmniejszyć; c) sprzedać;
d) podzielić; e) pozostawić bez zmian Dlaczego?
.....
.....
22. Z ilu kawałków ziemi składa się gospodarstwo a) .....; odległość do
najdalszej działki b) ..... km
23. Czy gospodarstwo posiada następcę? a) TAK; b) NIE;
24. Czy przyszłość swoich dzieci wiąże Pan/i/ z rolnictwem?
a) TAK; b) NIE. Jeśli NIE to dlaczego?
.....
.....
25. Uprawiane rośliny polowe i powierzchnia upraw [max 3]:
a1) ..... ha, a2) ..... ha, a3) ..... ha;
b) sadownicze: .....; c) uprawy pod osłonami: ..... m², co
jest uprawiane? .....
26. Czy dokonał Pan/i/ w ostatnich latach zmiany w produkcji roślinnej?
a) TAK; b) NIE. Jeżeli TAK to jakie?
.....
.....
27. Czy Pana/i/ gospodarstwo prowadzi produkcję zwierzęcą?
a) TAK; b) NIE.
28. Zwierzęta gosp. [sztuk]: a) bydło.....(w tym krowy.....); b) trzoda
chlewna .....; c) drób.....; d) inne.....
29. Czy dokonano w ostatnich latach zmiany w produkcji zwierzęcej?
a) TAK; b) NIE; Jeżeli TAK to jakie?
.....
.....
30. Czy gospodarstwo nastawione jest na produkcję towarową?
a) TAK; b) NIE. Jeśli TAK, to jakie produkty przeznaczane są na
sprzedaż?
.....
.....

31. W jaki sposób zbywa Pan(i) produkty rolne:
 a) **gielda**, b) **targowisko**, c) **stałemu odbiorca**, d) **punkt skupu**,
 e) **zakład przetwórczy**, f) **inne formy zbytu [jakie?]** .....
 Czy jest Pan/i/ zadowolony z formy zbytu A) **TAK** B) **NIE**
32. Czy brał(a) Pan(i) kredyty bankowe związane z produkcją rolną:
 a) **TAK**, b) **NIE**.
33. Proszę powiedzieć, jakie bariery rozwoju produkcji rolniczej
 zaobserwował/a/ Pan/i/ po 1990:
 ....., a jakie szanse:
 .....
34. Czy po 1990r. dostosował/a/ się Pan/i/ do nowych warunków
 gospodarczych? a) **TAK**; b) **NIE**. Jeśli **NIE**, to dlaczego?
 ....., jeśli **TAK**, to przez
 .....
35. Czy planuje Pan(i) w najbliższych latach inwestycje w gospodarstwie?
 a) **TAK**; b) **NIE**. Jeśli **TAK**, to jakie?
 ....., jeśli **NIE**, to dlaczego?
 .....
36. Czy uważa Pan(i) swoje gospodarstwo za:
 a) **nierozwojowe**; b) **rozwojowe**; c) **ustabilizowane**.
37. Czy gospodarstwo posiada: ciągnik a) **TAK** [jakiej mocy /KM/] .....;
 b) **NIE**, inne maszyny [jakie?] .....
38. Czy uważa Pan(i), że gospodarstwo jest zmechanizowane:
 a) **niedostatecznie**; b) **dostatecznie** c) **dobrze**; d) **b. dobrze**.
 Jeżeli **niedostatecznie**, to jakich maszyn brakuje?
 .....
39. Czy korzysta Pan/i/ z doradztwa: a) **TAK**; b) **NIE**. Jeśli **TAK**, to
 jakiego ....., jeśli **NIE**, to dlaczego?
 .....
40. Czy jest Pan(i) zrzeszony(a) w jakiejś organizacji? a) **TAK**; b) **NIE**
 Jeśli **TAK**, to w jakiej? .....
41. Jakie według Pana/i/ polskie rolnictwo dostanie szanse po przystąpieniu do
 UE ....., a jakie napotka przeszkody
 .....

42. Czy zna Pan(i) formy pomocy UE dla rolnictwa: a) TAK; b) NIE.
Czy chce Pan(i) korzystać z takiej pomocy: TAK, NIE
43. Jak Pan(i) ocenia szanse rozwoju swojego gospodarstwa po przystąpieniu Polski do UE: a) nie myślę o tym; b) nie mam szans; c) dostosuję się [jak?] ....., d) nie będę miał problemów
- [KONIEC]

Okres po roku 1989 przyniósł istotne zmiany gospodarcze, społeczne i kulturowe na polskiej wsi. Są one kształtowane przez różnorodne procesy i zjawiska, wśród których część ujawniła się niedawno. Dynamika zmian na wsi nabrała dużego tempa, wykazując jednocześnie wyraźne zróżnicowanie regionalne. Zmiany te wymagają rozpoznania i oceny, a to z kolei może stanowić podłoże do prognozowania oraz wyznaczenia możliwych kierunków rozwoju i metod aktywizacji obszarów wiejskich w przyszłości.

Zasadnicza część książki poświęcona jest diagnozie i charakterystyce współczesnych procesów na obszarach wiejskich. Zidentyfikowano w niej trzy grupy procesów (przyrodnicze, demograficzne i społeczne oraz gospodarcze), które poddano szczegółowym analizom i ocenom. Były one podstawą do wskazania perspektyw rozwoju obszarów wiejskich.

Książka jest efektem badań prowadzonych w ramach projektu pt. „Przeobrażenia polskiej przestrzeni wiejskiej: procesy i perspektywy” realizowanego w latach 2002–2005 ze środków na naukę.

Wykaz tomów Studiów Obszarów Wiejskich:

tom 1 Jerzy Bański (red.), 2001

Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej

tom 2 Jerzy Bański, Eugeniusz Rydz (red.), 2002

Społeczne problemy wsi

tom 3 Jerzy Bański, Władysława Stola, 2002

Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce

tom 4 Bronisław Górz, Czesław Guzik (red.), 2003

Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi

tom 5 Ewa Pałka (red.), 2004

Pozarolnicza działalność na obszarach wiejskich

tom 6 Jerzy Bański (red.) 2004

Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy

tom 7 Konrad Czapiewski, Roman Kulikowski (red.), 2005

Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce

tom 8 Benicjusz Głębocki, Urszula Kaczmarek (red.), 2005

Obszary sukcesu na polskiej wsi

ISSN 1642-4689

ISBN 83-904856-7-2

Przestrzeń i gdańskie współczesnych procesów wsi

Studia Obszarów Wiejskich - tom 9